

esély

2011/1

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- 3 Gyulavári Tamás: A foglalkoztatási jogviszonyok új dimenziója
24 Koncz Katalin: A nők esélye a parlamentben – húsz év távlatából

MAGYAR VALÓSÁG

- 52 Messing Vera – Molnár Emília: Válaszok a pénztelenségre:
szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

- 82 Béres Tibor: Egy új közösségi hitelezési módszer –
a CAF (Comunidades Autofinanciadas)

SZOCIÁLIS MUNKA

- 100 Nagy Krisztina: „Bizonytalanok” és „próbálkozók”. A szociális
képzések hallgatóinak karakter típusai és a képzés jelentősége
a szakmai szocializációban

DOKUMENTUM

- 118 Tanulmány a közpolitikában a társadalmi befogadással és szociális
védelemmel kapcsolatos szempontok érvényesítésének
eszközeként alkalmazott társadalmi hatáselemzésről az EU
tagállamaiban. Vezetői összefoglaló

RECENZÍÓ

- 127 Fehér Boróka: Narratív technikák a szupervízióban – egy
radikális szociális munkás ars poeticája (Vikki Reynolds: Doing
Justice as a Path to Sustainability in Community Work)

131 Abstracts

133 Contents

135 Repertórium, 2010

GYULAVÁRI TAMÁS

A foglalkoztatási jogviszonyok új dimenziója

A munkajogi szabályozás a 20. században hagyományosan két fogalomra épült: a munkaviszonyokra és a polgári jogviszonyokra. A kétpólusú fogalmi rendszerből az következett, hogy az önálló (független) munkavégzés¹ munkaviszonyban, míg az önálló munkavégzés polgári jogviszonyban zajlik, és ezek elhatárolását a jogszabályok rendezik.² Ez a tradicionális fogalmi rendszer és szabályozási struktúra az utóbbi évtizedek gazdasági, társadalmi változásai miatt válságba került, mivel korántsem fedti le a munkavégzés valamennyi formáját. Az önálló (független) munkavégzés egy része a munkaviszonyon kívüli, egyéb foglalkoztatási jogviszonyokba került, amelyek szabályozása számos problémát vet fel. Ezek az egyéb foglalkoztatási jogviszonyok már a magyar munkajogban is markánsan jelen vannak. Mivel ezek a növekvő számú „egyéb” jogviszonyok egyre nagyobb szerepet töltenek be a munkaerőpiacon, ezért az alábbiakban áttekintjük sajátosságait, közös és eltérő vonásait.

¹ A más részére végzett önálló és független munka megkülönböztetésének az alapja a szolgáltatás szerződésbeli meghatározásának módja. A munkajog elsődlegesen „azoknak a jogok”, akik nincsenek az önállóság olyan fokának birtokában, hogy ne lenne szükségük munkájuk más érdekében történő hasznosítására. A munkajog tárgyát alkotó független munka jogi kifejeződésével a polgári államok jogrendjének zömében csak a szerződéses alapú munkajogviszonyt ismerik el. Ugyanakkor a munkajog fogalmi kereteiről megállapítható, hogy tágabb értelemben a munkajog tárgykörébe tartozik valamennyi jogviszony, amely alkalmas a más részére végzett önálló munka megjelenítésére, függetlenül a munkaadó minőségétől, illetve jogállásától (Kiss 2005, 19–23.).

² Radnay 2004, 140.

1. Bedolgozói jogviszonyok

1.1. A bedolgozói jogviszony típusai

A „bedolgozói munkaviszonyban” zajló foglalkoztatás részletes szabályozására első ízben 1967-ben került sor.³ Az 1994-ben elfogadott, ma is hatályos kormányrendelet⁴ már bedolgozói jogviszonyról szól, amely csak egy korlátozott munkavállalói kört érint. Bedolgozónak ugyanis csak az dolgozhat, aki otthon, mennyiségileg meghatározható, szaktudást nem igénylő tevékenységet (pl. kisebb összeszerelést) önállóan, rendszerint saját munkaeszközzel végez és a díjazást az előállított termék mennyisége alapján kapja. A foglalkoztatók azért választják ezt a formát, mert az érintett termék előállításának, a gyártási folyamatnak nagy az élőmunka-igénye, de a munka jellege folytán nem igényel folyamatos irányítást és üzemi körülményeket.⁵

A bedolgozói jogviszonynak három altípusa létezik:

1. *Bedolgozó*: olyan, önállóan végezhető munkára⁶ alkalmazható, amelyre a teljesítménykövetelmény munkanorma formájában, illetőleg más mennyiségi vagy minőségi mutatókkal meghatározható.⁷

2. *Biztosított bedolgozó*: a foglalkoztató és a bedolgozó megállapodhat abban, hogy a foglalkoztató folyamatosan ellátja a bedolgozót meghatározott munkamennyiséggel, a bedolgozó pedig ebben a mértékben rendszeresen munkát végez.⁸ A megállapodást legalább olyan mennyiségű munkára kell megkötni, amelynek elvégzése esetén a bedolgozó havi díjazása eléri a minimálbér 30 százalékát.⁹

3. *Szociális foglalkoztatásban alkalmazott bedolgozó*: a szociális foglalkoztató által létesített speciális bedolgozói jogviszony, amelyre külön jogszabályban¹⁰ meghatározott rendelkezések alkalmazandók.

1.2. A polgári jogi és a munkajogi elemek vegyítése

A bedolgozói jogviszonyra sok tekintetben a vállalkozási jogviszony ismérvei jellemzők. A bedolgozó munkáját – eltérő megállapodás hiányában – eredménykötelemként, saját munkaeszközzel, a foglalkoztató

³ Így nevezte az érintett jogviszonyt a 16/1967. (XII. 27.) MüM rendelet a bedolgozók foglalkoztatásáról, amelyet a 17/1978. (XII. 23.) MüM rendelet módosított.

⁴ 24/1994. (II. 25.) Korm. rendelet (továbbiakban: Rendelet) a bedolgozók foglalkoztatásáról.

⁵ Dudás 2004, 168.

⁶ Bedolgozói munkaviszonyt csak önállóan elvégezhető fizikai vagy nem fizikai munkára lehet létesíteni (BH 1986/120. I.).

⁷ Lásd a Rendelet 3. §-ában.

⁸ Ha viszont a munkáltató szerződésben nem vállalta a bedolgozónak rendszeres munkával való ellátását, a bedolgozó alaptalanul támaszt kártérítésként igényt elmaradt munkabérré (BH 1996/564.).

⁹ Lásd a Rendelet 24. § (1) bekezdésében.

¹⁰ Lásd a szociális foglalkoztatásban alkalmazott bedolgozók foglalkoztatásáról szóló 14/1995. (III. 31.) NM rendeletet.

által biztosított anyaggal, önállóan, a munkáltató közvetlen irányítása nélkül végzi. Alapvető különbség a munkaviszonyhoz képest az is, hogy a bedolgozó munkájához a vele közös háztartásban élő személyek (pl. segítő családtag) segítségét is igénybe veheti,¹¹ míg a (táv)munkavállaló erre nem jogosult.¹² A foglalkoztató az alkalmazott technika és a munkavégzés módja tekintetében a bedolgozónak utasítást adhat, ha az a munka elvárt minősége szempontjából szükséges, de ezt meghaladóan nem utasíthatja a bedolgozót.¹³ Szintén vállalkozási elem, hogy nem jár díjazás és költségtérítés, ha a munkafolyamat végeredménye a bedolgozó hibájából nem felel meg az előírt követelményeknek.¹⁴ Ez az eredménykötelem jelleg kifejezetten a vállalkozáshoz közelíti a bedolgozást. A munkaviszonytól eltérően a bedolgozó munkavégzésének helye sohasem a foglalkoztató telephelye,¹⁵ hanem általában a bedolgozó lakóhelye, de lehet a bedolgozó által biztosított más helyiség is.¹⁶ Ha mégis a foglalkoztató telephelyét kötnék ki munkavégzési helyként a szerződésben, akkor az adott jogviszonyt minden bizonnyal nem bedolgozói jogviszonyként, hanem már munkajogviszonyként kellene értékelni.¹⁷

A fentiekkel szemben a bedolgozói jogviszony inkább a munkajogviszonyhoz áll közelebb abból a szempontból, hogy sok tekintetben az Mt. szabályait kell alkalmazni a bedolgozást szabályozó kormányrendelet előírásai szerint¹⁸, és maga a rendelet is az Mt. felhatalmazásán alapul¹⁹. A bedolgozó jogállása formálisan is inkább a munkavállalóhoz áll közelebb, mert bedolgozóként csak az a természetes személy foglalkoztatható, aki az Mt. rendelkezései szerint munkaviszonyt létesíthet, illetve mindenki foglalkoztató lehet, aki jogképes.²⁰ A munkaviszonyhoz való közelségét jelzi az is, hogy a bedolgozó és a foglalkoztató között a bedolgozói jogviszonyból származó jogokkal és kötelezettségekkel összefüggésben keletkezett jogvitára az Mt. munkaügyi jogvitára vonatkozó rendelkezéseit kell alkalmazni.²¹ Mindezen túl a bedolgozó az üzemi alkotmányjog szempontjából számításba is jön, mivel egyaránt rendelkezik aktív és passzív választójoggal.²² A munkaszerződéshez hasonlóan a bedolgozói megállapodást is írásban kell megkötni, és kötelező tartalomként meg kell határozni benne a bedolgozó által végezhető tevékenység-

¹¹ Lásd a Rendelet 13. §-ában.

¹² Hovánszki 2005, 35.

¹³ Lásd a Rendelet 14. § (3) bekezdésében.

¹⁴ Lásd a Rendelet 19. §-ában.

¹⁵ Nem létesíthető bedolgozói munkaviszony olyan munkára, amelyet a dolgozónak a munkáltató telephelyén, a munkáltató más dolgozóival együttműködve kell végeznie (BH 1986/120.).

¹⁶ Lásd a Rendelet 5. §-ában.

¹⁷ Bán 2003, 46-47.

¹⁸ Ezeket az alkalmazandó szabályokat a Rendelet határozza meg (17. § (5) bek.; 21. § (4) bek.; 22. § (1) bek.; 26. § (3) bek.).

¹⁹ A bedolgozást a Rendelet szabályozza az Mt. 203. § (2) bekezdés a) pontjának felhatalmazása alapján.

²⁰ Lásd a Rendelet 2. §-ában.

²¹ Lásd a Rendelet 22. § (1) bekezdésében.

²² Kiss 2005, 121.

TANULMÁNYOK

get, a munkavégzés helyét, illetve a költségek megtérítésének módját és mértékét.²³

1.3. *Sui generis* jogviszony félúton munkajog és polgári jog között

A bedolgozói jogviszony tehát egy vegyes jellegű, *sui generis* jogviszony, félúton a munkajog és a polgári jog között. Ez a hibrid, átmeneti jelleg jó alapot ad az arról folytatott, immáron több évtizedes szakmai vitához, hogy ez a tényleg nehezen tipizálható jogviszony melyik jogághoz is áll közelebb. Román szerint „a bedolgozói jogviszony vállalkozási jogviszonynak tekintendő ugyan, de a bedolgozó – rendszerint egy céggel szembeni és állandó, folyamatos munkát igénylő – tartós lekööttsége folytán jogi pozíciója a munkavállalóéra hasonlít, és ennél fogva bizonyos munkajogi védelmi jellegű szabályok hatálya analógia *iuris* kiterjesztendő rá”.²⁴ Ezzel szemben Bán megállapítása szerint a bedolgozói megállapodás alapján létrejövő jogviszony önállóan végezhető munkára létesíthető, de a bedolgozói megállapodás inkább a munkaszerződéshez, a felek közötti jogviszony pedig a munkajogviszonyhoz áll közelebb.²⁵

Kiss megállapítja, hogy 1994 előtt ugyan a „bedolgozói munkaviszony” terminust használták a joganyagban, mégis mindig is lényeges különbség volt a bedolgozói jogviszony és a hagyományos munkaviszony között. A legjelentősebb eltérés a munkavégzés önállóságában rejlik, amelyet a munkavégzés helye, a termelőeszközök munkavállalói tulajdona és a munkáltatói utasítási jog hiánya alapoz meg. A bedolgozói jogviszony jogi természetével kapcsolatban két felfogást azonosít. Az egyik, megállapítása alapján uralkodónak tekinthető nézet szerint *sui generis* jogviszonyról van szó, míg a kisebbségi álláspont a munkavállalói minőség egy sajátos formájának tekinti a bedolgozói jogviszonyt.²⁶ Dudás szerint viszont egyáltalán nem egyértelmű, hogy a bedolgozói jogviszony munkaviszonynak vagy munkavégzésre irányuló egyéb jogviszonynak tekintendő.²⁷ Kenderes speciális munkavégzési jogviszonynak nevezi, amely sem a polgári jog, sem a munkajog körébe nem sorolható.²⁸

Meg kell még említeni a jogviszony egy fontos vonatkozását, amelyet Bankó vizsgált, amikor a távmunkaviszonytól határolta el a bedolgozói jogviszonyt. E szerint a távmunka alapvetően különbözik a bedolgozói tevékenységtől, mivel az előbbi különböző értékű immateriális javakat hoz létre, az egyszerű adatrögzítéstől a bonyolult programok elkészítéséig. Ezzel szemben a bedolgozó tevékenysége az általa előállított termé-

²³ Lásd a Rendelet 4. §-ában.

²⁴ Román 1972, 146.

²⁵ Bán 2003, 46.

²⁶ Kiss 2005, 120–121.

²⁷ Dudás 2004, 168.

²⁸ Kenderes 2007, 155.

kek megszámlálása útján mérhető, javadalmazása is ezen alapszik, ami értelemszerűen nem alkalmazható a távmunkavállaló esetében.²⁹

Meglehetősen vegyes tehát a bedolgozói jogviszony szakirodalmi megítélése. Álláspontom szerint a bedolgozói jogviszony vállalkozási és munkajogi elemeket egyaránt tartalmazó, vegyes jellegű, sui generis jogviszony, amely tipikusan az egyéb foglalkoztatási jogviszonyok szürke zónájába sorolandó. A bedolgozó jogviszonya pontosan félúton van két jogág – munkajog és polgári jog – között, ezáltal a foglalkoztatási jogviszonyok rendszerének centrumában helyezkedik el. Nem alakulhatott ki elegendő szakirodalmi álláspont a bedolgozói jogviszony besorolását illetően, mert a hagyományos, kétpólusú fogalmi rendszerben egyszerűen nincs megfelelő helye. Bár a munkajogban nem érvényesül a szerződések szabad vegyítésének elve, a bedolgozói jogviszony mégis ennek a nem létező vegyítésnek a törvényes, adoptált „gyermeke”. A bedolgozói megállapodás olyan vegyes szerződés, amely egyszerre több, a Ptk.-ban és az Mt.-ben megtalálható, nevesített szerződéstípus – a vállalkozási szerződés és a munkaszerződés – bizonyos jellemzőivel egyaránt rendelkezik. Ez a leglényegesebb különbség a bedolgozó „egyéb” foglalkoztatási jogviszonya és a távmunkavállaló „atipikus” munkajogviszonya között.

A bedolgozói jogviszony tehát jó példa arra, hogy a rugalmasabb polgári jogi formák is alkalmasak lehetnek a munkajogban megnyilvánuló kötöttségekkel, garanciális szabályokkal történő vegyítésre. A bedolgozói jogviszony alkalmas lehet arra is, hogy bonyolultabb, a munkáltatótól relatíve független, mérhető teljesítményű munkákra is alkalmazzák, akár a távmunkaviszony helyett is.³⁰ Mindezt egy olyan munkatevékenység szolgáltatába állítja a jog, amely alig hasonlít a munkaviszonyra, de a vállalkozásra is csak nyomokban emlékeztet.

2. Segítő családtagi jogviszony

2.1. A segítő családtag rejtélyes fogalma

A segítő családtag egy „ősregi” jogintézmény, amelyet a szocialista jogból örököltünk,³¹ részletes szabályozás nélkül. Fogalmát jelenleg csak a társadalombiztosítási ellátásokról szóló 1997. évi LXXX. törvény (Tbj.) határozza meg, amely szerint a segítő családtag az egyéni vállalkozónak, valamint a jogi személyiséggel nem rendelkező gazdasági társaság természetes személy tagjának az a közeli hozzátartozója³², aki az egyéni vállalkozói tevékenység gyakorlásában, illetőleg a társaságban személyesen és díjazás ellenében – nem munkaviszony keretében – munkát végez. Kivétel a saját jogú nyugdíjas és az özvegyi nyugdíjban részesülő, ha a

²⁹ Lásd például a munkaviszony megszüntetésére vonatkozó szabályokat a munkaerő-kölcsönzés vonatkozásában: Bankó 2008, 186.

³⁰ Kenderes 2007, 153–156.

³¹ Lásd a társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. törvény végrehajtásáról szóló 17/1975. (VI. 14.) MT rendeletet, valamint BH 1977/130.

³² Lásd a Ptk. 685. § b) pontjában.

TANULMÁNYOK

reá irányadó öregségi nyugdíjkorhatárt betöltötte.³³ Ezzel véget is ér a segítő családtagi jogviszony jogi szabályozásának ismertetése, mivel más jogszabály nem tartalmaz rá vonatkozó rendelkezést. A jogviszony munkajogi szabályairól semmit sem tudunk meg, azt leszámítva, hogy nem minősül munkaviszonynak, így az Mt. szabályai nem alkalmazhatók. Segítő családtagi jogviszonynak tehát kizárólag azon jogviszony értékelhető, amely esetében

a) a jogosult egyéni vállalkozó vagy valamely jogi személyiséggel nem rendelkező gazdasági társaság, a kötelezett pedig a jogosultnak vagy természetes személy tagjának olyan közeli hozzátartozója, aki sem saját jogú nyugdíjban, sem özvegyi nyugdíjban nem részesül,

b) a munkavégzés az egyéni vállalkozói tevékenység gyakorlásában, illetve a társaság tevékenységében történő,

c) személyes,

d) díjazás ellenében való közreműködésre irányul.³⁴

2.2. Foglalkoztatási jogviszony munkajogi szabályok nélkül

Mi lehet az oka annak, hogy a társadalombiztosítási jog definiál egy munkavégzésre irányuló sui generis jogviszonyt, amelynek azonban egyáltalán nincsenek munkajogi szabályai? A jogalkotó talán ismeretlen okból, véletlenül, vagy netán pusztán hanyagságból mulasztotta el a jogviszony tartalmának szabályozását.³⁵ Álláspontom szerint erről szó sincs, mivel szándékosan teremtettek meg egy olyan jogviszonyt, amely munkajogi kötöttségek nélkül teszi lehetővé a hozzátartozók foglalkoztatását. A társadalombiztosítási jogok kiterjesztése és az állami bevételek növelése érdekében a segítő családtagi jogviszony a munkajogviszony alternatívájaként szolgál. Részletesebb munkajogi szabályozás mellett értelemszerűen csökkenne a vonzereje, bár a felek közötti speciális, rokoni viszony miatt nem biztos, hogy valóban szükség van védelmi jellegű szabályozásra.³⁶

Ugyanakkor a segítő családtagi jogviszony felveti a típuskénszer versus típusválasztási szabadság kérdését. Az Mt. ugyanis kifejezetten utal arra, hogy a munkáltató vagy a tulajdonos közeli hozzátartozóját³⁷ munkaviszonyban – mindössze egyetlen eltérő szabállyal – foglal-

³³ Lásd az 1997. évi LXXX. törvény 4. § g) pontjában.

³⁴ Hovánszki 2001a, 22.

³⁵ Hovánszki 2001a, 24.

³⁶ Az Országos Érdekegyeztető Tanács fontosnak tartotta, hogy a munkajog előírásai az önfoglalkoztatók esetében is érvényre jussanak, ezért a segítő családtag státuszának rendezését sürgették. Javasolták, hogy a munkavállalói jogviszonyban alkalmazható kedvezményeket – étkezési jegyet, üdülési csekket – e körre is ki kellene terjeszteni (OÉT tájékoztató a 2007. április 20-i ülésről).

³⁷ Lásd az Mt. 139. § (2) bekezdésében, amely fogalom némileg eltér a Ptk.-ban szereplő fogalomtól.

koztathatja.³⁸ A közeli hozzátartozók az Mt. és a Ptk. fogalmi alapján megegyező köre tehát választhat a munkaviszony és a segítő családi jogviszony között. A munkaviszony lényegesen drágább a feleknek, de a munkavállaló számára a lehető legszélesebb jogokat és védelmet biztosítja. Ha viszont a segítő családi jogviszony mellett döntenek, akkor sokkal olcsóbb jogviszonyt kapnak, lényegében bárminemű munkajogi kötöttség, no és persze munkavállalói védelem nélkül. Még az amúgy általánosan érvényesülő egyenlő bánásmód elve sem alkalmazandó esetükben, bár nagyobb gondot jelent, hogy a munkavédelmi szabályok hatálya sem terjed ki rájuk.³⁹ Kérdéses persze, hogy egy családi vállalkozás esetén életszerű-e, illetve van-e egyáltalán értelme munkajogi szabályozással kikényszeríteni a munkavállalói jogok érvényesülését.

A segítő családi jogviszony a magyar jogalkotás furcsa anomáliája.⁴⁰ Szinte lehetetlen elhatárolni más jogviszonyoktól, hiszen nincsenek munkajogi szabályai, az egész jogviszony a levegőben lóg. A Tbj. meghatározása kizárólag olyan formális ismérveket sorol fel, amelyek mindegyike igaz a munkaviszonyra is, de azt tudjuk, hogy nem munkaviszony, így valamilyen szinten, legalábbis a munkaviszonyhoz képest önállóbb tevékenységnek kell minősülnie.⁴¹ A személyi jövedelemadó szabályok szerint viszont nem önálló tevékenység.⁴² A segítő családtagok tehát mindenféle jogok és kööttségek nélkül végeznek munkát, de jogi szabályozás hiányában képtelenség elhatárolni ezt a jogviszonyt a közeli hozzátartozók munkaviszonyától. A munkáltatók közeli hozzátartozói tehát valamennyi más személytől eltérően korlátlan típusválasztási szabadsággal rendelkeznek.⁴³ A segítő családtagok számára vonatkozóan nem állnak rendelkezésre statisztikai adatok.

³⁸ Az Mt. 117/B. § (3) bekezdése szerint a teljes munkaidő mértéke – a felek megállapodása alapján – legfeljebb napi tizenkét, legfeljebb heti hatvan órára emelhető, ha a munkavállaló a munkáltató, illetve a tulajdonos közeli hozzátartozója [139. § (2) bekezdés].

³⁹ Mvt. 87. § 9. pont.

⁴⁰ Bán 2003, 46-47.

⁴¹ Az SZJA-törvény nem tartalmaz olyan rendelkezést, hogy egyéni vállalkozó nem foglalkoztathatja férjét/feleségét alkalmazottként, csak arra tér ki, hogy ha segítő családtagként foglalkoztatja főállásban, akkor a költségelszámolás tekintetében ez a családtag alkalmazottnak minősül. A főállású (legalább heti 40 órában közreműködő) segítő családtag részére fizetett juttatásként a mindenkori minimálbérnek megfelelő összeg számolható el, ha nem éri el a heti 40 órát a foglalkoztatás, akkor annak az arányos része számolható el (1993/76. Adózási kérdés).

⁴² Lásd a személyi jövedelemadóról szóló 1995. évi CXVII. törvény 24. § (1) bekezdésében.

⁴³ Egy régi bírói döntés ezzel szemben a felek akaratának szerepét emeli ki. Az ítélet (BH 1977/130.) szerint a termelőszövetkezet és a termelőszövetkezeti tag családtagja között munkaviszony csak akkor jön létre, ha annak létrehozására irányuló szerződésalkötési akaratát mind a két fél kifejezetten kinyilvánította [6/1967. (X. 24.) MÉM sz. r. 12. §].

3. Alkalmi munkavállalás és a helyébe lépő egyszerűsített foglalkoztatás

3.1. Az alkalmi munkavállalás eredeti céljai

1995. szeptember elsejéig az öt napot meg nem haladó munkavégzésnél a munkaszerződést szóban is meg lehetett kötni⁴⁴, ami rugalmas megoldást kínált a rövid időtartamú alkalmi munkák elvégzéséhez, de ellenőrizhetetlensége miatt egyben a feketemunka melegágya is volt. Az írásbeliség kizárólagossá tételével természetesen nem szűnt meg a jogszerűtlen foglalkoztatás, ezért az alkalmi munkavállalás szabályozásával kívánták legalizálni az ilyen rövid tartamú, quasi munkaviszonyokat.⁴⁵ Ennek érdekében vezette be az 1997. évi LXXIV. törvény az alkalmi munkavállalói könyvvel (AM könyvvel) történő foglalkoztatást.⁴⁶ Az AM könyves foglalkoztatás rövid – éves szinten maximált – időtartamú, határozott idejű munkaviszonyok létesítését tette lehetővé, rendkívül kedvezményes közteherviselési szabályokkal.⁴⁷ Ez a foglalkoztatási jogviszony lényegében a határozott idejű foglalkoztatás rendkívül speciális fajtája⁴⁸, amely lehetővé tette az alkalmi munka legális bérezését és a közterhek egyszerű megfizetését.⁴⁹

A törvény eredetileg annak a munkáltatói körnek az igényeire épült, amely alkalmazottakat rendszeresen nem foglalkoztat, így a munkajogi, adóügyi, társadalombiztosítási, számviteli ismeretei is minimálisak, ugyanakkor alkalmoszerűen érdekeltté válik külső munkaerő alkalmazásában. Egyrészt tehát a vállalkozói tevékenységet nem végző magán-személy munkáltatók számára segítette elő a legális foglalkoztatást, az adminisztrációs terhek leegyszerűsítésével. Másrészt támogatni kívánta a „főtevékenységként” alkalmi munkát vállalók – különösen a munkanélküli járadékban, jövedelempótló támogatásban részesülők – munkaerő-piaci beilleszkedését, valamint a társadalombiztosítási és munkanélküli ellátásra való jogosultsághoz szükséges, munkaviszonyban töltött idő megszerzését. Az AM könyv – a ledolgozott munkanapok, a munkavállalót érintő társadalombiztosítási szolgáltatásokhoz szükséges adatok regisztrálásán túl – lehetővé tette, hogy a munkáltató egy megfelelő értékű közteherjegy beragasztásával eleget tudjon tenni mind a saját, mind a nála napi munkát vállaló alkalmazott közteher-fizetési kötelezettségeinek.⁵⁰

⁴⁴ Az Mt. 76. § (4) bekezdésének szövege szerint „a munkaszerződést – az öt napot meg nem haladó időtartamú munkaviszonyt kivéve – írásba kell foglalni”. Ebből a szabályból az 1995. évi LV. törvény iktatta ki a szóbeli munkaszerződés lehetőségét, kötelezővé téve az írásbeliséget, még az öt napot el nem érő munkavégzés esetén is.

⁴⁵ Bárány 2000, 10.

⁴⁶ 1997. évi LXXIV. törvény az alkalmi munkavállalói könyvvel történő foglalkoztatásról és az ahhoz kapcsolódó közterhek egyszerűsített befizetéséről.

⁴⁷ Bankó 2008, 202.

⁴⁸ Hovánszki 2005, 33.

⁴⁹ Berde, Éva 2008: *A flexicurity magyarországi megvalósítása*. OFA, Budapest, www.ofa.hu, 14.

⁵⁰ Lásd a 1997. évi LXXIV. törvény általános indokolását.

3.2. „Alkalmi” munka a gyakorlatban

1998-ban a 420 ezer regisztrált munkanélküli közül 5 ezren dolgoztak AM könyvvel, átlagosan egy hétnél rövidebb ideig. Általában családi gazdaságok, mikrovállalkozások és háztartások a feketemunkát legalizálták AM könyvvel, mert az a legális foglalkoztatás rendkívül olcsó, a feketemunkánál alig drágább lehetőségét kínálta. A gyenge kezdés után az alkalmi foglalkoztatás népszerűségének növelése érdekében folyamatosan lazították az AM könyves foglalkoztatás szabályait. 2005-ben például 200 napra emelkedett az AM könyves foglalkoztatás maximális időtartama.⁵¹ A módosítás célja az volt, hogy a takarítást, háztartási munkákat, kertészkedést végzők számára olcsó jogviszonyt teremtsen.⁵² Ez a módosítás hatalmas növekedéshez vezetett, mert 2005-ben 275 ezer AM könyvet váltottak ki, ami 109 százalékos növekedést jelentett az előző évhez képest, és 984,6%-kal volt magasabb, mint a 2000-ben kiváltott AM könyvek száma. A ténylegesen AM könyvvel foglalkoztatottak száma ennél persze lényegesen alacsonyabb volt (2005-ben 124 ezer fő), de ezzel is meghaladta a legálisan munkát végzők 3 százalékát.⁵³

2006-ban már 418 ezer AM könyvet váltottak ki, másfélszer többet, mint az előző évben, és tizenháromszor annyit, mint 2002-ben. A munkaviszonnyal rendelkező AM könyvesek száma több mint ötszörösére nőtt egyetlen év leforgása alatt, aminek az volt az oka, hogy egyre jellemzőbbé vált a normál munkaviszonyok lecserélése AM könyvre, alapvetően a közterhek minimalizálása érdekében.⁵⁴ A korábbi tendenciák felgyorsulását mutatja, hogy 2009. február végén már 1 324 000 (!) AM könyv volt érvényben.⁵⁵ Ez a túlzott növekedés és népszerűség egyszerre jelentett jó és rossz hírt. Pozitív fejlemény volt ugyanis az, hogy a fekete-gazdaságban dolgozók egy nagyobb csoportjának munkavégzését sikerült legalizálni. Ez nagyon fontos cél a magyar munkaerőpiacon, ahol a feketemunka hagyományosan komoly adózási, munkajogi problémát jelent.

Ugyanakkor az AM könyv térhódítása aggasztó méreteket öltött, mivel ez a jogviszony a jogalkotó ellenkező szándéka ellenére a fekete- és a szürkegazdaság melegágyává vált. Az AM könyv a magyar munkáltatók kreativitásának köszönhetően a munkaügyi visszaélések szimbólumává vált, amelyekről színes és egyben elszomorító képet adnak a munkaügyi ellenőrzések. Az építőiparban, vendéglátóiparban, szolgáltató szférában kizárólag azért vált általánossá az AM könyv használata, mert a munkaviszony kikerülésének legolcsóbb, és a színlelt szerződésnél kevésbé kockázatos lehetőségét biztosította. Emellett a nagyobb mun-

⁵¹ 2005. évi LXXI. törvény az alkalmi munkavállalói könyvvel történő foglalkoztatásról és az ahhoz kapcsolódó közterhek egyszerűsített befizetéséről szóló 1997. évi LXXIV. törvény módosításáról.

⁵² Lásd a 2005. évi LXXI. törvény általános indoklásában.

⁵³ Összefoglaló a 2005. évben kiadott Alkalmi Munkavállalói Könyvek felhasználásáról (www.afsz.hu) 3.

⁵⁴ *Ibid.*, 4.

⁵⁵ FSZH Gyorstájékoztató a 2008. évben felhasznált alkalmi munkavállalói könyvekről (www.afsz.hu) 2.

TANULMÁNYOK

káltatók a hirtelen megnövekedett piaci igények esetén, illetve a képzetlen új munkavállalók kipróbálására alkalmazták. Amennyiben sikerült a munkára jelentkező betanítása, és kölcsönösen megfelelték egymásnak, akkor elkezdődött a szokásos próbaidős munkaviszony, amit legtöbbször a véglegesítés követett.⁵⁶ Az AM könyvet tehát extra próbaidőként is használták, ami ellentétes a jogviszony eredeti céljával.

A leggyakoribb szabálytalanságokat az AM könyv használatával, vagyis a jogviszony létesítésével összefüggésben tapasztalták. Jellemző trükk, hogy az AM könyvet a munkavégzés napjának kivételével kitöltötték, és a dátumot a helyszíni ellenőrzés alatt próbálták pótolni. Gyakori, hogy radirozható, illetve hő hatására eltűnő tintával töltik ki a rubrikákat, így a munkavégzés napját többször módosítani lehet. A munkáltatók még a napi 400 forintos közterhet is igyekeztek megspórolni. Emellett jellemző volt még a munkaidő-nyilvántartás hiányossága, illetve teljes hiánya, valamint a napi vagy heti munkaidő szabályainak megsértése is.⁵⁷ Az alkalmi munkavállalók esetében az előzetes munkaköri alkalmassági orvosi vizsgálatot sem nagyon végezték el, és egyéni védőeszközökkel sem látták el őket.⁵⁸ Összefoglalva az ellenőrzések szomorú tapasztalatait, az AM könyvet lényegében arra használták, hogy a legminimálisabb költséggel legalizálják a munkavégzést, amely folyamat mellesleg a munkavállalói jogok teljes negligálását eredményezte. A jogalkotói eredeti céljai viszont a ködbe veszttek.

3.3. Az egyszerűsített foglalkoztatás hátrányai

2010. április 1-jével megszűnt az AM könyv⁵⁹, de a helyettesítésére szánták az egyszerűsített foglalkoztatást, amelynek szabályait a 2009. évi CLII. törvény (Eft.) tartalmazta. Az egyszerűsített foglalkoztatás szabályozásának az volt a célja, hogy visszaszorítsa az AM könyvek használatával kapcsolatos tömeges visszaéléseket. Ugyanakkor továbbra is cél volt a munkáltatók adminisztrációs terheinek csökkentése a papír alapú adminisztrációnak – a gyorsabb és naprakész ellenőrzést lehetővé tevő – elektronikus bejelentési kötelezettséggel való felváltásával, valamint egy formalizált munkaszerződés alkalmazásával. Így elvileg megmaradt az AM könyvhöz hasonló, a munkaviszonynál egyszerűbb adminisztratív és közteher-fizetési kötelezettség, de a jogalkotó reményei szerint ezzel korlátozzák a visszaéléseket. Sajnos számos új szabály, például a növénytermesztési idénymunkára vonatkozó kivételes szabályok, különösen az utólagos bejelentési kötelezettség⁶⁰ továbbra is lehetővé teszi a visszaéléseket, bár az AM könyvnél lényegesen bonyolultabb szabályokkal.

⁵⁶ Berde 2008, 23.

⁵⁷ OMMF Beszámoló a 2009. I–III. negyedévben elvégzett feladatokról (www.ommf.hu) 3.

⁵⁸ Ibid., 8–30.

⁵⁹ Lásd az Eft. 15. § (1) bekezdésében.

⁶⁰ Növénytermesztési idénymunka esetén a munkáltató bejelentési kötelezettségét a tárgyhónapot követő hónap 12-éig köteles teljesíteni. Ez a különös szabály rendkívül aggályos, mivel az ilyen utólagos bejelentés a táptalaja lehet a visszaéléseknek (Eft. 12. §).

A jogintézmény szüntelen helykeresését, kialakulatlanságát jelzi, hogy a fenti törvény mindössze néhány hónapig volt hatályban. A 2010. évi LXXV. törvény ugyanis jelentős mértékben újraírta, könnyítette az egyszerűsített foglalkoztatás szabályait. Az új törvény indokolása szerint a 2009. évi CLII. törvény „olyan szabályokat tartalmaz, amelyek rendkívül megnehezítik a foglalkoztatást”. Az új törvény célja továbbra is az, hogy életszerűbb, alkalmazhatóbb szabályokat fogalmazzon meg. A kapcsolódó kedvezményes közteher szabályait is oly módon módosítja, hogy azok egyfelől közelítsenek a korábbi kedvezmény mértékéhez, másfelől egyszerűbbek legyenek.

3.4. Különbözik-e az egyszerűsített foglalkoztatás a munkaviszonytól?

Az egyszerűsített foglalkoztatás – az AM könyvvel való foglalkoztatáshoz hasonlóan – formálisan munkaviszonynak minősül a törvényi szabályozás szerint. Ugyanakkor felmerül az a minősítési kérdés, hogy a rá vonatkozó eltérő szabályok elérik-e azt a mértéket, amikor már egy külön típusról, a munkaviszonyoktól eltérő, „egyéb” foglalkoztatási jogviszonyról van szó, amely a szürke zónába sorolandó. Ez egy olyan nyitott kérdés, amelynek megvitatása még fel sem merült eddig a munkajogi szakirodalomban. Véleményem szerint a munkaviszonyoktól eltérő sajátosságai alapján ez olyan speciális jogviszonytípus, amelynél a munkaviszonytól való különbözés, a szürke zónába tartozás ténye nem, csak annak mértéke vitatható. Felmerül az a logikus kérdés is, hogy ha nincs érdemi különbség a határozott idejű munkaviszony és az egyszerűsített (alkalmi) foglalkoztatás között, akkor a felek miért választanák az egyszerűsített foglalkoztatást?

Az egyszerűsített foglalkoztatás szabályozásában az alábbi különbségek azonosíthatók a munkaviszonyhoz képest:

a) Az egyszerűsített foglalkoztatásnak speciális célcsoportjai vannak mindkét oldalon. A munkáltatói oldalon csak kis- és mikroállalkozások jöhetnek szóba. A munkavállalói oldalon az AM könyvvel támogatni kívánták a „főtevékenységként” alkalmi munkát vállalók – különösen a munkanélküli járadékban, jövedelempótló támogatásban részesülők – munkaerő-piaci beilleszkedését, valamint a társadalombiztosítási és munkanélküli ellátásra való jogosultsághoz szükséges, legális munkaviszonyban töltött idő megszerzését. Ezek a célok csak az érintett munkavállalók vonatkozásában módosultak, hiszen ma már lényegesen szélesebb kör él ezzel a lehetőséggel.

b) A munkaviszonynál egyszerűbb létesítési, bejelentési (adminisztratív) és közteher-fizetési szabályok jellemzik az egyszerűsített foglalkoztatást, ami vonzó mindkét fél számára. Szigorúbbá váltak a szabályok az AM könyvhöz képest, ezért kérdés, hogy a bonyolódó szabályozás mennyire csökkenti vonzerejét, illetve a visszaéléseket, különösen a növénytermesztési idénymunkában.

c) A munkaviszonyhoz képest alacsonyabb közterhek, illetve kedvezmények ösztönzik.

d) Az egyszerűsített foglalkoztatásnál is érvényesülnie kell meghatá-

TANULMÁNYOK

rozott munkajogi szabályoknak, de egyes fajtáinál különböző mértékben találunk további kizárt munkajogi szabályokat.⁶¹

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy a munkaviszonytól való különállás inkább jellemezte az AM könyvvel történő foglalkoztatást, mint az egyszerűsített foglalkoztatási jogviszonyt. A visszaélések csökkentése érdekében a 2009. évi szabályozás alaposan „visszavett” a jogviszony rugalmasságából, miáltal maga a jogviszony is lényegesen közelebb került az „anyajogviszonynak” tekinthető határozott idejű munkaviszonyhoz. A 2010. évi újraszabályozás viszont számos ponton visszakozott, azaz újra rugalmasabbá, olcsóbbá tette az egyszerűsített foglalkoztatást. A munkaerő-kölcsönzéshez hasonló folyamat tapasztalható tehát itt is: a jogalkotó az anomáliáktól megriadva „rugalmatlanítja” a rugalmassága miatt népszerű jogviszonyt. Arra vonatkozóan persze még nem lehetnek tapasztalataink, hogy a szabályozás fentiekben leírt szigorítása, illetve 2010. évi lazítása mennyiben vetette vissza, illetve ösztönözte az egyszerűsített foglalkoztatás népszerűségét. A következő évek munkaerő-piaci folyamatai alapján lehet majd választ adni arra a kérdésre, hogy az alkalmi munkával kapcsolatban valóban szükség volt-e a 2009. és 2010. évi pályamódosításokra.

4. Önálló kereskedelmi ügynöki szerződés

Az önálló kereskedelmi ügynöki szerződés egy munkavégzésre irányuló, önálló magánjogi szerződéstípus, amelyet a 2000. évi CXVII. törvénnyel hoztak létre.⁶² Ez a magyar jogban merőben új foglalkoztatásra irányuló jogviszonytípus kifejezetten a közösségi jogalkotás eredménye, hiszen megalkotására a 86/653/EGK irányelv⁶³ kötelező átvétele miatt került sor. Korábban ugyanis nem léteztek a kereskedelmi ügynöki szerződésre vonatkozó speciális jogszabályi rendelkezések a magyar jogban, ezért a joggyakorlat azt megbízásnak tekintette. A jogharmonizáció mellett az is indokolta a szabályozást, hogy védelmet biztosítson a gazdaságilag kiszolgáltatott ügynöki réteg számára.⁶⁴

Ugyanakkor az ügynöki szerződés részletes munkajogi szabályozása feszültséget okoz a munkavégzésre irányuló jogviszonyok rendszerében. A jogalkotó kiemelt ugyanis egy magánjogi szerződéstípust, amelyhez a többi hasonló polgári jogi szerződéstől eltérően munkajogi szabályokat (pl. felmondási idő, versenytilalmi megállapodás) is kapcsolt. Ez a megoldás óhatatlanul felveti azt a kérdést, hogy az önálló kereskedelmi ügynököt miért illeti meg több munkajogi védelem, mint a más jellegű

⁶¹ Kártyás 2010, 7.

⁶² 2000. évi CXVII. törvény az önálló kereskedelmi ügynöki szerződésről.

⁶³ Lásd a Tanács 1986. december 18-i 86/653/EGK irányelvét a tagállamok önálló vállalkozóként működő kereskedelmi ügynökökre vonatkozó jogszabályainak összehangolásáról, amely különösen a díjazásra (6–12. cikk), a szerződés megkötésére és megszüntetésére (13–20. cikk) tartalmaz részletes szabályokat.

⁶⁴ Lásd a 2000. évi CXVII. törvény általános indokolásában.

tevékenységet hasonló polgári jogviszonyban végző személyeket?⁶⁵ Ez az ellentmondás nyilvánvalóan annak az eredménye, hogy a munkaviszonyon kívüli foglalkoztatási jogviszonyok munkajogi szabályozása nem előre meghatározott stratégia mentén, tudatosan zajlik, hanem a jogharmonizáción túl pillanatnyi érdekek, lobby csoportok, politikai ötletek alakítják. A munkavégzésre irányuló polgári jogi szerződések munkajogi szabályai közötti önkényes különbségtétel nem csupán a munkajogi szabályozás belső koherenciáját gyengíti, hanem az egyenlő bánásmód alkotmányos követelménye⁶⁶ tükrében is aggályos.⁶⁷

Kereskedelmi ügynök az, aki díjazás ellenében állandó jellegű megbízás alapján áruk⁶⁸ adásvételét vagy az árukra vonatkozó más szerződést közvetít, ideértve azt is, ha a szerződés – akár a megbízó nevében, akár saját nevében a megbízó javát célzó – megkötésére is jogosult. Kereskedelmi ügynöki tevékenység önálló kereskedelmi ügynöki szerződés vagy munkaszerződés alapján végezhető. A munkajogban érvényesülő közvetett típuskényszer tehát a kereskedelmi ügynöki szerződéssel is áttörésre került, ezért a kereskedelmi ügynöki tevékenység esetében a szerződő felek maguk választhatják meg a számukra legmegfelelőbb szerződéstípust. Kereskedelmi ügynöki szerződést köthetnek, ha az ügynök – akár fő -, akár melléktevékenységet végző – egyéni vállalkozó, illetve munkaszerződést is létesíthetnek, ám ez esetben az ügynök munkavállalóként szokásosan telephelyen kívül végzi a munkáját.⁶⁹ Önállónak az a kereskedelmi ügynök – természetes személy, jogi személy, illetve jogi személyiség nélküli gazdasági társaság – minősül, aki nem munkaviszony, hanem kereskedelmi ügynöki szerződés alapján végez ügynöki tevékenységet. Az önálló kereskedelmi ügynökök számát értelemszerűen nem tudjuk megmondani.

5. Személy- és vagyonvédelmi tevékenységet ellátó alvállalkozó

A személy- és vagyonvédelmi tevékenységet ellátó alvállalkozó egy meglehetősen új, „hibrid” munkajogi kategória, amelyet a 2005. évi CXXXIII. törvény hozott létre.⁷⁰ A törvény szabályai irányadók egyfelől a személy- és vagyonvédelmi vállalkozás által foglalkoztatott egyéni

⁶⁵ Dudás 2004, 172.

⁶⁶ Lásd az Alkotmány 70/A. §-ában.

⁶⁷ Az Alkotmány 70/A. §-a az azonos szabályozási kör alá vont alanyok közötti olyan alkotmányos indok nélküli különbségtételt tilalmazza, amelynek következtében egyes jogalanyok hátrányos helyzetbe kerülnek (1827/B/1991. AB határozat, ABH 1992, 531.).

⁶⁸ A törvény alkalmazásában árunak minősül minden birtokba vehető dolog. A törvény rendelkezéseit – külön jogszabály eltérő rendelkezése hiányában – megfelelően alkalmazni kell az olyan önálló kereskedelmi ügynöki szerződésre is, amelynek tárgya szolgáltatásra, vagyoni értékű jogra, értékpapírra vonatkozó szerződés vagy tőzsdei ügylet közvetítése (2000. évi CXVII. törvény 1. §).

⁶⁹ Dudás 2004, 171.

⁷⁰ Lásd a személy- és vagyonvédelmi, valamint a magánnyomozói tevékenység szabályairól szóló a 2005. évi CXXXIII. törvény 18–21. §-ában.

TANULMÁNYOK

vállalkozókra, másfelől az ilyen tevékenységet munkaviszonyban vagy egyéb foglalkoztatási jogviszonyban⁷¹, tehát nem alvállalkozás keretében folytató személy tevékenységére.⁷² Ezekkel a szabályokkal a személy- és vagyónvédelmi vállalkozásoknak polgári jogi szerződés alapján dolgozó egyéni vállalkozókat kívánják védeni.⁷³

A személy- vagy vagyónvédelmi tevékenységet ellátó alvállalkozó munkavállalói jogainak biztosítása⁷⁴ érdekes válasz az alvállalkozói lánc által generált munkajogi problémákra. A fővállalkozó és a tevékenységet ténylegesen gyakorló alvállalkozó közötti polgári jogi – dominánsan megbízási – szerződéshez képest többletjogokat garantál a 2005. évi CXXXIII. törvény. A törvény ugyanis meghatározza a fővállalkozó és az alvállalkozó közötti szerződés minimális tartalmát, valamint – az Mt.-hez képest ugyan töredékes – munkaidő szabályokat, betegszabadságra vonatkozó rendelkezéseket tartalmaz, illetve a társadalombiztosítási jogosultságok minimális szintjét is előírja.

Ugyanakkor ezek a szabályok óhatatlanul felvetik azt a kérdést, hogy – az önálló kereskedelmi ügynökök mellett – miért csak a személy- vagy vagyónvédelmi, illetve magánnyomozói tevékenységet ellátó alvállalkozókat illetik meg bizonyos munkavállalói jogok. Ésszerűbb, egyszerűbb és alkotmányos szempontból kevésbé aggályos megoldás volna, ha a munkavállalói jogok nem az egyes szakmai tevékenységekről szóló törvényekben elszórtan kerülnének szabályozásra, hanem általánosságban, minden alvállalkozói tevékenységre, amennyiben persze az adott tevékenység jellege nem kívánja meg a speciális szabályozást.

6. Prémiumévek program

A prémiumévek program⁷⁵ a határozott idejű és egyben részmunkaidős foglalkoztatás sajátos eseteként egy sui generis jogviszony.⁷⁶ Ez a foglalkoztatáspolitikai indíttatású jogviszony⁷⁷ eredetileg kifejezetten a közszférára lett kitalálva, hogy lehetővé tegyék a meghatározott életkort és szolgálati időt elért munkavállalók foglalkoztatási jogviszonyának részmunkaidőre, határozott időre történő módosítását.⁷⁸ A program a kezdetektől eltérően ma már egyaránt kiterjed a Kjt., a Ktv. és az Mt. hatálya alá tartozókra.⁷⁹ A munkaviszony, közalkalmazotti, köztisztviselői jog-

⁷¹ A törvény persze elmulasztja meghatározni, hogy mely jogviszonyokat kell egyéb foglalkoztatási jogviszony alatt érteni.

⁷² Lásd a 2. §-ban.

⁷³ Lásd a törvény általános indoklásában.

⁷⁴ Lásd a törvény 18–21. §-aiban.

⁷⁵ 2004. évi CXXII. törvény a prémiumévek programról és a különleges foglalkoztatási állományról.

⁷⁶ Kiss 2005, 2.

⁷⁷ Bankó 2008, 202.

⁷⁸ Ebben a jogintézményben sem lehet a határozott idejűségen és a részmunkaidőn kívül más atipikus jellemvonást felfedezni.

⁷⁹ Lásd a 2004. évi CXXII. törvény 1. § (1) bekezdésében.

viszony formálisan fennmarad a prémiumévek programhoz való csatlakozással, de egyrészt határozott idejű, részmunkaidős jogviszonnyá módosul, másrészt megváltoznak a rá alkalmazandó munkajogi szabályok. A prémiumévek programban részt vevők jogviszonyára immáron nemcsak az Mt., a Kjt., vagy a Ktv. alkalmazandó, hanem a 2004. évi CXXII. törvény szabályai is. A prémiumévek program munkajogi sajátosságai az azt megelőző, eredeti jogviszonnyal szemben a jogviszony határozott idejűsége, a jogviszony megszűnésének jogcímei, a díjazásra, szabadságra, betegszabadságra vonatkozó eltérő szabályok, valamint egy nem teljes munkakört feltételező, esetileg felmerülő feladatok ellátásának kötelezettsége.⁸⁰ A programban részt vevő személy munkakörrel nem rendelkezik, de a jogviszony időtartama alatt a munkáltatója által igényelt, hetente legfeljebb 12 óra, iskolai végzettségének és képzettségének megfelelő munkát köteles a munkáltató utasítása esetén elvégezni.

A program kidolgozására a 2005-ös költségvetési javaslat egyik elemeként került sor, mivel a kormányzati politika célul tűzte – a közigazgatás korszerűsítésének keretében – a közszférában foglalkoztatottak számának csökkentését. Ennek érdekében a nyugdíj előtt álló köztisztviselők, ügykezelők és közalkalmazottak számára nyújtottak „gondoskodó lehetőséget” a közszférából történő kivonulásra.⁸¹ A létszámcsökkentés akadályá a munkajogi szabályok mellett az anyagi fedezet hiánya volt az intézményi költségvetésekben, amelynek megoldásaként dolgozták ki a programot.

Az életkori feltétel miatt a nyugdíj előkészítésének tekinthető, hiszen csak a nyugdíjjogosultság előtti években alkalmazható.⁸² Kvázi nyugdíjnak is minősíthetjük, mivel akár munkavégzési kötelezettség nélkül is biztosítja a járulékfizetés alapján a jogviszonyban állást, a szolgálati időt a nyugdíj előtt álló személyeknek. Ez az elem összeköti a korengedményes nyugdíjazással, mert ugyanazt a szerepet töltik be. Ugyanakkor a prémiumévek program szöges ellentétben áll a nyugdíjpolitika deklarált céljaival, mivel a quasi nyugdíjasok, ellátottak számát növeli, a nyugdíj feltételeit enyhíti, a nyugdíjba-vonulási életkort csökkenti, finanszírozását nehezíti. Ez a program tehát egy eleve elhibázott eszköz, a közszféra létszámcsökkentésének ellentételezésére inkább a foglalkoztatáspolitikai eszközrendszerében kellett volna megoldást találni.⁸³ A programba a hatályos szabályos szerint csak 2010. december 31-ig lehet belépni⁸⁴, de az eddigi belépők számáról nem állnak rendelkezésre adatok.

⁸⁰ Homicskó 2005, 79.

⁸¹ Lásd a 2004. évi CXXII. törvény általános indokolásában.

⁸² A prémiumévek programban való részvétel egyik feltétele, hogy a programban részt vevő legfeljebb 5 éven belül előrehozott öregségi nyugdíjra vagy az öregségi nyugdíjra való jogosultság életkori és szolgálati idővel kapcsolatos feltételeit megszerzi, feltéve, hogy előrehozott öregségi nyugdíjra nem jogosult, illetve csökkentett összegű előrehozott öregségi nyugdíjban nem részesül (3. § (1) bek.).

⁸³ Rab 2006, 312–314.

⁸⁴ 2004. évi CXXII. törvény 7. § (2) bekezdés.

7. Ösztöndíjas foglalkoztatás

Az ösztöndíjas foglalkoztatási jogviszony nagyon közel áll a munkajogviszonyhoz, így szabályozása is csak annyiban tér el az Mt.-tól, amennyiben a jogviszony speciális tartalma, tehát a munkatapasztalat-szerzésen alapuló munkavégzés biztosítása ezt feltétlenül megkívánja. Ugyanakkor nem munkaviszony, hanem olyan speciális, határozott időre létesített foglalkoztatási jogviszony, amely gyakorlati tapasztalatszerzéssel összekötött képzést is tartalmaz a felsőfokú végzettségű pályakezdekők számára. Az ösztöndíjas foglalkoztatási jogviszonyra a 2004. évi CXXIII. törvény mellett alkalmazni kell az Mt., kivételesen pedig a Kjt., illetve a Ktv. meghatározott szabályait is. Az ösztöndíjas foglalkoztatási jogviszonyra érvényesek tehát a munkaviszony, közalkalmazotti, közszolgálati jogviszony bizonyos kötöttségei (pl. munkahelyen való jelenlét, utasítások teljesítése) és jogosultságai (szolgálati idő szerzése), más kötöttségek azonban enyhébbek mindkét fél számára (pl. felmondási idő, kártérítési felelősség).

A pályakezdekők választhatnak a munkaviszony és az ösztöndíjas foglalkoztatási jogviszony között, de az utóbbi jogviszony célhoz kötött, így a típusválasztási szabadság lényegében korlátozott. Ezt külön hangsúlyozza is a jogalkotó, mivel a munkavégzés alapjául szolgáló szerződés típusának megválasztása nem irányulhat az ösztöndíjas foglalkoztatott jogos érdekeinek védelmét biztosító rendelkezések érvényesülésének korlátozására, illetve csorbítására.⁸⁵ Foglalkoztató azonban nemcsak az Mt. hatálya alá tartozó munkáltató lehet, hanem általánosságban az Mt., a Kjt. és a Ktv. hatálya alá tartozó természetes vagy jogi személy, illetve jogi személyiséggel nem rendelkező gazdasági társaság.⁸⁶ Az ösztöndíjasok köre értelemszerűen korlátozott, hiszen ösztöndíjas foglalkoztatási jogviszony csak azzal létesíthető, aki a jogviszony létesítésekor még nem töltötte be 30. életévét, diplomája a jogviszony létesítését megelőző két éven belül került kiadásra, és nem áll munkaviszonyban, közalkalmazotti jogviszonyban, köztisztviselői jogviszonyban, illetve szolgálati jogviszonyban.⁸⁷ Ösztöndíjas foglalkoztatási jogviszonyt az ösztöndíjas foglalkoztatott a felsőfokú végzettség megszerzését követően egy alkalommal legalább 9 hónapig, legfeljebb egy évig terjedő határozott időre létesíthet.

Az előnye a munkaadónak és a munkavállalónak egyaránt az, hogy speciális, testre szabott munkajogi szabályokkal ad lehetőséget munkatapasztalat szerzésére, illetve a pályakezdekő kipróbálására, munkaszervezetbe illesztésére. Összességében jelentős adminisztrációt igénylő foglalkoztatásról van szó, és mióta a START kártya révén valamennyi pályakezdekő után jogosult a foglalkoztató járulékkedvezményre, egyszerűbb az ösztöndíjas foglalkoztatás helyett határozott idejű munkaviszonyt létesíteni, amelybe még próbaidő is kiköthető.⁸⁸ Sajnos az ösztöndíjas foglalkoztatottak számáról nincsenek adatok.

⁸⁵ Lásd a 10. § (1) bekezdésében.

⁸⁶ Lásd a 2004. évi CXXIII. törvény 1. § (2) bekezdés 7. pontjában.

⁸⁷ Lásd az 1. § (2) bekezdés 6. pontjában.

⁸⁸ www.ugyvezeto.hu

8. „Egyéb” foglalkoztatási jogviszonyok: szükséges rossz?

8.1. Az „egyéb” jogviszonyok születésének körülményei

Az elmúlt évtizedekben létrejött a munkaviszonyon belüli és kívüli jogviszonyok sajátos, színes magyar rendszere, amely különböző okokra visszavezethető, spontán fejlődés eredménye. A munkaviszonytól és az önfoglalkoztatástól többé-kevésbé eltérő jogviszonyok némelyike sok évtizede létező, szocialista „örökség” (bedolgozó, segítő családtag), egyes jogviszonyok körülbelül egy évtizedes múltra tekintenek vissza (alkalmi munkavállaló, önálló kereskedelmi ügynök), míg másokat csupán az elmúlt néhány évben „találtak ki” (ösztöndíjas foglalkoztatott, személy- és vagyónvédelmi alvállalkozó). A szürke zónába sorolható jogviszonyok szabályozása tehát több évtizede, tervszerűtlenül, mondhatni spontán módon zajlik, de a legtöbb ilyen jogviszony – így például az ideáltípusnak tekinthető önálló kereskedelmi ügynöki szerződés – csak az ezredforduló után jött létre.

A foglalkoztatásra irányuló egyéb jogviszonyok megteremtésének hátterében többféle kormányzati, jogalkotói szándék fedezhető fel:

a) A munkáltatók versenyképességének növelése és ezzel összefüggésben a feketemunka csökkentése a munkajogi szabályok és a közterhek csökkentésével (egyszerűsített, alkalmi foglalkoztatás, segítő családtag).

b) Egyes, gazdaságilag kiszolgáltatott munkavégző csoportok védelme (önálló kereskedelmi ügynök, személy- és vagyónvédelmi alvállalkozó).

c) Speciális élethelyzetekhez, szervezeti igényekhez alkalmazkodó, testre szabott jogviszonyok életre hívása (bedolgozó, önálló kereskedelmi ügynök, hivatásos nevelőszülői jogviszony).

d) Foglalkoztatási szempontok érvényesítése, mint például munkatapasztalat szerzése (ösztöndíjas foglalkoztatás, tanulószerveződés).

e) Jogharmonizációs kötelezettségek teljesítése (önálló kereskedelmi ügynök).

f) A nyugdíj előtt álló köztisztviselők, közalkalmazottak és munkavállalók számára lehetőséget teremteni a közszférából történő fokozatos kivonulásra (prémiumévek program).

8.2. Az egyéb foglalkoztatási jogviszonyok sajátosságai

Az egyéb foglalkoztatási jogviszonyok jellegét, különösen a munkaviszonyhoz való viszonyukat illetően vegyes kép bontakozik ki. Általában ezek a jogviszonyok formálisan nem minősülnek munkaviszonynak, bár ez alól is akadnak kivételek (pl. egyszerűsített foglalkoztatás, prémiumévek program).⁸⁹ Ugyanakkor több, a szürke zónába sorolható jogviszony – prémiumévek program, tanulószerveződés, ösztöndíjas foglalkoz-

⁸⁹ A tanulmányban terjedelmi okokból nem térhettünk ki a „köz munkák” különböző fajtáira (közhasznú munka, közcélú munka, kömunka). Ezekben a foglalkoztatási formákban azonban nincsenek alapvetően eltérő munkajogi szabályok, hiszen esettől függően a munkaviszonyra, közalkalmazotti jogviszonyra, egyszerűsített foglalkoztatásra vonatkozó szabályok alkalmazandók.

TANULMÁNYOK

tatás – szabályozása olyannyira közel áll a munkaviszonyhoz, hogy akár atipikus munkaviszonynak is tekinthetnénk őket. Ez a besorolás kizárólag az atipikus munkaviszony fogalmának szélesebb vagy korlátozottabb értelmezésétől függ.⁹⁰ A prémiumévek programban például formálisan fennmarad a munkaviszony, közalkalmazotti, köztisztviselői jogviszony, de határozott idejű, részmunkaidős jogviszonnyá módosul, ezáltal megváltozik a munkajogi szabályok egy része. Az ösztöndíjas foglalkoztatás szabályozása is csak annyiban tér el a munkaviszonytól, amennyiben a jogviszony speciális tartalma, tehát a munkatapasztalat-szerzésen alapuló munkavégzés biztosítása ezt feltétlenül megkívánja. A hasonló szerepet betöltő tanulói jogviszony a munkaviszonnyal számos rokon vonást mutat, de speciális céljára és önálló szabályozására tekintettel sui generis foglalkoztatási jogviszony.

Az egyszerűsített foglalkoztatás – az „elődjének” tekinthető AM könyves foglalkoztatáshoz hasonlóan – formálisan munkaviszonnyal minősül a törvényi szabályozás szerint. Ugyanakkor felmerül az a minősítési kérdés, hogy a rá vonatkozó eltérő szabályok elérik-e azt a mértéket, amikor már egy külön típusról, a munkaviszonyoktól eltérő minőségű foglalkoztatási jogviszonyról van szó, amely a szürke zónába sorolandó. Ez egy olyan nyitott kérdés, amelynek megvitatása fel sem merült eddig a munkajogi szakmában. Álláspontom szerint a munkaviszonytól eltérő sajátosságai alapján az egyszerűsített foglalkoztatás olyan speciális jogviszonytípus, amelynél a munkaviszonytól való különbözés, a szürke zónába tartozás ténye nem, csak annak mértéke, minősége vitatható. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a munkaviszonytól különállás sokkal inkább jellemezte az AM könyvvel történő foglalkoztatást, mint a helyébe lépő egyszerűsített foglalkoztatást. A visszaélések csökkentése érdekében ugyanis a 2009. évi újraszabályozás alaposan „visszavett” a jogviszony rugalmasságából, miáltal maga a jogviszony is lényegesen közelebb került a munkaviszonyhoz. A jogalkotó az anomáliáktól megriadva „rugalmatlanította” a rugalmassága miatt népszerű „alkalmi” jogviszonyt. Arra vonatkozóan nincsenek még tapasztalatok, hogy a szabályozás szigorítása milyen mértékben és mely ágazatokban veti vissza az alkalmi foglalkoztatást.⁹¹

A munkaviszonytól egyre távolabb haladva jutunk el két vegyes jellegű – a munkaviszonyra már alig, vagy egyáltalán nem emlékeztető – szerződéstípushoz. A bedolgozói jogviszony vállalkozási és munkajogi elemeket egyaránt tartalmazó, vegyes jellegű, sui generis jogviszony, amely tipikusan az egyéb foglalkoztatási jogviszonyok szürke zónájába sorolandó. Ha van a magyar jogban olyan jogviszony, amely pontosan félúton van a két jogág között, ezáltal a foglalkoztatási jogviszonyok rendszerének centrumában, akkor ez a bedolgozó jogviszonya. Bár a munkajogban nem érvényesül a szerződések szabad vegyítésének elve,⁹²

⁹⁰ Lásd Bankó 2008.

⁹¹ Az AFSZ 2010. április elseje és 25-e között 120,4 ezer bejelentést regisztrált, aminek a 99,8 százaléka elektronikusan érkezett. Azzal kapcsolatban azonban még nincsenek adatok, hogy hány munkavállaló foglalkoztatását és mely ágazatokból jelezték a munkáltatók (www.napi.hu, 2010. 05. 11).

⁹² Hovánszki 2001b, 5–9.

a bedolgozói jogviszony mégis ennek az elvileg nem létező vegyítésnek a „gyermeke”. A bedolgozói megállapodás olyan vegyes szerződés, amely egyaránt rendelkezik a vállalkozási szerződés és a munkaszerződés bizonyos jellemzőivel. A bedolgozói jogviszony jó példa arra, hogy a rugalmasabb polgári jogi formák is alkalmasak lehetnek a munkajogban megnyilvánuló kötöttségekkel, garanciális szabályokkal történő vegyítésre. Mindezt egy olyan munkatevékenység szolgáltatába állítja a jog, amely alig hasonlít a munkaviszonyra, de a vállalkozásra is csak nyomokban emlékeztet.

Az önálló kereskedelmi ügynöki szerződés egy munkavégzésre irányuló, önálló magánjogi szerződéstípus. Az önálló kereskedelmi ügynöki törvény a polgári jog tárgykörébe tartozik, mivel egy sajátos kereskedelmi ügyletet szabályoz, így a törvényben nem szabályozott kérdésekben a Ptk. rendelkezései irányadóak.⁹³ Az ügynöki szerződés részletes munkajogi szabályozása – a személy- és vagyónvédelmi, valamint a magánnyomozói tevékenység szabályairól szóló törvényhez hasonlóan – feszültséget okoz a munkavégzésre irányuló jogviszonyok rendszerében. A jogalkotó kiemelt ugyanis egyes magánjogi szerződéstípusokat, amelyekhez a többi hasonló szerződéstől eltérő munkajogi szabályokat – felmondási időt, versenytildalmi megállapodást stb. – kapcsolt. Ez a megoldás óhatatlanul felveti azt a kérdést, hogy az önálló kereskedelmi ügynököt miért illeti meg több munkajogi védelem, mint a többi önálló munkát végzót?⁹⁴ Ez az ellentmondás nyilvánvalóan annak az eredménye, hogy a munkaviszonyon kívüli foglalkoztatási jogviszonyok munkajogi szabályozása nem egy előre meghatározott stratégia mentén, tervszerűen és tudatosan zajlik, hanem a jogharmonizáció mellett pillanatnyi érdekek, ötletek alakítják. A munkavégzésre irányuló egyes polgári jogi szerződések munkajogi szabályai közötti önkényes különbségtétel nem csupán a munkajogi szabályozás belső koherenciáját gyengíti, hanem az egyenlő bánásmód alkotmányos követelménye⁹⁵ tükrében is aggályos.⁹⁶

A személy- és vagyónvédelmi tevékenységet ellátó alvállalkozó egy meglehetősen új, „hibrid” munkajogi kategória, amelyet a személy- és vagyónvédelmi, valamint a magánnyomozói tevékenység szabályairól szóló 2005. évi CXXXIII. törvény hozott létre.⁹⁷ A törvény munkajogi szabályokkal védi a személy-, vagyónvédelmi tevékenységet, illetve magánnyomozást folytató vállalkozásokkal megkötött polgári jogi szerződések alapján ilyen tevékenységet folytató egyéni vállalkozókat. Ezek a szabályok is felvetik a fenti kérdést: miért csak a személy-, vagyónvédelmi, magánnyomozói tevékenységet ellátó alvállalkozókat illetik meg a fent leírt munkavállalói jogok. Ha ugyanis valaki hasonló, de nem a fent hivatkozott törvény hatálya alá tartozó tevékenységet

⁹³ Lásd a 2000. évi CXVII. törvény 1. § (7) bekezdésében.

⁹⁴ Dudás 2004, 172.

⁹⁵ Lásd az Alkotmány 70/A. §-ában.

⁹⁶ Az Alkotmány 70/A. §-a az azonos szabályozási kör alá vont alanyok közötti olyan alkotmányos indok nélküli különbségtételt tilalmazza, amelynek következtében egyes jogalanyok hátrányos helyzetbe kerülnek (1827/B/1991. AB határozat, ABH 1992, 531.).

⁹⁷ Lásd a személy- és vagyónvédelmi, valamint a magánnyomozói tevékenység szabályairól szóló a 2005. évi CXXXIII. törvény 18–21. §-ában.

TANULMÁNYOK

folytat, akkor az érintett jogok számára már nincsenek biztosítva. Az ésszerűbb és alkotmányos szempontból aggálytalan megoldás az volna, ha a munkavállalói jogok nem az egyes szakmai tevékenységekről szóló törvényekbe elszórtan kerülnének szabályozásra, hanem általánosságban, minden alvállalkozói tevékenységre, amennyiben persze az adott tevékenység jellege nem kívánja meg a speciális szabályozást.

A munkajogi szabályok szempontjából, de jure a segítő családi jogviszony áll a legtávolabb a munkaviszonytól, még ha a munkavégzés körülményei és tényleges sajátossága de facto egybeesnek is a munkaviszonnyal. A segítő családi jogviszony egy társadalombiztosítási jogi kategória, amely munkajogi szabályok nélkül teszi lehetővé a hozzátartozók foglalkoztatását. Ennek az az oka, hogy a társadalombiztosítási jogok kiterjesztése és a bevételek növelése érdekében a munkajogviszony alternatívájaként szolgál. Amennyiben a segítő családi jogviszony részletesebb szabályozásra kerülne, akkor minden bizonnyal csökkenne a vonzereje, bár a felek közötti speciális, rokoni viszony miatt kétséges, hogy valóban szükség van-e itt egyáltalán munkajogi védelemre.

A foglalkoztatásra irányuló, munkaviszonyon kívüli jogviszonyok áttekintése alapján megállapíthatjuk, hogy igenis létezik a magyar munkajogi szabályozásban egy szürke zóna. Az egyéb foglalkoztatási jogviszonyok azonban nem alkotnak olyan egységes csoportot, mint a munkaviszonyok vagy a polgári jogviszonyok, hiszen a szürke zónába sorolható jogviszonyok csoportja meglehetősen sokszínű szabályozásuk időpontját, okait és jogi sajátosságait illetően. Ez a sokszínűség egyfelől logikusan következik eltérő foglalkoztatáspolitikai szerepükből, másrészt azonban hűen tükrözi a hosszú távú munkajogi jogalkotási stratégia hiányát, és a helyette megvalósuló „spontán”, pillanatnyi érdekeken és ötleteken alapuló jogfejlődést. Ideje felismerni, hogy az „egyéb” foglalkoztatási jogviszonyok igencsak fontos szerepet tölthetnének be a munkajogi és foglalkoztatáspolitikai célok – hátrányos helyzetű munkavállalói csoportok védelme, magasabb szintű foglalkoztatottság stb. – elérésében.

Irodalom

- Bankó Zoltán 2008: *Az atipikus munkajogviszonyok – a munkajogviszony általánostól eltérő formái az Európai Unióban és Magyarországon*. Pécs, Doktori Értekezés.
- Bán Péter 2003: *A munkaviszony fogalmával kapcsolatos jogi problémák, különös tekintettel a leplezett munkaszerződésekre*. www.jogiforum.hu
- Bárány Anikó 2000: Foglalkoztatás alkalmi munkavállalói könyvvel. *Cég és Jog*, 5/2000.
- Berde Éva 2008: *A flexicurity magyarországi megvalósítása*. OFA, Budapest, www.ofa.hu
- Dudás Katalin 2004: Önfoglalkoztató – kényszervállalkozó – munkavállaló. Menekülés a munkajog hatálya alól. In: Rác, Réka – Horváth, István (szerk.): *Tanulmányok a munkajog jövőjéről*. Budapest, FMM, pp. 143–176.
- Homicskó Árpád 2005: A prémiumévek program. *Munkaiügyi Szemle*, 7–8/2005.
- Hovánszki Arnold 2001a: A munkaviszony és a munkavégzésre irányuló egyéb magánjogi jogviszonyok elhatárolása. *Cég és Jog*, 2001/7–8.
- Hovánszki Arnold 2001b: A munkavégzésre irányuló vegyes szerződések megítélése. *Cég és Jog*, 2001/9.

Gyulavári: A foglalkoztatási jogviszonyok új dimenziója

- Hovánszki Arnold 2005: A tipikus és az atipikus foglalkoztatás Magyarországon. *Munkügyi Szemle*, 2005. július–augusztus.
- Kártyás Gábor 2010: *Az egyszerűsített foglalkoztatás szabályai*. Budapest, Kézirat.
- Kenderes György 2007: *A munkaszerződés hazai szabályozásának alapkérdései*. Novotni Alapítvány, Miskolc.
- Kiss György 2005: *Munkajog*. Osiris, Budapest.
- Rab Henriett 2006: A prémiumévek program és a korengedményes nyugdíj: a munkanélküliség megelőzésének két alternatívája a nyugdíjbiztosítás körében. *Magyar Közigazgatás* 5/2006.
- Radnay József 2004: A látszólagos önállóság és a munkavégzési kapcsolatok jogszerű alakítása. In: *Munkajog jövőjéről*. SZMM, Budapest, 133–142.
- Román László 1972: *A munkáltatói utasítási jog alapproblémái*. KJK, Budapest.

KONCZ KATALIN

A nők esélye a parlamentben – húsz év távlatából

Magyarországon a rendszerváltás és az európai uniós csatlakozás nem hozott lényeges minőségi változást a női esélyegyenlőség kezelésében, a nők esélyeinek javulásában a politikai hatalom szféráiban. A nőkérdés nem szerepelt és nem szerepel a megoldandó társadalmi-gazdasági feladatok prioritásai között. A kedvezőtlen tendencia sokféle, egymással is összefüggő okkal magyarázható, s a változtatás igénye a társadalom, a gazdaság, a kultúra minden területét érinti. Tapasztalatok szerint hatékony külső európai uniós nyomásra nem lehet számítani, a női esélyegyenlőség javítását célzó határozatok gyakorlati végrehajtásában mutatkozó hiányosságoknak nincs semmilyen következménye. A belső társadalmi erők közül a civil nőmozgalom megerősödése lehet a jövőben az a politikai tényező, amely a pártokban, a kormányban és a tömegkommunikációban tudatosítja a nőpolitika és női érdekvédelem komplex rendszere kiépítésének szükségességét.

Az esélyegyenlőség kérdésével foglalkozó szakemberek és a közvélemény bővülő körében ma már elfogadott vélekedés, hogy a demokrácia alapvető követelménye a különböző társadalmi csoportok – így a nők és a férfiak – érdekeinek megjelenítése a politikai döntési folyamatokban közvetlen módon és a képviselői demokrácia útján. A nemek szerint kiegyensúlyozatlan politikai intézményrendszert a szakirodalom a „demokrácia deficitjeként” értékeli.¹ A követelmény érvényesítésének mikéntje azonban számtalan kérdést vet fel. Létezik-e önálló, elkülönült női érdek és miként jellemezhető? Megfogalmazható-e közös érdek az erőteljesen strukturált nők társadalmi csoportjára? Vannak-e markáns különbségek nők és férfiak érdekei között? Ha vannak, kik képviseljék azokat? Vajon az adott társadalmi csoport tagja képes-e erőteljesebben és hitelesebben érvényesíteni a csoport érdekeit, amennyiben a személyes érintettség révén átérzi a probléma lényegét? Vagy nincs jelentősége a közvetlen érintettségnek, s a politikusi kompetenciák része a képesség, hogy felismerjék és érvényesítsék a heterogén érdekeket? Van-e különb-

¹ Lásd többek között Inter-Parliamentary Union, 1997, 2008.

ség a női és férfi politikusok érdeke, értékrendje, aspirációja, látásmódja között? A kérdések sora folytatható.

Ezek az alapvető kérdések még a szakirodalomban sem egyértelműen tisztázottak. Randall összegzésében: „Amint azt a feministákon belüli megosztottság és viták is mutatják, nem létezik olyan egyszerű és egyedi meghatározottságú politikai szereplő, amely a »nők« kategóriájába sűrítendő lenne, s úgyszintén »a nők« érdekeit sem lehet egyértelműen behatárolni.” (Randall, 2003:275–76). Az alapkérdések megválaszolása nélkülözhetetlen a tömegek cselekvését vezérlő nőpolitika megfogalmazásához. A jelen tanulmány a nők parlamenti részvételének bemutatásával foglalkozik, a fenti kérdésekben folyó szakirodalmi álláspontok és viták bemutatása meghaladja a lehetséges terjedelmi korlátot.²

A nők és férfiak társadalmi szerepei, helyzete, elhelyezkedése a társadalmi hierarchiában különböző, ebből következően *érdekeik is eltérőek*. De a nők társadalmi sem homogén, hanem számtalan dimenzió mentén strukturált, s az egyes nőrétegek érdekei jelentősen különböznek egymástól. A magas képzettségű nők például inkább vállalnak sorsközösséget a hasonlóan képzett férfiakkal, semmint a perifériára sodródott írástudatlan nőkkel. Kérdés, hogy megfogalmazható-e olyan közös érdek, amely köré a nők egységesen felsorakozhatnak?

A válasz a közös női sorsban keresendő.³ A közös a női sors a biológiai létük és az ebből fakadó jellemzők. A női érdekek közös halmaza ebben a szférában fogalmazható meg. Ezért találnak jobban egymásra a különböző társadalmi helyzetű nők a testükkel való rendelkezés különböző kérdéseiben. Közös sors továbbá az azonos társadalmi-foglalkozási csoporton belüli hátrányos társadalmi helyzet a jobb pozícióban levőkhöz (férfiakhoz) viszonyítva. Az eltérő társadalmi réteghez tartozás azonban megosztja a nőtársadalmat, és kérdés, hogy mennyire tudnak azonosulni, mennyire szolidárisak nőtársaik őket nem, vagy másként érintő problémáival.

A politikus nők szerepvállalása kapcsán gyakran felmerülő kérdés, hogy vajon különbözik-e és miben a politikus *nők és férfiak értékrendje, látásmódja*, aminek érvényesülése közelebb visz a valóság megismeréséhez, a társadalom hatékonyabb és humánusabb működtetéséhez? A mindennapokban tapasztaljuk, és számtalan felmérés igazolja, hogy nők és férfiak értékrendje, felfogása különbözik. Az Interparlamentáris Unió felmérése⁴ is alátámasztja ezt a vélekedést: a megkérdezett politikusok 90 százaléka úgy véli, hogy a parlamenti képviselők sajátos nézőpontot képviselnek, mások a *prioritásaik* és a férfiakétól eltérő perspektívát

² Részletesen foglalkozom ezekkel a kérdésekkel *Nők a politikai hatalomban* című könyvemben (Koncz, 2006).

³ „A nő igenis nőnek születik, a férfitől eltérő, beprogramozott fizikai sorssal és az e különbségekhez kapcsolódó összes pszichológiai és társadalmi következménnyel.” (Sullerot, 1983:31)

⁴ A felmérés arra keresett választ, hogy mit tesznek a parlamentek a nemek szerinti esélyegyenlőség megteremtése érdekében. 110 ország 272 képviselőjét vonták be a kérdőíves felmérésbe, és 20 képviselőjével készítettek személyes interjút. Igyekeztek tekintettel lenni a kiegyensúlyozott nemi arányokra: a megkérdezettek 40 százaléka férfi volt (Inter-Parliamentary Union, 2008:4).

TANULMÁNYOK

visznek be a politikába. Fontosnak tartják a biztonságot, preferálják a szociális kérdéseket, a gyermekgondozási intézményrendszer- és gyermekintézmények fejlesztését, érzékenyek az egyenlő bérezés megvalósítására, a nyugdíjasok helyzetére, a népesedési kérdésekre, a szegénység felszámolását szorgalmazzák, fellépnek a nemek elleni erőszak minden formájával szemben.⁵ A nők azonban nem „jobb emberi minőségük” miatt érzékenyek a szociális kérdésekre, melyeket nagyobb létszám és érdekérvényesítő erő mellett nyíltan tudnak és mernek vállalni, hanem ezen tulajdonságaik a társadalmi szerepeik (gyermek- és családgondozás) erőterében formálódtak.

A közvetlen érintettség igénye az érdekérvényesítés hatékonysága szempontjából megkérdőjelezhető. Ha a kiválasztódás, ill. kiválasztás kritériuma a politikai posztokra a közvetlen érintettség lenne, akkor a nőképviseleőknek pontosan le kellene képezniük a nőtársadalom struktúráját. A nők azonban nem saját nemük képviselőjeként vannak jelen a hatalomban, sőt magukat sem nőként jelenítik meg (Nash, 2003). A hazai nőképviseleők többsége is ekként nyilatkozik.⁶ Hazai és nemzetközi terepen egyaránt tapasztalhatjuk, hogy a nők növekvő parlamenti részvétele mellett még nem biztosított a női érdekek artikulálása, és csak csekély női hatásról lehet számot adni a világ sok országában a politikai döntéshozatali szférákban. A huszadik század több nagy formátumú nőpolitikust termelt ki,⁷ többségük azonban egyáltalán nem foglalkozott a nőkérdéssel.⁸ Ahhoz, hogy első számú vezetők lehessenek, az ország sorskérdései, pártjuk politikája szerint határozták meg a prioritásait, amelyek között a női esélyegyenlőség igénye ritkán szerepel.

Az Interparlamentáris Unió idézett felmérésében a megkérdezett képviselők szerint a nők beáramlásával némi változás tapasztalható a parlamenti nyelvezetben, amely kevésbé agresszív, tekintettel a nők jelenlétére (Inter-Parliamentary Union, 2008). Nálunk még ez a csekély hatás sem érzékelhető. Az országok többségében a nők térnyerése ellenére a parlamenti tematika nélkülözi a nők helyzetét érintő, alapvető kérdések megvitatását, a nemek közötti egyenjogúság ritkán szerepel a

⁵ Hazai vizsgálat szerint is a nőképviseleők gyakrabban vetnek fel a nők helyzetével kapcsolatos kérdéseket, mint a férfiak. (Palasik, 2007)

⁶ Randall ennek ellenkezőjét hangsúlyozza: a politikai világában, ahol a férfi érdekek dominálnak „mindennél fontosabb, hogy a nők mint nők jelenjenek meg a politikai porondon”. (Randall, 2003:261)

⁷ Többek között Margaret Thatcher (Egyesült Királyság), Kim Campbell (Kanada), Edith Cresson (Franciaország), Mary Robinson (Írország), Golda Meir (Izrael), Tansu Ciller (Törökország), Indira Gandhi (India), Benazir Bhutto (Pakisztán), Corazon Aquino (Fülöp-szigetek), Eva Duarte Peron (Argentína), Winnie Madikizela-Mandela (Dél-Afrika), Gro Harlem Brundtland (Norvégia), Vigdis Finnbogadóttir (Izland) és a sort folytathatjuk. Részletesebben lásd: http://www.guide2womenleaders.com/women_state_leaders.htm Letöltés: 2010-06-05.

⁸ A tanulmányban nőkérdésnek a nők helyzetét érintő jelenségeket tekintem. Jogos felvetés lehet a pontosabb definíció igénye, amellyel a szakirodalom is adós. Nőkérdés lehet a nőknek és/vagy a nőkről szóló, a nők által művelt tevékenységekhez kapcsolódó problémák sora, a nőkre közvetlenül és/vagy közvetve ható jelenségek halmaza. Az elméleti tisztázás igényével fellépő tanulmánynak ezeket a kérdéseket illik tisztázni. Jelen tanulmánynak nem ez a célja.

napirendben. A pártok kevésbé törődnek a női érdekek képviselésével, a parlamentek többségében a felmérés szerint nem érvényesül a „gender mainstreaming”, azaz hogy minden döntésnél mérlegeljék a döntések nemekre gyakorolt hatását (Inter-Parliamentary Union, 2008).

A nők csekély befolyása kis létszámukkal magyarázható. Nemzetközi tapasztalatok szerint a „kritikus szint” (egyharmad körüli érték) hozza létre azt a támogató közeget, amelyben a nők vállalják a női érdekek képviselését, érezhetően alakítják, befolyásolják a törvényhozó szervezet kultúráját, tematikáját, a közvélemény felfogását. Az idézett felmérésben a megkérdezett politikusok 86 százaléka tapasztalta, hogy minél nagyobb a parlamentben a nők aránya, annál nagyobb mértékben befolyásolják az intézmény atmoszféráját, a kérdésfelvetések prioritásait, annál könnyebb a nemek szerinti kérdések napirendre tűzése és tárgyalása. A jelen és a távlat kettős nézőpontját érvényesítve azért célszerű szorgalmazni a jelenben a nők nagyobb arányú részvételét a politikai döntéshozatalban – még akkor is, ha magatartásukban, törekvéseikben ma még nem sokban különböznek a férfaitól –, mert csak ily módon érhető el az a *kritikus tömeg*, ami mellett már érezhetően alakítható a politika világa egy elfogadóbb, empatikusabb, humánusabb rendszerre. A nemzetközi terepen a *skandináv államok* nyújtják a legjobb példát arra, hogy ez nem realitást nélkülöző elvárás. A nők a politikai osztály részeseivé válhatnak, sikeresen beépülnek a politikai döntéshozatali folyamatokba, szervezetekbe, és alakítják a politika világát. A nők által inkább felkarolt kérdések bejuttatása a politikai döntéshozatali folyamatba kiszélesíti a döntéshozók látóterét, érzékenyíti őket a társadalmi problémák iránt, hozzájárul a nőbarát politikai kultúra kialakulásához, az esélyegyenlőség előmozdításához.

A nagy áttörés a skandináv államokban a nyolcvanas években következett be. Többségük *kvótákat* vezetett be, minek nyomán a nők tömegesen kerültek be a politikai döntéshozatal intézményeibe, ahol meghatározták a pártpolitika tematikáját, és hangsúlyt helyeztek a nők nagyobb arányú részvételét célzó stratégiák kidolgozására. Ezzel párhuzamosan a *nőmozgalmak* aktivistái és a női érdekek szószólói egyre erőteljesebben hallatták hangjukat, rávették a pártokat, hogy foglalkozzanak a nemek esélyegyenlőségének kérdéseivel, amely egyre inkább a politikai verseny részévé vált (Lovenduski, 1993).

A politikai hatalombeli részvétel *különböző intézményekben* valósul meg: a törvényhozó és végrehajtó hatalom keretében, a pártokban, az érdekvédelmi szervezetekben. A nemzetközi szakirodalom a nők parlamenti részvételét *esélyegyenlőségi mérce*ként jegyzi a politikai döntéshozatali folyamatokban, ez ugyanis magas korrelációt mutat az egyéb politikai szervezetek vezetésében elért pozíciókkal. Tükrözi a pártok nőpolitikáját, a pártok és a választók esélyegyenlőség iránti elkötelezettségét és a nők politikai aktivitását.

1. Nők a parlamenti képviselők között

Magyarországon a női választójog általános és teljes körű érvényesítése 1945-ben következett be. Ettől kezdve a nők aránya a parlamenti képviselők között 1980-ig folyamatosan nőtt, amikor a csaknem egyharmados rész-

TANULMÁNYOK

arányal, az éllavas skandináv államok hasonló mutatóival vetekedett.⁹ A rendszerváltást követően a nők a politikai részvétel minden formájában perifériára sodródtak a térség országaiban, de legfőképpen Magyarországon.¹⁰ *A rendszerváltás, sőt az európai uniós csatlakozás sem hozott lényeges minőségi változást a nők kérdés kezelésében, a politikai hatalomban részvételre aspiráló nők férfiakhoz viszonyított lehetőségeiben.* A nők kérdés nem szerepelt és nem szerepel a megoldandó társadalmi-gazdasági feladatok prioritásai között. A rendszerváltást követő magyar parlamentek nemek szerinti összetételére jellemző a szakirodalomban találó kifejezésekkel „férfi klubként”, „öregfiúk hálózataként” leírt férfi dominancia,¹¹ amely 2010-ben erősödött.

⁹ A rendszerváltást követően nem illet a nők korábbi jelentős arányát a politikai döntéshozatali folyamatokban pozitívan értékelni. Nemzetközi konferenciákon hazai előadók és hazai szakírók értékelése egyöntetűen elítélő. A nők parlamenti részvételét tehetségtelen, alkalmatlan, „dísznők” gyülekezetének tekintették és tekintik ma is, akik nem képviseltek nemüket, nem tettek semmit a nők érdekében. Petrasovits Anna megfogalmazásában például egy angol szakírónak adott interjúban „stupid, ostoba, súlytalan nők ültek ott” (stupid silly little women who sit there...). (Einhorn, 1993: 152. Kiemelés: KK) Barbara Einhorn másképpen értékeli a múltat, idézem: „kétségtelen, hogy a nők politikailag aktívabbak voltak az államszocializmusban”. (Uo.: 163. l. „A nők relatíve magas politikai részvétele a múltban...” Uo.: 166. l. Kiemelés: KK) Pedig az egyenlősítési törekvéseknek voltak eredményei: a nők ott voltak, jelen voltak, részt vettek. S norvég tapasztalatok igazolják, hogy kezdetnek ez nem kevés (Likestillings Radet, 1990).

Ez az értékelés – gyakran szándékosan – elferdíti a tényeket. *Múlt és jelen parlamentje olyan, mint a rendszer, amelynek szolgálatában áll.* Annak leképezése. A korábbi parlament munkájára, a képviselőkkel szembeni elvárásokra is az akkori rendszer követelménye nyomta rá bélyegét. Siemienska kifejezésével a parlament szimbolikus volt (1999:201). Ennek megfelelően a parlamenti képviselők szerepe is csak szimbolikus lehetett. A férfi képviselők semmivel nem voltak tehetségesebbek, ügybuzgóbbak, elkötelezettebbek, mint nőtársaik. A női és férfi képviselők cselekvési terét a rendszer jelölte ki akkor is, most is. S a hétköznapi tudat kevésbé szelektál aszerint, hogy a döntéshozó, hatalomgyakorló szándéka komoly-e vagy sem. Szemünk előtt zajlik, hogy a szabadon választott, statisztikai szemlélettől mentes parlamentben a nők még annyira sem vállalják a női érdekek képviseletét és védelmét, mint a statisztika jobbításának szándékával bekerült hajdani nőtársaik.

A korábbi „szocialista” országokban érvényesülő „statisztikai szemlélet” nem azért volt hibás, mert kirakatpolitika volt, és nem hozott tényleges eredményt, mint azt ma többnyire állítják, hanem azért, mert erőszakosan nyúlt bele egy szerves fejlődési folyamatba (mint maga a rendszer egésze) anélkül, hogy a fejlődés előfeltételei (pl. erős nőmozgalom) adottak lettek volna.

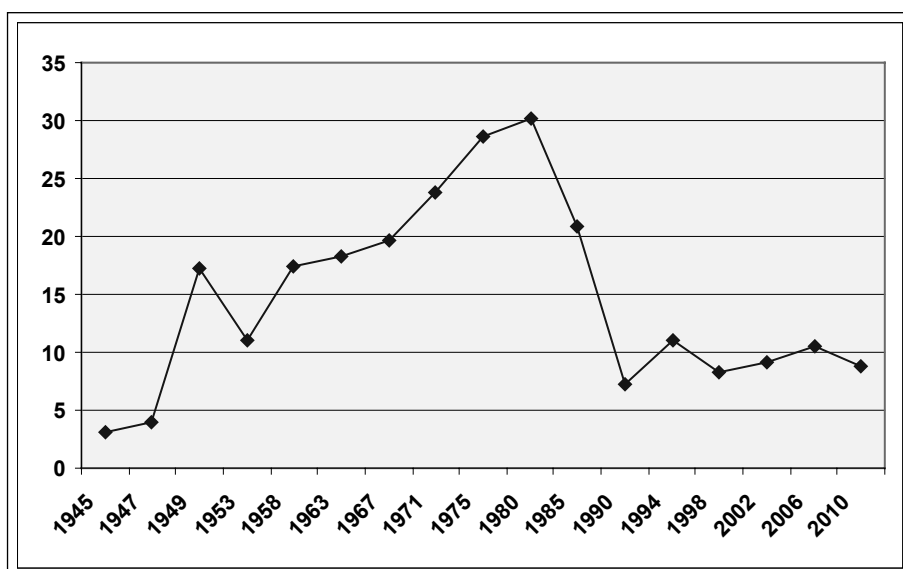
¹⁰ A nők részarányának csökkenése a parlamenti képviselők között már a rendszerváltást megelőzően, a választási rendszer korszerűsítésével – a kettős jelölt rendszer bevezetésével – 1985-ben megkezdődött. A választói akarat érvényesülése nyomán csökkent a nők aránya, de még így is a világ élvonalába tartozó országok között volt.

¹¹ Az Inter-parlamentáris Unió 2008-ban végzett felmérésében a megkérdezett nők kétharmada, a férfiak harmada a parlamenteket szintén „férfi klubként”, „öregfiúk hálózataként” írja le.

1.1. A nők arányának alakulása a rendszerváltás kezdetétől napjainkig

Az 1990-es választáskor a nők parlamenten belüli részaránya alacsony szintre zuhant (1. ábra). 28 nő került be a parlamentbe. Európában ennél csupán hat országban volt kisebb a nők részvétele.¹² Ezt követően hülámzóan alakult a nők részaránya, a mindenkori győztes párt politikai irányvonala szerint. 1994-ben a nőképviselek létszáma több mint másfé-szeresére nőtt, arányuk 3,8 százalékponttal emelkedett. Ez a választási év jelentette a legnagyobb sikert, a nők akkori győzelmii arányát ezt követően meg sem közelítették. 2010-ben az előző időszakhoz képest romlott a nők pozíciója, számuk és arányuk lényegesen csökkent. 34 nő¹³ került be a parlamentbe,¹⁴ a képviselek 8,8 százaléka nő.

1. ábra Nők aránya az országgyűlési képviselek között, 1945–2010 (%)

Forrás: Koncz, 2006, és http://www.valasztas.hu/hu/parval2010/351/351_0_index.html alapján számítás. Letöltés: 2010-05-11.

A nők ilyen mértékű kiszorultsága a legfőbb törvényhozó testületből a világ legtöbb országára nem jellemző. Magyarország a világ 186 országának mező-

¹² 1991 júniusában Albánia (3,6%), Románia (3,6%), Lichtenstein (4,0%), Görögország (5,3%) Franciaország (5,7%), Egyesült Királyság (6,3%) (Inter-Parliamentary Union, 1992:1).

¹³ A választás időpontjában 35 fő volt. Gálné dr. Pelz Ildikó európai uniós parlamenti képviselővé választása nyomán csökkent 34 főre.

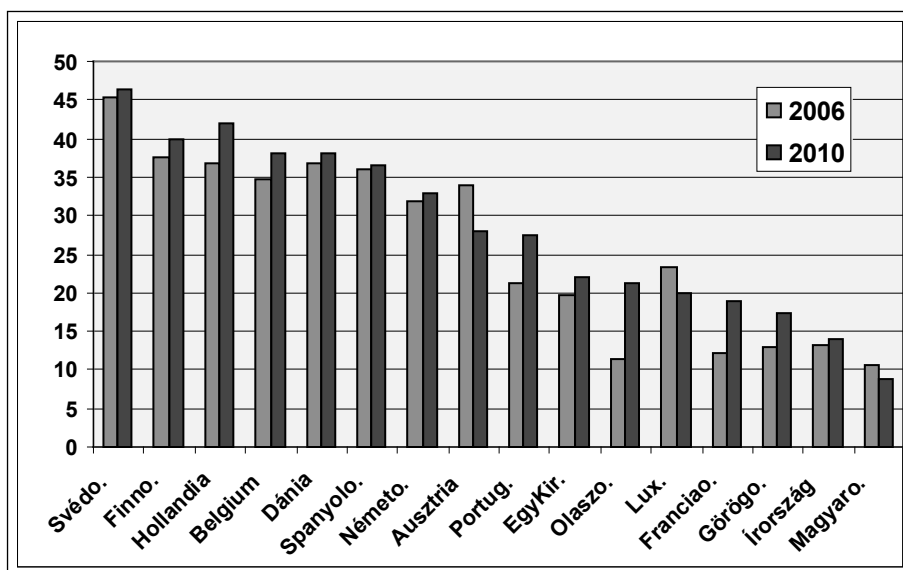
¹⁴ Felhasznált forrás: http://www.valasztas.hu/hu/parval2010/351/351_0_index.html Letöltés: 2010-05-11. A választási adatok nemek szerinti bontásban nem álltak rendelkezésre a honlapon, jóllehet európai uniós előírás a statisztika nemek szerinti bemutatása.

TANULMÁNYOK

nyében a 138. helyet foglalta el a választás időpontjában,¹⁵ napjainkban a 140. helyen áll, a negyedik ötödben helyezkedik el. Számtalan fejlődő ország előttünk áll a rangsorban. Legmagasabb a nők aránya jelenleg a ruandai parlamentben, az alsóházban a nők aránya meghaladja a képviselők felét. A sort az észak-európai országok követik, élükön Svédországgal. A magyar parlamenti képviselők *relatív pozíciója 2010-re romlott a világban és Európában*. A rendszerváltást követő első választáskor hat európai országban volt mérsékeltebb a nők részvétele a parlamentekben, jelenleg csupán kettőben.¹⁶ A nők parlamenti jelenléte sok hasonlóságot mutat a diktatúrák utáni latin-amerikai országokban zajló „visszaférősodási” folyamattal (Craske, 2003).

Az Európai Unió korábbi tizenöt országának mindegyikében felülmúlja a nők parlamenti jelenléte a hazai mértéket. Legmagasabb a nők aránya Svédországban, ahol a parlamenti képviselők majdnem fele (45,3%) nő. Hat másik országban is meghaladja a kritikus tömegként kezelt egyharmadot.¹⁷ Két régi tagállam (Ausztria és Luxemburg) és Magyarország kivételével 2006 és 2010 között javult a női részvétel a parlamentben (2. ábra).

2. ábra Nők aránya a parlamentben a tizenötök Európájában és Magyarországon 2006-ban és 2010-ben (%)

Forrás: <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm>. Letöltés: 2010-07-12. alapján.

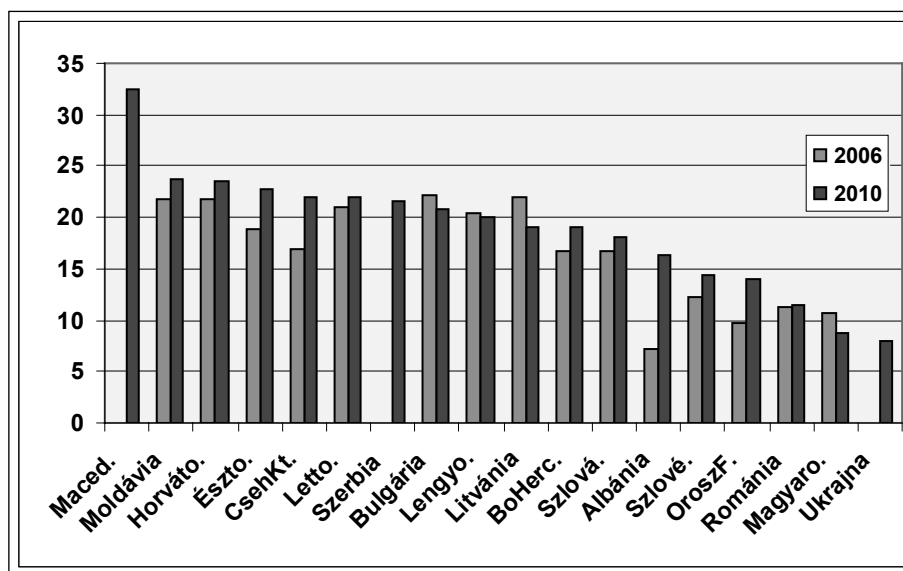
¹⁵ Amikor 35 nő került be a parlamentbe. A idézett forrás <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm> Letöltés: 2010-07-12. is ezt az arányt tartalmazza (9,1%).

¹⁶ Málta (8,7%), Ukrajna (8,0). <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm> Letöltés: 2010-07-12.

¹⁷ Finnország (37,5%), Dánia (36,9%), Hollandia (36,7%), Spanyolország (36,0%), Belgium (34,7%), Ausztria (33,9%). Forrás: <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm> Letöltés: 2010-07-12.

A nőképviselek hazai alacsony részaránya nem csupán a fejlett Európához viszonyítva kirívó, de *nem tart lépést a rendszerváltó, nálunk gazdaságilag fejletlenebb kelet-európai országokkal és a harmadik világ országainak sokaságával sem. Magyarország lemaradása a régióban 2002-vel kezdődött.* 1999-ben még volt néhány olyan ország, amelyikben a nők parlamenten belüli részaránya meghaladta a magyarországit. 2002-től már – Ukrajna kivételével – *a térség minden rendszerváltó országában jelentősebb a nők parlamenti jelenléte* (3. ábra). 2006 és 2010 között az országok többségében javult a nők pozíciója a parlamentben, Magyarországon kívül csak Bulgáriában, Lengyelországban és Litvániában csökkent a részarányuk.

3. ábra Nők aránya a parlamentben, a rendszerváltó országokban és Magyarországon 2006-ban és 2010-ben (%)

Forrás: <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm> Letöltés: 2010-07-12. alapján.

Célszerű tekintetbe venni, hogy a nők parlamenti arányszámai nem tükrözik a *nőképviselek aktivitását, befolyásolási képességét*, és a befolyás erejét. Erre vonatkozóan azonban csak információmorzsák találhatók a szakirodalomban. Lévai-Kiss (1997:67) megállapítja, hogy a nők megszólalásban mért aktivitása a számarányuknak megfelelő. Fésűs-Palásik (2007:280) vizsgálataiban a parlamenti aktivitás azonnali kérdésekben, törvényjavaslatokban és interpellációkban megjelenő formái tekintetében ciklusonként jelentős különbségek vannak. Ebből tehát általános következtetések nem vonhatók le. Nők és férfiak megszólalásainak átlagai között jelentéktelen a különbség. A férfiak hozzászólásainak időtartama 1998–2002 között némileg hosszabb, a 2002–2006-os periódusban alig van különbség közöttük. Hazai és nemzetközi tapasztalatok szerint a vélemény-nyilvánításban a nők többsége a férfiaknál visszafogottabb. Ezek a szórványos információk sem utalnak azonban a befolyás mértékére,

TANULMÁNYOK

amely egyszerű szemlélődés alapján mérsékeltnak tűnik. Kivételt csak az MDF korábbi pártelnöke¹⁸ valamint az MSZP korábbi frakcióvezetője és pártelnöke¹⁹ képezett.

A befolyás növelhető együttes fellépéssel, női lobbi-csoport működtetésével. A fejlett demokráciák többségében a pártérdekeken felülemelkedő női parlamenti csoport munkálkodik a női érdekek érvényesítésén és védelmén (Inter-Parliamentary Union, 1997:47). Hazai viszonyok között a *pártérdek a közös női érdeknél hatékonyabb szervezőerőnek bizonyul*, a különböző pártok nőképviselőinek együttműködése minimális. Nem fogalmazódott meg az a közös érdek és cél, amiért együttesen fel kívánának lépni.

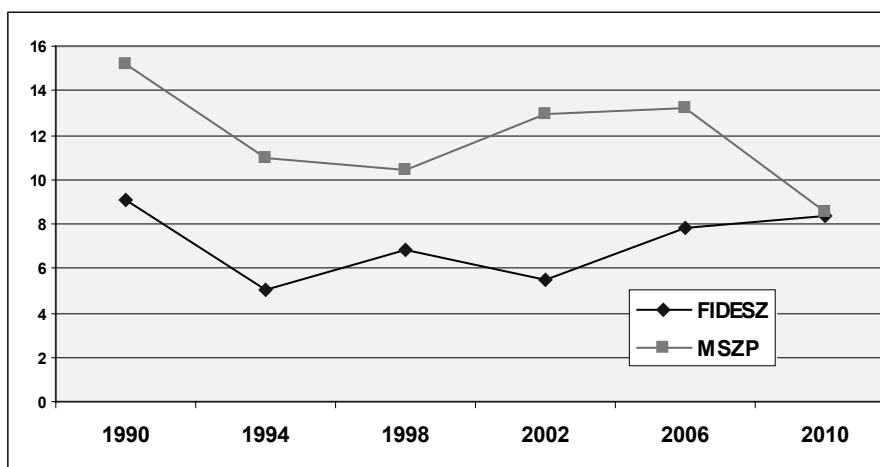
2010-ben a választási összképnek megfelelően a legtöbb nő a Fidesz-KDNP színeiben jutott mandátumhoz (1. táblázat).

1. táblázat Nők száma és aránya a parlamentben, pártok szerint 2010-ben

Nők/Párt	Fidesz	Jobbik	KDNP	LMP	MSZP	Együtt
Fő	19	3	2	5	5	34
%	8,4	6,4	5,9	31,3	8,5	8,8

Forrás: http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_kpv.kepv_rip?P_CALL_MOD=%23KEPV_RIP&P_CKL=39&P_PCS=13&P_BIZ=null&P_NEME=1&P_EGYENI=I&P_TERULETI=I&P_ORSZAGOS=I&P_MEZO=null&P_SORREND=null 2010-06-23. alapján számítás.

4. ábra A nők arányának alakulása a parlamentben folyamatosan jelenlévő Fidesz és MSZP soraiban 1990–2010 (%)

Forrás: Koncz, 2006, és http://www.valasztas.hu/hu/parval2010/351/351_0_index.html. alapján számítás. Letöltés: 2010-05-11.

¹⁸ Dr. Dávid Ibolya.

¹⁹ Lendvai Ildikó.

A nők száma az LMP-ben és az MSZP-ben azonos. A parlamenti képviselők számától függően különböző arányokban jelenik meg a nők részvétele, legmagasabb az LMP-ben, legalacsonyabb a KDNP soraiban. A rendszerváltástól napjainkig csak a Fidesz és az MSZP színeiben volt folyamatosan nő jelen a parlamentben. A Fidesz-ben a nők aránya hullámzóan alakult (4. ábra). A legnagyobb változás az MSZP soraiban zajlott: a nők részaránya 15,2 százalékról 8,5 százalékra esett vissza.

1.2. Parlamenti képviselőnők, bekerülési csatornák és pártok szerint

Közismert, hogy a magyar parlamentben a 386 országgyűlési mandátumból 176-ot egyéni választókerületekben, 210-et területi és országos listáról lehet szerezni. Többször napirendre került a képviselők számának csökkentése, döntés azonban csak a legutóbbi választás után történt: 2014-től 200 fő lesz a parlamenti képviselők létszáma.

A korábbi hazai tendenciáknak megfelelően a nők aránya az egyéni választókerületekből bekerült képviselők között a legkisebb, és az országos listáról bejutottak körében a legjelentősebb (2. táblázat). Egyéni körzetből az esélyes pártok közül kerültek be nők a parlamentbe, 2010-ben csak a Fidesz-KDNP színeiben volt sikeres nő.²⁰ Szerényebb mértékben jutottak mandátumhoz a nők az első fordulóban, többségük (7 fő) a második fordulóban nyert.

2. táblázat Nők aránya a parlamenti pártok körében 2010-ben (%)

Parlamenti pártok	Egyéni választókerületből	Területi	Országos listáról	Együtt
Fidesz	5,9	12,5	33,3	8,4
Jobbik	0	0	14,3	6,4
KDNP	0	13,3	0	5,9
LMP	0	20,0	36,4	31,3
MSZP	0	7,1	10,3	8,5
Együtt	5,1	9,6	17,2	8,8
2006	8,5	13,0	9,4	10,6

Forrás: Koncz, 2006, és http://www.valasztas.hu/hu/parval2010/351/351_0_index.html
Letöltés: 2010-05-11. alapján számítás.

Minden pártban jelentősebb a nők aránya a pártlistákról bekerültek, mint a választók által közvetlenül megválasztott képviselők között (2. táblázat). Az MDF fokozatos leépülésével párhuzamosan az országos lista volt csak nyerő a nők, majd az egyetlen nő parlamentbe kerülésében. Az SZDSZ mindvégig listáról juttatta be női képviselőit. 2010-ben sem az MDF, sem az SZDSZ nem jutott be a parlamentbe. Két új párt jelent meg,

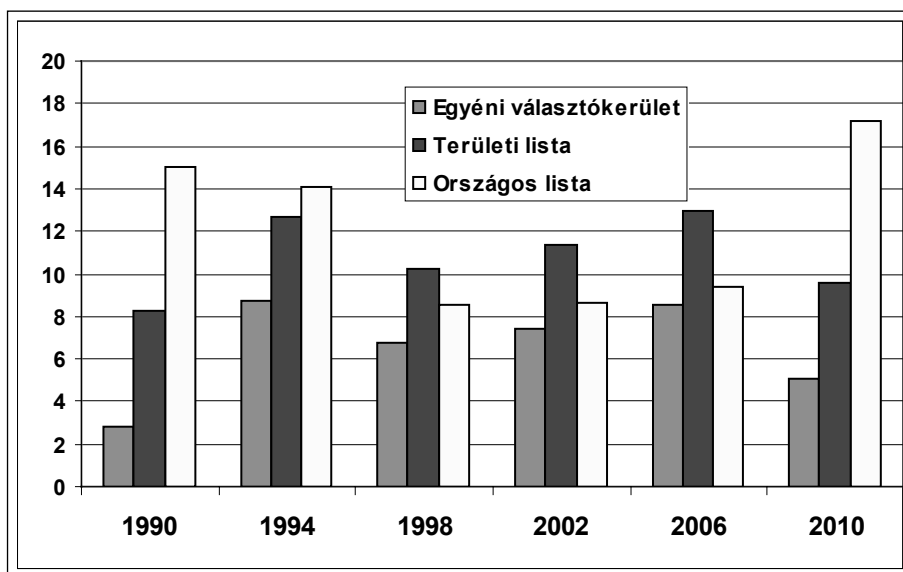
²⁰ Az egyéni választókerületekből 9 nő került be a Parlamentbe (Budapestről 2 fő és 1-1 fő Borsod-Abaúj-Zemplén, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok, Komárom-Esztergom, Nógrád, Pest, és Veszprém megyéből).

TANULMÁNYOK

közülük az LMP nagyobb esélyt kínált a nők számára, mint a Jobbik. A területi listáról bejutottak között az LMP-ben és a Fidesz-KDNP választási koalícióban a legmagasabb a nők aránya, az országos listáról bekerültek között az LMP képviselőinek csaknem egyharmada nő (2. táblázat).

Hullámzóan alakult a nők aránya 1990 és 2010 között az egyéni választókerületben és területi listán mandátumot nyert képviselők között, a két bekerülési forma tendenciájára az együttmozgás jellemző. Az országos listáról bekerült nők aránya az 1998-as választásokig esett, majd ezt követően folyamatosan emelkedett. (5. ábra). 2010-ben mind az egyéni választókerületből, mind a területi listákról bejutottak között csökkent a nők aránya, viszont emelkedett az országos listáról bekerültek körében. A Fidesz-KDNP, valamint az MSZP közötti arányok alapvetően megváltoztak. Az előző választáshoz képest emelkedett a nők aránya a Fidesz-KDNP választási koalíció keretében, és lényegesen csökkent az MSZP-ben. A legjelentősebb változás az MSZP soraiban következett be: a korábbi választásokhoz képest lényegesen kevesebb nő és kisebb arányban jutott mandátumhoz. Az öt nő közül három országos listáról került be a parlamentbe.

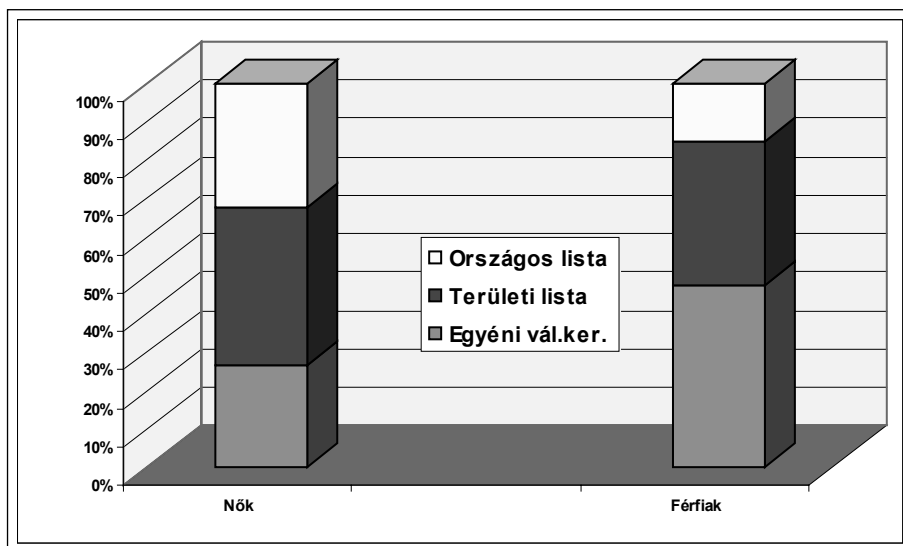
5. ábra Nők aránya a parlamenti képviselők között, bekerülési csatornák szerint, 1990–2010 között (%)

Forrás: Koncz, 2006, és http://www.valasztas.hu/hu/parval2010/351/351_0_index.html alapján számítás. Letöltés: 2010-05-11.

A nők és férfiak mandátumszerzése eltérő a bekerülési csatornák szerint. 2010-ben a férfiaknak csaknem fele az egyéni választókerületekben szerzett mandátumot, több mint egyharmada területi listáról. A nők majdnem fele területi listáról, egyharmada országos listáról jutott be a parlamentbe, és csupán egynegyede került be egyéni választókerületből (6. ábra).

6. ábra Nők és férfiak megoszlása bekerülési csatornák szerint 2010-ben (%)

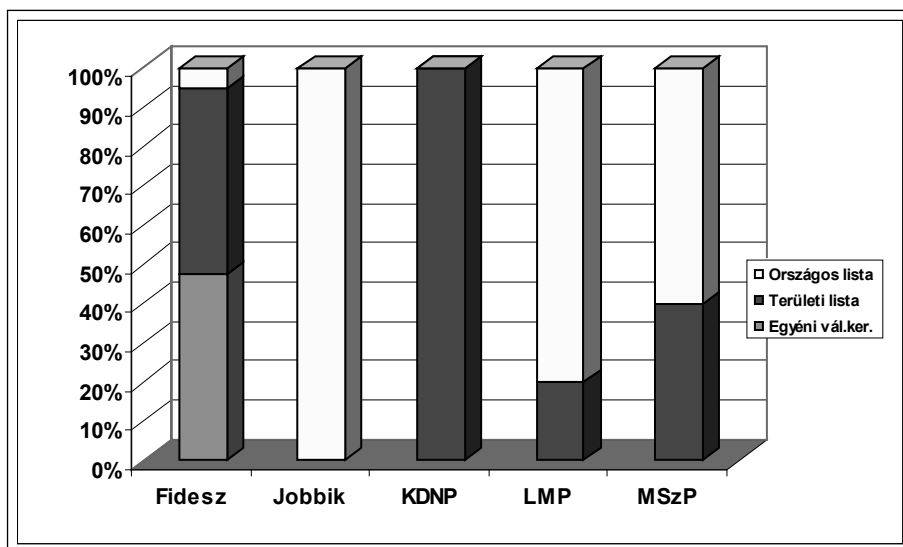
Forrás: számítás.

Az előző választásig az egyéni választókerületekben mandátumot nyert nők részaránya az összes mandátumot szerzett nők között emelkedett vagy stagnált. A legújabb választási eredmény ezt a tendenciát megtörte, az egyéni választókerületből bekerült nők részaránya esett, a pártlistán bejutott nők aránya emelkedett. A legelső választás során a képviselők több mint négyötöde, később majd kétharmada a pártlistán jutott be a parlamentbe, jelenleg háromnegyede listáról szerzett mandátumot. A képviselők bekerülési csatornák szerinti megoszlása a pártok körében lényegesen különbözik. A Jobbik nőképviselei csak országos listáról, a KDNP nőképviselei csak területi listáról jutottak mandátumhoz. Az LMP és az MSZP mindkét listáról esélyt adott a nők számára. Egyedül a Fidesz színeiben került be mindhárom bekerülési formában nő a parlamentbe (7. ábra).

A nők részvételét a politikai döntéshozatali folyamatokban és ennek legfontosabb intézményében, a parlamentben tényezők sora határozza meg. Már a jelöltnél választható nők köre is szűkebb a férfiénál. A pártok, jelöltállítás-stratégiájuknak és gyakorlatuknak megfelelően, kisebb arányban indítanak nőket. A nők kisebb arányban hajlandók képviselői funkciót vállalni, mint a férfiak. Ennek hátterében társadalmi és intézményi tényezők, valamint egyéni motívumok munkálnak.

TANULMÁNYOK

7. ábra Parlamenti képviselők megoszlása bekerülési csatornák és pártok szerint, 1990–2010 között (%)

Forrás: számítás.

A nők részvételét a politikai döntéshozatali folyamatokban és ennek legfontosabb intézményében, a parlamentben tényezők sora határozza meg. Már a jelöltnek választható nők köre is szűkebb a férfiakénál. A pártok, jelöltállítási stratégiájuknak és gyakorlatuknak megfelelően, kisebb arányban indítanak nőket. A nők kisebb arányban hajlandók képviselői funkciót vállalni, mint a férfiak. Ennek hátterében társadalmi és intézményi tényezők, valamint egyéni motívumok munkálnak.

Az Interparlamentáris Unió idézett felmérésében a megkérdezett politikusok véleménye szerint az alábbiak meghatározóak a nemek szerint kiegyensúlyozottabb parlament megteremtésében: a politikai pártok támogatása, a nemek esélyegyenlőségével foglalkozó bizottságok megerősítése, a pártok feletti parlamenti nőcsoport működése, „nő-barát” parlamenti játékszabályok kialakítása,²¹ kutatások a nők és férfiak szükségleteiről, a nők és férfiak közötti partnerség kialakítása, a nemi szerepekről alkotott kulturális felfogás alakítása és az előítéletek leküzdése (Inter-Parliamentary Union, 2008).

²¹ A felmérésben részt vevők fele (a nők több mint fele, a férfiak 40%-a) nyilatkozott akként, hogy családi feladatai ellátását korlátozza a parlamenti munkarend. Több mint kétharmaduk szerint az ülések időpontjának kialakításában családi elfoglaltságukra nincsenek tekintettel, és ebben az utóbbi évtizedben változás nem történt (Inter-Parliamentary Union, 2008:7).

2. A parlamenti előszoba: a női képviselőjelöltek jellemzői

Az elmúlt 20 év alatt – 2006 kivételével – folyamatosan emelkedett a nők aránya az országgyűlési képviselőjelöltek között: mintegy megkétszereződött. A legerőteljesebb előrelépés 1998-ban következett be, amikor az előző választáshoz képest majdnem másfélszeresére emelkedett a nőjelöltek részaránya. Minden eddigi választásnál nagyobb volt a női képviselőjelöltek aránya 2010-ben (3. táblázat).

3. táblázat A nyilvántartásba vett női képviselőjelöltek arányának alakulása 1990 és 2010 között (%)

Választás éve	Nők aránya	Nők arányának változása	
		előző év = 100	1990 = 100
1990	8,5	100,0	–
1994	10,0	117,6	117,6
1998	14,2	142,0	167,1
2002	17,8	125,4	209,4
2006	16,7	93,8	196,5
2010	19,6	117,4	230,6

Forrás: Koncz, 2006, és http://www.valasztas.hu/hu/parval2010/351/351_0_index.html alapján számítás. Letöltés: 2010-05-11.

2010-ben a jelöltek 19,6 százaléka volt nő,²² magasabb, mint a megelőző választáson. Ebben legfőképpen a mandátumot nem nyert Civil Mozgalom játszott döntő szerepet, köreikben az átlagosnál lényegesen nagyobb volt a nőjelöltek aránya. A nők nemzetközi tekintetben és az előző választáshoz képest is kismértékű parlamenti részarányában egyértelműen a pártpolitikának, a pártok jelöltállítási gyakorlatának volt meghatározó szerepe. Az egyéni választókerületekben a választók pártokra és nem személyekre szavaztak, ezért a győztes párt egyéni képviselőjelölt indítása meghatározta a végeredményt. A pártlisták ennél is fontosabb szerepet töltenek be a képviselők nemek szerinti megoszlásában, mivel a magyar választási gyakorlatban listáról nagyobb arányban nyernek mandátumot a képviselők. A jelenlegi eredményben a Fidesz-KDNP egyéni jelöltállítási gyakorlatának és területi listájának, a többi párt országos listájának nemek szerinti összetétele volt meghatározó. Nemzetközi tapasztalatok szerint is a magukat jobboldalinak-konzervatívnak valló pártok kevesebb nőt indítanak a választásokon. Esetünkben nem növelte a nőképviselek esélyeit a magát baloldaliként definiáló MSZP, mivel az

²² http://www.valasztas.hu/hu/parval2010/351/351_0_index.html Letöltés: 2010. 05. 17. A honlapon szereplő adatok pontatlanok, többszörös névismétlés fordul elő az összes jelöltet tartalmazó listán. A különböző időpontokban letöltött adatok eltérnek. A részletezett adatok és az összesítés esetenként nem egyezik. A tanulmányban a részletes személyes adatokkal dolgoztam, azokat összesítettem. A névismétléseket korigáltam.

TANULMÁNYOK

előző választásokhoz és a nemzetközi szokásokhoz képest lényegesen kedvezőtlenebb feltételeket biztosított a nőjelöltek számára.

A korábbi választási gyakorlatnak megfelelően a nőjelöltek aránya az egyéni választókeretekben a legkisebb, a pártok itt indították a legkevesebb nőt, és ez az arány folyamatosan csökkent (4. táblázat).

4. táblázat Nőjelöltek aránya a bekerülés módja szerint az országos listát állító pártokban együttesen, 2002–2010 (%)

Bekerülés módja	Nők aránya		
	2002	2006	2010
Egyéni választókerület (az országos listát állító pártokban)	13,6	10,6	8,7
Területi lista (az országos listát állító pártokban)	17,9	15,5	17,5
Országos lista	16,1	15,5	18,0
Összes jelölt	17,8	16,7	15,7

Forrás: Koncz, 2006, és http://www.valasztas.hu/hu/parval2010/351/351_0_index.html
Letöltés: 2010-05-11. alapján számítás.

Legkisebb a nők aránya a Fidesz-KDNP egyéni képviselőjelöltjei között, a legnagyobb az LMP-ben (5. táblázat). Az MSZP-kormány tevékenységének kedvezőtlen megítélése, az MSZP presztízsének csökkenése a Fidesz-KDNP színeiben induló politikusok számára tág teret nyitott a politikai hatalom belső köreibbe kerülésre. *A keletkezett vákuumba a férfiak hatoltak be nagy számban* a nőknél jobb pozícióikra és kapcsolati tőkéjükre alapozva. Ismert, elismert nők köréből nem volt elegendő merítési lehetőség vagy jelölési szándék. A Jobbik és az MSZP a területi listán indította legnagyobb arányban a nőket, a Fidesz-KDNP és az LMP az országos listákon (5. táblázat).

5. táblázat Nőjelöltek aránya a parlamentbe bekerült pártok és bekerülési forma szerint, 2010 (%)

Parlamenti pártok	Egyéni képviselőjelöltek	Területi listán	Országos listán	Együtt
		szereplő képviselőjelöltek		
Fidesz-KDNP	5,1	9,9	13,7	9,3
Jobbik	7,4	12,5	8,6	10,5
LMP	19,1	29,0	32,6	28,1
MSZP	8,0	23,4	21,3	19,7
Együtt	8,7	17,5	18,0	15,7

Forrás: http://www.valasztas.hu/hu/parval2010/351/351_0_index.html Letöltés: 2010-05-11. alapján számítás.

Az egyéni nőjelöltek aránya erőteljesen szóródik *megyék és főváros* szerint. A legnagyobb arányban Baranya megyében jelöltek a parlamentbe bekerült pártok nőket, itt a jelöltek több mint negyede nő. Öt megyében (Fejér, Győr-Sopron-Moson, Heves, Tolna, Zala megyében) a négy párt egyike sem jelölt nőt az egyéni választókerületekben. A területi listákon a jelöltek 17,5 %-a volt nő, ami mögött szintén jelentős szóródás tapasztalható területek szerint. Legmagasabb Budapest (23,9%), és legalacsonyabb Vas megyében (4,3%). További hat megyében a területi listán szereplők több mint egyötöde nő.²³ A jelöltek arányának területi szóródása mögött egységes magyarázó tényezőt nem találtam. Csak egy e célra szervezett kutatás adhat választ arra, hogy a későbbiekben felsorolt tényezők milyen kombinációja és hogyan befolyásolta a nőjelöltek arányát az egyes megyékben.

Miközben a pártok a nőjelöltjeiket elsősorban listáikon szerepeltették, helyezésük mind a *területi*, mind az *országos listákon kedvezőtlen*. Az első helyeken kevés nő áll. A húsz *területi lista* első helyén az LMP és az MSZP 2-2 nőt indított, a Fidesz-KDNP egyet, a Jobbik egyet sem. A területi lista első három helyén az LMP indította a legtöbb nőt (15 főt), a többi parlamentbe került párt lényegesen kevesebbet.²⁴ Kedvezőtlen a nők helyezése az *országos listákon* is. A magasabb presztízsű országos listán a pártok kevés nőt jelöltek a bekerülést biztosító helyeken. Ezeket kulcsembereiket indították, akik között ritkán szerepel nő. Az LMP kivételével a nők aránya kisebb az első 50, mint az utolsó 50 helyen (6. táblázat).

6. táblázat *Nőjelöltek aránya az országos listán a parlamentbe bekerült pártok és helyezés szerint, 2010 (%)*

Parlamenti pártok	Első 50	Utolsó 50
Fidesz-KDNP	12	26
Jobbik	8	14
LMP	32	30
MSZP	8	34

Forrás: számítás.

A nők többségét az utolsó 50 helyen indították a pártok: az LMP kivételével a nők majdnem felét, a Fidesz-KDNP-ben 62 százalékát (7. táblázat). Ezekről a helyekről nem lehet mandátumot nyerni, a nők „töltelék-szerepet” töltenek be.

²³ Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Jász-Nagykun-Szolnok megye, Nógrád megye, Pest megye, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Veszprém megye. Forrás: http://www.valasztas.hu/hu/parval2010/351/351_0_index.html. Letöltés: 2010-05-11. alapján számítás.

²⁴ A Jobbik és az MSZP hármat, a Fidesz-KDNP egyet.

TANULMÁNYOK

7. táblázat Nőjelöltek megoszlása az országos listán a parlamentbe bekerült pártok és helyezés szerint, 2010 (%)

Parlamenti pártok	Első 10 helyen	Első 50	Utolsó 50
Fidesz-KDNP	4,8	28,6	61,9
Jobbik	0	26,7	46,7
LMP	6,4	34,0	31,9
MSZP	5,4	10,8	45,9

Forrás: számítás.

A nők megválasztási esélye mindegyik bekerülési formában rosszabb a férfiakénál. Pártok szerint az átlag mögött vannak eltérések. A nőjelöltek a Fidesz esetében az egyéni választókerületben, a másik három pártnál az országos listán voltak a legesélyesebbek. A Fidesz-KDNP koalícióban a nők bekerülési esélyei az egyéni választókerületekben és a területi listán a férfiakénál jobb volt, az országos listán rosszabb. A Jobbik és az LMP az országos listán a nők számára biztosított nagyobb bejutási esélyt (8. táblázat).

8. táblázat Megválasztási arányok alakulása nemek, pártok és bekerülési formák szerint (%)

Pártok	Egyéni választókerület		Területi lista		Országos lista		Mindhárom bekerülési forma	
	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi
Fidesz-KDNP	100,0	98,2	24,4	18,3	4,8	13,1	28,0	37,7
Jobbik	0	0	0	6,5	20,0	11,3	3,5	6,1
LMP	0	0	1,3	2,1	8,5	7,2	3,6	3,7
MSZP	0	1,2	1,9	7,5	8,1	19,0	3,1	8,3
Összesen	16,7	29,4	4,9	9,8	9,2	9,7	7,4	14,3

A pártok jelöltállítási stratégiájának négy metszete rajzolódik ki egyértelműen:

- a férfi jelölteket preferálták, a jelöltek több mint négyötöde férfi,
- kulcsembereiket nagy számban indították *mindhárom* (egyéni, területi, országos) *bekerülési formában*. A többes jelölés a férfiakra inkább jellemző volt, mint a nőkre.
- Nőjelöltjeiket *listákon* indították nagyobb arányban.
- Pártlistáikon a férfiak számára *jobb helyezést* biztosítottak. Frontembereiket – akik között kevés nő van – biztos befutó helyen indították. A nők nagy hányadát az utolsó harmadban szerepeltették a listákon.

3. A nőképviselek pozíciójának jellemzői

A képviselők pozícióját meghatározó tényezők közül az újraválasztási esélyt, a bizottsági vezetést és a bizottsági tagságot vizsgálom.

3.1. Újraválasztási arányok nemek szerint

A párt, a választók és az egyén egymásra találása kifejezésre jut a képviselők újraválasztásában. 2010-ben csökkent a nők és férfiak újraválasztási aránya az előző választáshoz képest, a férfiaké nagyobb mértékben. Ezzel megtört az a korábbi tendencia, miszerint a férfiak újraválasztási aránya 2006-ig folyamatosan nőtt (a nőké hullámzott). A *férfi képviselők* egyre jobban beágyazták magukat a parlamentbe: 2006-ban majdnem kétharmaduk a megelőző periódusban is képviselő volt (9. táblázat). A folyamat nem idegen, sőt közelít a fejlett demokráciákra jellemző fluktuációs tendenciákhoz. Amerikai tapasztalatok szerint a kilencvenes évek elején a képviselők 90 százalékát újraválasztották, amennyiben indultak. A mandátumtól csak lemondás, betegség és elhalálozás miatt váltak meg a képviselők. Egy 1950 és 1970 közötti vizsgálat hasonlóan magas újraválasztási arányt talált az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban, a képviselők fluktuációs rátája 17–19% volt. Némileg magasabb volt a váltás aránya Franciaországban, Írországban és Nyugat-Németországban (Norris, 1993:316), ami még így is nagyobb stabilitást mutat, mint a hazai adatok.

2010-ben ez a trend megváltozott. A Fidesz és a KDNP nagyarányú győzelmével képviselőinek fele a megelőző ciklushoz képest²⁵ újonnan került be a parlamentbe. Nagyobb volt az újbelpók aránya a nők körében (65,0%). A KDNP és az MSZP nőképviselei az előző ciklusban is rendelkeztek mandátummal. Az MSZP veresége abban is kifejeződik, hogy jelentéktelen az újonnan megválasztottak aránya, a korábbinál lényegesen kevesebb helyre a párt korábbi képviselőit juttatta ismét pozícióba nagy arányban (85% – 9. táblázat).

9. táblázat A képviselők újraválasztási aránya az előző ciklushoz képest nemek szerint, 1994–2010 között (%)

Pártok	1994		1998		2002		2006		2010		Együtt
	Nő	Ffi	Nő	Ffi	Nő	Ffi	Nő	Ffi	Nő	Ffi	
Fidesz	0,0	65,0	100,0	78,9	80,0	76,8	44,4	49,0	35,0	50,7	49,4
FKGP	0,0	7,3	50,0	54,2	–	–	–	–	–	–	–
KDNP	0,0	45,0	–	–	–	–	–	–	100,0**	50,0	52,8
MDF	37,5	14,0	16,7	21,9	100,0*	81,3	100,0*	17,4	–	–	–
MSZP	40,0	75,0	47,8	51,1	64,3	64,2	60,9	76,1	100,0	83,3	84,8
SZDSZ	75,0	47,7	18,2	30,5	66,7	66,7	50,0	77,8	–	–	–
Együtt	46,4	31,0	36,4	43,3	62,5	59,0	57,1	63,2	51,9	56,6	56,2

Forrás: számítás.

Megjegyzések: * = 1 fő= ** = 2 fő. A nők férfiakénál nagyobb újraválasztási aránya megvastagítva.

²⁵ A korábbi ciklusokhoz képest nem vizsgáltam az ismételt bekerülést.

TANULMÁNYOK

A nőképviselek újraválasztási aránya ciklusról ciklusra hullámzott, csak 1994-ben és 2002-ben volt jobb a férfiakénál. Nincs olyan nőképviselek, aki mind a *hat ciklusban* mandátumot nyert; nyolc férfi a rendszerváltást követően mindvégig képviselő volt. Az öt ciklust teljesítők között a férfiakénál magasabb a nők aránya (10. táblázat). Ugyancsak meghaladja a férfiak arányát az egy ciklust teljesítők nőké, aminek háttérében vagy az indító párt elégedetlensége, vagy az egyén csalódottsága játszik szerepet. Erre vonatkozó információk nem állnak rendelkezésre.

10. táblázat *Hat és öt ciklust teljesítők parlamenti képviselők nemek szerint, 1990–2010 között*

Teljesített ciklusok száma	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak
	száma (fő)		aránya (%)	
6 ciklus	0	8	0,0	2,3
5 ciklus	4	20	11,8	5,7

Forrás: számítás.

3.2. Nők a parlament tisztségviselői és a bizottságok vezetői között

A döntések befolyásolásának lehetősége a *döntéshozókészítést végző bizottságokban* és az informális kapcsolatokon keresztül nagyobb, mint az ülés-teremben. A legfelső tisztségviselők és bizottsági vezetők érdekérvényesítő képessége és befolyása általában szélesebb körű, mint a bizottsági tagoké.

A rendszerváltás első parlamentjében a *legfelső tisztségviselők* között nem volt nő. Pedig a nemzetközi szinten nem ritka a legmagasabb pozíciót betöltő nő. Már a kilencvenes évek elején a felmérésben részt vevő országok közül 8 európai és 2 közép-amerikai ország parlamentjének volt nőelnöke; 24 országban egy vagy két elnökhelyettes volt nő (Inter-Parliamentary Union, 1992:142., 144). Az évtized második felében az Egyesült Királyságban, Japánban, Norvégiában, Horvátországban és 10 fejlődő országban nő töltötte be a parlamenti elnöki posztot (Inter-Parliamentary Union, 1997:86). 1999-ben a parlament vezető tisztségeiben 10,2% volt a nők aránya (Inter-Parliamentary Union, 1999:27). Nálunk a rendszerváltást követően az országgyűlés elnöki tisztét mindenkor a legnagyobb kormánypárt politikusa nyerte el.²⁶ Szili Katalin 2002 és 2009 között volt az országgyűlés elnöke. A 2010-es választást követően Schmitt Pál lett az országgyűlés első embere, majd köztársasági elnökké történő választása után Kövér László. Jelenleg nincs nő a parlamenti *alel-*

²⁶ 1990-ben Szabad György (MDF), 1994-ben dr. Gál Zoltán (MSZP), 1998-ban dr. Áder János (Fidesz), 2002-ben és 2006-ban dr. Szili Katalin (MSZP). A cikluson belüli lemondását követően 2009. szeptemberben dr. Katona Béla (MSZP). Forrás: http://www.parlament.hu/kepvt/tisztsegviselo.htm#_Toc261953244. Letöltés: 2010-07-01.

nők között,²⁷ a tíz jegyző között egy nő található.²⁸ Frakcióvezetői tisztelet jelenleg nem tölt be nő.

A női esélyegyenlőség kérdése az Emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottsághoz tartozik. 1998 és 2002 között működött a „Nők jogaival foglalkozó vegyes albizottság”.²⁹ A fejlett demokráciákban már az évtized elején 20 országban volt kifejezetten nőügyekkel foglalkozó bizottság, másutt a nőügyek valamelyik bizottsághoz tartoznak (emberi jogi, szociális, családi bizottság – Inter-Parliamentary Union, 1992:143–146). 1999-ben a felmérésben részt vevő 59 országból 18-ban éppen a pekingi világgonferenciát követően parlamenti nőbizottság alakult (Inter-Parliamentary Union, 1999).

A bizottsági vezetésben a nők részvétele a képviselők közötti arányszámuk alatt marad, ami megegyezik a nemzetközi tapasztalatokkal (a skandináv államok kivételével). Férfi képviselőket nagyobb arányban delegálnak a pártok bizottsági vezetőnek, mint a nőket. 1990-től napjainkig 6 nő elnök³⁰ (ciklusonként egy-egy, 2002-ben kettő) és 139 férfi állt az állandó bizottságok élén.³¹ A jelenlegi parlamentben 19 állandó bizottság van. A bizottságok közül a Nemzetbiztonsági bizottságot vezeti nő.³² A 348 állandó bizottsági tagból 29 nő (8,3%)³³. A férfiak 98,9 százaléka, a nők 85,3 százaléka állandó bizottsági tag. Nincs nő a tagok között olyan fontos bizottságokban, mint a Gazdasági és informatikai bizottságban, az Európai ügyek bizottságában, a Külügyi és határon túli magyarok bizottságában, a Sport- és turisztikai bizottságban, a Nemzetbiztonsági bizottságban, valamint a Mentelmi, összeférhetlenségi és mandátumvizsgáló bizottságban.

A nemzetközi paletta meglehetősen vegyes a parlamenti bizottsági vezetőket illetően. A kilencvenes évek elején 96 megkérdezett parlament közül 54 jelezte, hogy parlamenti bizottsága(i)ban van női vezető, vezető helyettes, vagy titkár (Inter-Parliamentary Union, 1992:142., 144). 1997-ben már 97 országban volt nő a parlamenti bizottságok élén (Inter-Parliamentary Union, 1997:107). A hazai és a nemzetközi szinten a nők elsősorban a családi, a szociális, az egészségügyi, a foglalkoztatási és a kulturális/oktatási bizottságokat vezetik. Az Interparlamentáris Unió felmérése szerint 1997-ben a 97 ország közül – amely jelezte, hogy bizottsá-

²⁷ Mint ahogy 1990-ben és 2006-ban sem volt. A többi választási ciklusban a női alelnökök aránya meghaladta a képviselőkön belüli arányukat.

²⁸ Hegedüs Lorántné (Jobbik). Legnagyobb volt a nők aránya a jegyzők között az 1998-as választást követően (25%).

²⁹ Kristyánné Aknai Erzsébet (MSZP) vezetésével.

³⁰ 1990. dr. Dávid Ibolya: Ügyrendi bizottság (MDF), 1994. dr. Csehák Judit: Szociális és egészségügyi bizottság (MSZP), 1998. Kósáné dr. Kovács Magda: Emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottság (MSZP), 2002. dr. Vojnik Mária: Ügyrendi bizottság (MSZP), 2002. dr. Csiha Judit: Egészségügyi és szociális bizottság (MSZP), 2010. Vadai Ágnes: Nemzetbiztonsági Bizottság (MSZP).

³¹ Egyedül 2006-ban fordult elő, hogy nem volt nő az állandó bizottsági vezetők között.

³² Vadai Ágnes (MSZP).

³³ 2010. június 5-én. Forrás: http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_biz.biz_tag_main?P_CKL=39&P_BIZ=null&P_DATUM_TOL=2010.05.14&P_DATUM_IG=2010.06.05&P_TISZT=null&P_TISZT=1. Letöltés: 2010-06-05.

TANULMÁNYOK

gai élén nő áll – 22-ben volt ezeken a területeken nő elnök, 18 országban a jogi és alkotmányügyi bizottság élén állt nő (Inter-Parliamentary Union, 1997:106). A tendencia az elmúlt 10 évben alig változott, az újabb felmérés szerint is a női képviselők főként a női feladatnak tartott kérdéseket (nőkérdés, nemek közötti egyenjogúság, közösségi, családi és szociális kérdések, egészségügy, oktatás) gondozó bizottságokat vezetnek, és azokban vannak nagyobb arányban jelen. A gazdasági, pénzügyi-költségvetési, külügyi bizottságok élén ritkán áll nő, ezáltal hatásuk és súlyuk a makropolitikában kevésbé meghatározó (Inter-Parliamentary Union, 2008).

Bizottsági tagként a nők szintén a hagyományosan „női” bizottságokban vannak jelen nagyobb mértékben a világon mindenütt. Részarányuk 20 és 100% között szóródik, amiben természetesen a nők parlamenten belüli különböző részaránya is szerepet játszik. A nők beáramlásával mozgásterük kibővül, *bejutnak a hagyományosan férfiaknak fenntartott szakterületekre is* (hadügy, külügy). 18 ország minden parlamenti bizottságában volt legalább egy nő, 25 országban a „legférfiasabb” hadügyi bizottságnak voltak (vannak) nő tagja(i) a felmérés időpontjában (Inter-Parliamentary Union, 1997). Térnyerésük az új bizottságokban – ahol tradíciók és sztereotípiák nem nehezítik elfogadásukat – könnyebb (környezetvédelmi, emberi jogi bizottságok).

4. A nők parlamenti részvételét meghatározó tényezők

A nők parlamenti jelenléte a hazai társadalmi viszonyok pontos leképezése. Tükrözi a választási rendszert, a pártok összetételét és politikáját, a társadalmi munkamegosztás gyakorlatát, a közvélekedést a nemek társadalmi szerepéről, a nőmozgalom jellemzőit, a nők viszonyát a politikához és funkcióvállalási készségüket.

A VÁLASZTÁSI RENDSZER JELLEMZŐI. A választási rendszer döntően meghatározza a nők parlamentbe kerülési esélyeit.³⁴ Listáról a világon mindenütt nagyobb arányban kerülnek be nők, mint az egyéni választókerületekből. A győzelmi esély függ továbbá a *listahelyezéstől*. Nemcsak hazai gyakorlat, hogy a pártok kedvezőtlen helyen szerepeltetik a nőket, ezzel eleget tesznek az esetleges arányelvárásnak, de nem segítik a nők pozícióba kerülésének esélyét. A nőket támogató kultúrákban előírják, hogy a listákon vagy váltakozva szerepeltessék a nőket, vagy abc sorrendben sorolják fel a jelöltek neveit. Meghatározhatják, hogy minden második, vagy harmadik, vagy negyedik jelölt nő legyen a listán. Ennél is kedvezőbb a skandináv „cipzár” gyakorlat, miszerint váltakozva indítják a nőket és a férfiakat (Ballington–Matland, 2004:13).

³⁴ A rendszerváltást követő első választás előkészítésekor nálunk a *vegyes választási rendszer* mellett foglaltak állást a pártok képviselői, amit a választási törvény rögzít (Az országgyűlési képviselők választásáról szóló 1989. évi XXXIV. törvény). Egyéni választókerületből, területi és országos listáról lehet mandátumot szerezni.

A PÁRTOK JELÖLTÁLLÍTÁSI GYAKORLATA. A parlamenti képviselők a világon mindenütt a pártok támogatásával szereznek mandátumot, a függetlenek esélye jelentéktelen (Norris, 1993:309). A pártok *nőjelölési hajlandóságát* ideológiájuk, a választók vélekedése az esélyegyenlőségről, a pártra nehezedő külső és belső nyomás ereje és iránya (a frakció igényei, a külső lobbis és szponzor szervezetek, meghatározó személyiségek elvárásai), valamint a női lobbis érdekérvényesítési képessége határozza meg (Ballington–Matland, 2004).

A hazai választási eredményeket is a *pártok jelöltállítási gyakorlata alakította*, mivel a választók többsége pártra és nem személyre szavazott. A nemzetközi mértékkel is feltűnően alacsony női parlamenti részarányban a győztes és a legnagyobb ellenzéki párt egyaránt szerepet vállalt. A Fidesz-KDNP a korábbiakhoz képest növekvő, de az átlagosnál kisebb arányban jelölt nőket. S bár az MSZP mind a területi, mind az országos listán a korabbinál nagyobb arányban indított nőket, azonban a bekerülés esélye szempontjából előnytelen helyen. A férfiak megválasztási esélye több mint kétszeres volt a pártlistán. A Jobbik a legkisebb esélyt biztosította a nők számára, az LMP ezzel szemben magas nőarányt mutatott, ám a párt kis súlya miatt a tendenciát nem tudta lényegesen mérsékelni. A pártok magatartásában azonban a felszín alatt munkáló társadalmi viszonyok jellemzői érvényesülnek.

TÁRSADALMI TÁMOGATOTTSÁG. Alapvetően meghatározza a nők politikai pálya iránti aspirációját és pozícionyerési esélyét az ország *esélyegyenlőségi szemlélete*, hangulata, kultúrája, azaz ahogyan a politikai vezetők és a választók viszonyulnak a nők részvételéhez a politikai pozíciókban. A *hazai közgondolkodásban nem tudatosodott a nők és a férfiak esélyegyenlőségének szükségessége és előnye*, mint ahogy az már markánsan megjelenik az Európai Unió régebbi tagállamaiban. A fejlett demokráciákban az Európai Unió esélyegyenlőségi törekvéseit a közvélemény erőteljesen támogatja, sőt megköveteli. A skandináv államok gyakorlata és amerikai példák jól mutatják, hogy a társadalmi közvélemény *nőpártisága folyamatosan alakul ki*. A rendszerváltás hajnalán a magyar közvélemény nem tulajdonított jelentőséget a nők nagyobb arányú parlamenti részvételének, nem igényelt több nőpolitikust a politikai palettán (S. Molnár, 1990). A felmérés szerint a férfiak több mint fele (56,0%), a nők fele nem kíván több nőt a politikai vezetésbe juttatni (S. Molnár, 1990:65). A Tárkis legújabb, nem publikált felmérése szerint lényeges az elmozdulás a közvélekedésben a nők nagyobb arányú részvételének támogatásában (ami azonban a választási végeredményben nem tükröződik). A változás összefügg a nemek szerepével és a kereső munka megítélésével kapcsolatos vélemények alakulásával (Pongrácz, 2010).

A rendszerváltozást követően a nők társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyével kapcsolatos *konzervatív szemlélet felerősödött*. A nők foglalkoztatottságának csökkenése, az inaktív nők számának emelkedése

TANULMÁNYOK

megegyeztetette a nők hagyományos szerepeinek dominanciáját valló felfogást a térség minden országában, de különösen nálunk.³⁵ Magyarország a régió legkonzervatívabb országa volt a felmérés idején a nemi szerepek tekintetében, és ez összefüggött az ország lakosságának családorientált értékrendjével (Pongrácz, 2005).³⁶ Az elmúlt években csak csekély változás következett be a nemi szerepekkel kapcsolatos női felfogásban. Azt a véleményt, hogy „A férfi keresse a pénzt, a nő lássa el a családot”, 2000-ben a megkérdezett nők 55,9 százaléka támogatta, 2009-ben 53,7 százaléka (Pongrácz, 2010).³⁷

NÓMOZGALMI HÁTTÉR. A nők politikai részvételében alapvető szerepet játszik a női érdekek intézményesülése, az erős nőmozgalmi háttér. Nemzetközi tapasztalatok támasztják alá, hogy minél szervezettebbek a nők, annál nagyobb eséllyel kerülnek politikai vezető pozíciókba (Woodward, 2001:45). A hatalom megosztása erőviszonyok kérdése, a pártok női esélyegyenlőség iránti elkötelezettsége csak erős nőmozgalmi kényszerek és nyomás hatására alakul ki.

A nőmozgalmak sikerét meghatározza az a politikai erőter, amelyben tevékenykednek. Doug McAdam (1996³⁸) nyomán a szakirodalom ezt a politikai-társadalmi közeget *politikai lehetőségtérként* definiálja, amelynek négy eleme:

- az intézményes politikai rendszer nyitottsága-zártsága
- az elitszerveződések stabilitása
- az elithez tartozó szövetségek léte vagy hiánya
- az állam hajlama és képessége az elnyomásra (Sperling:2003: 201–2).

A rendszerváltást követően a közép-kelet-európai országokban kibővült a nőmozgalom politikai lehetőségtere. Az állam nyitottabbá vált, a demokrácia kiszélesedésével enyhült a hajlama és képessége az elnyomásra, az elitszerveződések instabilitása lehetővé tette új szereplők színre lépését, potenciális szövetségesek (civil szerveződések) jelentek meg a politikai arénában (Sperling, 2003). A nőmozgalmak Magyarországon nem tudták kitölteni a keletkezett lehetőségteret, s ebben szerepet játszottak a kedvezőtlen pénzügyi és infrastrukturális feltételek, a különböző ideológiai háttérű szervezetek együttműködésének hiánya és a személyi ellentétek.

A civil, ezen belül a nőszervezetekben és főként azok vezető testületeiben való részvétel növeli a nők részvételi esélyét a politikai döntéshozatali folyamatokban, mert lobbierőt teremt fontosnak tartott célok eléré-

³⁵ A 2000 és 2003 között 12 európai országra kiterjedő felmérés szerint a vizsgált országok között Magyarországon volt a legmagasabb azoknak az aránya, akik szerint a nők számára ugyan fontos a kereső munka, de többségük számára fontosabb az otthon és a gyerekek (a 100 fokozatú skálán 79 értékekkel – (Pongrácz, 2005: 75., 77).

³⁶ Újabb nemzetközi összehasonlító elemzés nem készült.

³⁷ A férfiak véleményében lényegesen nagyobb volt a változás: 2000-ben 66,3%-uk, 2009-ben 54,9%-uk támogatta ezt a családi munkamegosztási modellt (Pongrácz, 2010).

³⁸ McAdam, Doug (1996): Conceptual origins, current problems, future directions. In: McAdam, Doug – McCarthy, John, D. – Zald, Mayer M. (eds) (1996) Comparative Perspectives on Social Movements, Cambridge University Press, Cambridge. Idézi: Sperling (2003: 201–2).

séért. Döntő szerepe van a nők politikai pozíciókra való felkészítésében, mert részben olyan előiskolát jelent a résztvevők számára, ahol a hatalomba kerülés és a hatalomgyakorlás módszerei megtanulhatók. Fontos másrészt azért is, mert a legfelsőbb döntéshozatali szférákba, a parlamentbe és a kormányba, ezeken a csatornákon keresztül vezet út. Az érdekérvényesítés hatékonysága függ a célok világos megfogalmazásától és a szervezet érdekérvényesítő képességétől. A hazai női érdekérvényesítés gyengeségében mindkét tényező szerepet játszik. A nőmozgalom nem mutat fel olyan tömegeket mozgósító közös célt, amelynek érdekében a politikai aktivitás kibontakozhat, és a jelenlegi politikai palettán a nőszervezetek érdekérvényesítő képessége gyenge. Az erősen atomizált magyar nőtársadalom kiszorul a hatalomhoz vezető formális és informális hálózatokból, ami nehezíti mind a hatalomba való bekerülését, mind az eredményes hatalomgyakorlást.

EGYÉNI ASPIRÁCIÓK, A POLITIKAI POZÍCIÓ VÁLLALÁSA. A nők iskolázottságának látványos emelkedésével a nagyobb mértékű női részvételhez szükséges kompetenciákkal rendelkező nők jelen vannak a magyar társadalomban, többségük mégsem vállalja a megmérettetést. A nők többsége számára idegen a politika maskulin világa. A képességek, készségek a társadalmi munkamegosztásban betöltött szerepek gyakorlásában alakulnak és csiszolódnak. A társadalmi munkamegosztás részeként a politika a férfiak világává vált, a politika gyakorlásához szükséges képességeket a férfiak tömegeiben fejlesztette ki a munkamegosztás történelmileg kialakult gyakorlata. A politika e férfiakra szabott normarendszerének fenntartása a továbbiakban már a férfiak alapvető érdekévé vált. Ezt gyakorolták be, ehhez értenek, ebben sikeresek. A nőknél lényegesen több hatalomforrást (személyes kapcsolatok, erőforrások birtoklása mint pénz, információ) akkumuláltak a társadalmi munkamegosztásban betöltött szerepeik és tevékenységük során. Mindennemű változás a sikerüket veszélyezteti. Ezért alapvető létérdekük a női versenytárs megjelenésének és sikeres adaptálódásának tudatos vagy tudattalan akadályozása.³⁹

A férfiak többségének lételeme a verseny, amely szintén társadalmi szerepeikből és munkamegosztási gyakorlatukból eredeztethető. A jelöltek közötti verseny a státus értékétől, a hatalom és befolyás, az elérhető jövedelem más pozícióhoz viszonyított jellemzőitől függ. Minél magasabb szintű a pozíció, a verseny annál erőteljesebb és kíméletlenebb. A nők nem szívesen vállalják a versenyt a politikai pozíciókért, és minél erőteljesebb a verseny, annál kevésbé. A politika világának értékrendjével, amelyben a hazugság bocsánatos bűn,⁴⁰ a nők nagy része nem azonosul. A gyengébb versenyszellemben a készség és akarat hiánya mellett szerepet

³⁹ Az előző parlamenti ciklusban Magyar Bálint és Sándor Klára terjesztette a parlament elé a kvóták bevezetését célzó javaslatukat, amit a képviselők nem szavaztak meg. A férfi dominancia és érdekeik védelme is szerepet játszott a törvényjavaslat elutasításában.

⁴⁰ Szeptember 18-án robbant a Gyurcsány Ferenc miniszterelnök szocialista frakció körében 2006. májusban elhangzott beszédének nyilvánosságra kerülésével kapcsolatos botrány. A Sonda-Ipsos felmérése szerint a megkérdezettek közel fele (47%-a) úgy gondolta, hogy Gyurcsány Ferencnek nem kell lemondania, mert minden politikus hazudik. Elhangzott az ESTE műsorban 2006. szeptember 18-án.

TANULMÁNYOK

játszik a férfiakénál kisebb önbizalmuk, képességeik társadalmi és egyéni leértékelése.

Az egyén döntését meghatározza a *pálya vonzása, a bekerülés valószínűsége és a pályára kerülés ára*. A *pálya vonzását* az elérhető jövedelem, a pálya presztízse, a befolyás és hatalom mértéke, a munkafeltételek alakítják. A szóba jöhető jelöltek mérlegelik a befektetést és az elérhető hasznot, amit a nők és a férfiak eltérően értékelnek. A nők számára a ráfordítás–haszon mérlege kevésbé pozitív, mint a férfiak esetében. A nők inkább érzik áldozatnak a ráfordítás idejét, energiáját és költségét, a verseny kedvezőtlen következményeit (kimerülés, stressz). Családi kötöttségük miatt többet áldoznak, mint a férfiak: a politikuspálya munkakörülményei ütköznek a családi feladatok ellátásának igényével. A remélt haszon számukra nem annyira fontos, mint a férfiak számára. Közismert, hogy a nők hatalomorientációja, jövedelemaspirációja a férfiakénál gyengébb, értékrendjükben a nyílt hatalomgyakorlás kevésbé fontos helyet foglal el. Vizsgálatok szerint a vezető nők családi és baráti kapcsolataik lazulásával, romlásával, a szabadidő hiányával és egészségükkel fizetnek a sikerért. Kevesebb időt tudnak a családjukra és a barátaikra fordítani, feladják szabadidős tevékenységeiket. Kevesebbet olvasnak, néznek tévét, kevesebb időt fordítanak magukra, mint korábban vagy mint a kortárs nők (Parasumaran – Greenhaus, 1993).

A képviselőjelöltséget vállaló nőket nehéz megtalálni, mert beleolvadnak a tömegbe. A nők szívesebben rejtőzködnek, a nyilvános fellépést kevésbé szeretik és vállalják, mint a férfiak. Ahhoz, hogy a politika felfedezze őket, *láthatóvá kell válniuk*, ki kell lépniük a baráti, munkatársi komfort zónából (Harrison, 1994:124). A nők inkább kitartó munkával szeretnek kitűnni, a férfiak önmenedzseléssel, ami a politikusi előmenetel szempontjából kedvezőbb perspektívát kínál. Ez a nemi jellegzetesség a hagyományos „kint-bent” szerepmegosztás szocializáció által átörökölt maradványa.

Nem kedvez a nők többsége számára a politikus *munkaideje és időbeosztása*, amely *rendszeretlen, nehezen tervezhető*, gyakran túlnyúlik a napi nyolc órára. A korlátlan és szabálytalan munkaidőt a családos-gyermekes nők nehezen, vagy egyáltalán nem tudják és akarják teljesíteni. Helyi szinten több nő vállal azért is pozíciót, mert a munkahely közel van a lakóhelyhez, így a hosszú és rendszeretlen munkaidő-követelményt a családi elfoglaltsággal könnyebb szinkronba hozni. Ez összhangban van a nők munkahelyválasztási motívumaival. Közismert, hogy a nők inkább a lakhelyhez közel levő munkahelyet választják, akár kedvezőtlen egyéb feltételek esetén is.

A vonzó és sikeres *szerepmodellek* fontos szerepet töltenek be a nők pozícióba kerülésében mind a párt-, mind az egyéni igények szempontjából. Az Interparlamentáris Unió felméréséből úgy tűnik, hogy az országok többségében még nem rajzolták meg a *sikeres női politikus modelljét* (Inter-Parliamentary Union, 1991). A szerepmodellek kiépülése hosszabb folyamatot vesz igénybe. Az úttörőknek, akik később mintaként szolgálnak, mindenütt nehezebb dolguk volt az elfogadtatásukkal (Simms, 1993). Nincs általános, minden országra kiterjedő sikerrecept. A „sikeresség” erőteljesen függ a nemzeti tradícióktól, kultúrától, értékrendtől. Még az egyes országokban is jelentősen különböznek a sikeres

nők személyiségjegyei. Annyi bizonyos, hogy a nőknek egyszerre kell a politika versenyfeltételeinek eleget tenni és női normáknak megfelelni. Ezt támasztja alá S. Molnár Edit 1990-ben végzett felmérése, miszerint a nőktől – a férfiakhoz hasonlóan – elvárják a küzdő és vitakészséget, de az erkölcsös magánéletet, a vonzó és ápoltság megjelenését a férfiakénál hangsúlyozottabban kérik számon (1990:66). A siker ugyanakkor mást jelent a nőknek, mint a férfiaknak. A nők az elfogadottságot, a kedveltséget tekintik inkább sikernek, ami nem biztos, hogy egyúttal pártmérce szerinti eredményességet is jelent.

FORRÁSHIÁNY. Nehezíti a nők pozícióba kerülését a kampányhoz szükséges anyagi források hiánya. A *kampány* meglehetősen drága, és nemzetközi tapasztalatok szerint a nők kevesebb pénzt tudnak áldozni a kampányra (Leijenaar, 1991:101). Gyakori, hogy a kampány első fázisában a költségeket a jelöltek maguk állják. Ezt a nők kisebb fizetésük és akkumulált tőkájük miatt nem tudják vállalni nagy számban. Nehezebben tudnak szponzort szerezni, ami összefügg azzal, hogy általában nem rendelkeznek kiterjedt kapcsolatrendszerrel, és a kéz kezét mos kapcsolatépítésben a férfiaknál szűkebb körben vesznek részt. A siker kisebb valószínűsége miatt nőkbe a szponzorok ritkábban ruháznak be. Anyagi erőforrás hiányában a siker nem garantált. Ezért csak kevesen vállalkoznak a nehézségek legyőzésére, ami sok energiát és munkát igényel. Az anyagi források előteremtésében az erre a feladatra specializálódott szponzor szervezetek nagy segítséget nyújtanak.

TÁMOGATÓ INTÉZKEDÉSEK: A KVÓTARENDSZER. Nemzetközi tapasztalatok szerint támogató intézkedések nélkül a nők részvételének bővülése a politikai döntéshozatali folyamatokban meglehetősen lassú. A direkt és indirekt diszkrimináció számtalan formája jelen van ugyanis a mindennapi társadalmi gyakorlatban, beágyazódott az intézményrendszerbe és a társadalmi tudatba. Ezért sokan vélik úgy – kutatók és politikusok –, hogy eredmény eléréséhez kompenzációs intézkedésekre van szükség. A fejlett demokráciák többsége, de a fejlődő világ sok országa is alkalmaz „pozitív diszkriminációt”⁴¹ a nők és más társadalmi hátrányt elszenvedő rétegek érdekében, hogy megfelelőnek tartott arányukat biztosítsa vagy növelje. A pozitív diszkrimináció egyik formája a kvóta,⁴² amelyről

⁴¹ A direkt pozitív diszkrimináció *kötelező* vagy *ajánlott* formában közvetlenül beleavatkozik a döntéshozatali fórumok, intézmények személyzetének kiválasztásába. Nemzetközi tapasztalatok alapján négy módszere ismert: a helyfenntartás, a kinevezés, az előnyben részesítés és a kvóták alkalmazása.

⁴² Az International IDEA és a Stockholmi Egyetem 2006-ban széles körű nemzetközi adatbázist tett közzé, és sokoldalú összehasonlító elemzést végzett a kvóták alkalmazásának gyakorlatáról. A felmérés idején 73 (ezen belül 25 európai) ország 163 pártja élt kvótával a jelöltek indításakor (International IDEA, 2006:17). A szocialista Internacionálé 70 pártja jelöl meg kvótát (Socialist International Women, 2006:1-2). A kvótarendszer korszerűsítését jelenti, hogy a fejlett demokráciák több országában mindkét nemre előírják az esélyegyenlőséget, és mindkét nem 50%-os részarányát célozzák meg (Socialist International Women, 2006).

napjainkig élénk vita folyik. Előnyeit és hátrányait bőségesen tárgyalja a szakirodalom.

A kvóták elfogadása függ a politikai döntéshozatali folyamatok sajátosságaitól, a társadalmi rétegződéstől, a demokrácia fejlettségétől, a közvélemény esélyegyenlőség iránti érzékenységétől (Arioli, 1997), a politikai kultúrától, a választási rendszertől, a pártok stratégiájától. A hazai politikai kultúra még nem fogadja el a kvótákat, parlamenti képviselők az előterjesztést leszavazták, a közvélemény általában elítélően nyilatkozik a kvóták alkalmazásáról. A pozitív diszkriminációt legkönnyebben a listákon lehet érvényesíteni, de fontos feltétel, hogy a nők helyezése kedvező (befutó) legyen. Tapasztalható, hogy a hazai pártlistákon a nők helyezése ritkán jelent biztos győzelmet.

A kvóták alakítják a közvélemény szemléletét is, amelynek elfogadtatásában a média megkülönböztetett szerepet játszik. Norvég tapasztalatok szerint a mai „nőbarát szemlélet” kialakulását nagyban elősegítette a kvóták kiterjedt alkalmazása. És fordítva: nyitott és támogató társadalmi közvélemény megkönnyíti a kvóták bevezetését. Az észak-európai országok tapasztalatai azt mutatják, hogy a kvóták alkalmazása egy adott párton belül *hat a többi párt szemléletére*, még akkor is, ha azok nem jelölnek meg direkt kvótákat. Pascaud-Bécane (2000:32) ezt „dominóhatásnak” nevezi. A többi párt is nyitottabbá válik a nők jelölésére, pozícióba juttatására, sőt, *versenytenyezővé válik a párt esélyegyenlőségi politikája*.

A felsorolt tényezők sokaságából egyértelműen kitűnik, hogy a nők parlamenti részarányának növelése sokféle, egymással is összefüggő jelenség változását-változtatását igényli. Hatékony külső nyomásra nem lehet számítani. Bár az ENSZ és az Európai Unió határozatok és ajánlások sorát hozta a nők szerepének növelésére, a diszkrimináció csökkentésére, a gyakorlati végrehajtás elmaradásának semmilyen következménye nincs. Míg a költségvetési egyensúly hiányát kemény szankciók sújtják, a nők foglalkoztatására és politikai részvételére irányuló célok teljesülésének hiányát elnézően kezelik. Az Európai Unió 2020-ra megfogalmazott stratégiájában nyomokban sem lelhető meg a „gender mainstreaming” szemlélet. A nemek szerinti esélyegyenlőség kérdéseit csak érintőlegesen és túlzottan általánosan fogalmazza meg (Európai Bizottság, 2010). Ezek a tapasztalatok azt igazolják, hogy csak a belső erőkre lehet támaszkodni a nők nagyobb arányú részvételének elérésében. Ezek közül *a civil nőmozgalom megerősödése lehet a jövőben az a politikai erő, amelyik a pártokban, a kormányban és a tömegkommunikációban tudatosítja a nőpolitika és női érdekvédelem komplex rendszere kiépítésének szükségességét*.

Irodalom

- Arioli, Katherin (1997): Quotas and Gender Equality. In: Women in Law and Society. National Research Program 35 – Bulletin 3. August, 6. l.
- Ballington, Julie – Matland, Richard E. (2004): Political Parties and Special Measures: Enhancing Women’s Participation in Electoral Processes. United Nations Office of the Special Adviser on Gender Issues and Advancement of Women (OSAGI) Expert Group Meeting on „Enhancing Women’s Participation in Electoral Processes in Post-Conflict Countries. 19–22 January, Glen Cove. EGM/ELEC/2004/EP.8. 16 l.

- Craske, Nikki (2003): „Visszaférfiasodás” és a neoliberais állam Latin-Amerikában. In: Randall, Vicky – Waylen, Georgina (szerk.) (2003) 142–169. l.
- Einhorn Barbara (1993): Cinderella Goes to Market. Citizenship, Gender and Women’s Movements in East Central Europe. Verso, London, New York 280 l.
- Európai Bizottság (2010): A Bizottság Közleménye Európa 2020 – az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés stratégiája. Brüsszel, 2010.3.3. COM (2010) 2020 végleges. 39 l.
- Fésüs Ágnes – Palasik Mária (2007): A nők a törvényhozás és a végrehajtás legmagasabb szintjén. In: Palasik (szerk.) (2007) 269–320. l.
- Harrison, Patricia (1994): A Seat at the Table. An Insider’s Guide for America’s New Women Leaders. Mastermedia Limited, New York, 221 l.
- http://www.guide2womenleaders.com/women_state_leaders.htm. Letöltés: 2010-06-05.
- <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm>. Letöltés: 2010-07-12.
- http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_kpv.kepv_rip?P_CALL_MOD=%23KEPV_RIP&P_CKL=39&P_PCS=13&P_BIZ=null&P_NEME=1&P_EGYENI=I&P_TERULETI=I&P_ORSZAGOS=I&P_MEZO=null&P_SORREND=null. Letöltés: 2010-06-23.
- <http://www.valasztas.hu> alapján. Letöltés: 2010-05-11.
- http://www.valasztas.hu/hu/parval2010/351/351_0_index.html. Letöltés: 2010-05-11.
- IDEA (2006): „Knowledge Network” will assist women in politics. <http://www.idea.int/gender/knowledgenetwork.cfm>. Letöltés: 2006. július 20.
- Inter-Parliamentary Union (1992): Women and Political Power. Survey carried out among the 150 National Parliaments existing as of 31 October 1991. Series „Reports and Documents” No 19. Geneva, 191 l.
- Inter-Parliamentary Union (1997): Men and Women in Politics. Democracy Still in the Making. A World Comparative Study. Series „Reports and Documents” No 28. Geneva, 143 l.
- Inter-Parliamentary Union (1999): Beijing plus five: 1995–2000: a Preliminary Assessment. Inter-parliamentary Union 102nd Conference and related meetings. Berlin, 10–16.
- Inter-Parliamentary Union (2008): Equality in Politics: A Survey of Women and Men in Parliaments. Series „Reports and Documents” No 54. Geneva, l.
- Koncz Katalin (2006): Nők a politikai hatalomban. Számvetés a rendszerváltástól napjainkig. Magyar Női Karrierfejlesztési Szövetség, Budapest, 2006. 452 l.
- Leijenaar, Monique (1993): A Battle for Power: Selecting Candidates in the Netherlands. In: Lovenduski, Joni – Norris, Pippa (ed.) (1993), 217–228. l.
- Lévai Katalin – Kiss Róbert (1997): Nők a közéletben. In: Lévai–Tóth (szerk.) (1997) 52–70. l.
- Lévai Katalin – Tóth István György (szerk.) (1997): Szerepváltozások. Jelentés a nők helyzetéről. Társasági, Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkársága, 169 l.
- Likestillings Radet (1990): Women’s Status in Norway, 1990. Oslo, 15 l.
- Lovenduski, Joni (1993): Introduction: the Dynamics of Gender and Party. In: Lovenduski, Joni – Norris, Pippa (ed.) (1993), 1–15. l.
- Lovenduski, Joni – Norris, Pippa (1993): Gender and Party Politics. Sage Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi, 358 l.
- Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.) (2005): Szerepváltozások. Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről 2005. Társasági, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 255 l.
- Nash, Kate (2003): Túl a liberalizmuson? Feminista demokraciáelméletek. In: Randall Vicky – Waylen Georgina (szerk.) (2003) 70–86. l.
- Nelson, Barbara – Chowdhury, Najma (1994): Women in Politics Worldwide. New Haven and London: Yale University Press, 818 l.
- Norris, Pippa (1993): Conclusions: Comparing Legislative Recruitment. In: Lovenduski, Joni – Norris, Pippa (ed.) (1993), 309–330. l.

TANULMÁNYOK

- Palasik Mária (szerk.) (2007): A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon. Napvilág Kiadó, Budapest, 537 l.
- Palasik Mária (2007): Nők a parlamentben (1920–1990). In: Palasik (szerk.) (2007) 227–257. l.
- Parasumaran, Saroj – Greenhaus, Jeffrey H. (1993): Personal Portrait: The Life-Style of teh Women Manager. In: Fagenson (1993) 186–211. l.
- Pascaud-Bécane, Geneviève (2000): Participation of women in political life. An assessment of developments in national parliaments, political parties, governments and the Inter-Parliamentary Union, five years after the Fourth World Conference on Women. Secretariat, 8. Inter-parliamentary Union, Geneva, February, 61 l.
- Pongrácz Tiborné (2005): Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai. In: Nagy – Pongrácz – Tóth (szerk.) (2005) 73–86. l.
- Pongrácz Tiborné (2010): Munka és család a vélemények tükrében. Tudomány a gyarapodó nemzetért. Előadó- és vitaülés. Budapest, november 8.
- Randall, Vicky (2003): Társadalmi nem és hatalom: a nők politikai részvétele. In: Randall Vicky – Waylen Georgina (szerk.) (2003) 252–278. l.
- Randall, Vicky – Waylen, Georgina (szerk.) (2003): Társadalmi nem, politika és állam. Feminista társadalomtudományi tanulmányok. Jászöveg Műhely Kiadó, Budapest, 286 l.
- Siemienska, Renata (1999): Elites and Women in Democratizing Post-communist Societies. *International Review of Sociology*, Vol. 9. no. 2. 197–219. l.
- Simms, Marian (1993): Two Steps Forward, One Step Back: Women and the Australian Party System. In: Lovenduski, Joni – Norris, Pippa (1993), 16–34. l.
- S. Molnár Edit (1990): Kell-e több politikusnő? *Jel-Kép*, 3. szám 58–67. l.
- Socialist International Women (2006): The Quota System. Member parties that have introduced a quota system for women (as of May 2006). <http://www.socintwomen.org.uk/QUOTA/QUOTAEng1.html>. Letöltés: 2006. július 17.
- Sperling, Valerie (2003): Női mozgalmak és az állam Oroszországban az átrendező-dés időszakában. In: Randall Vicky – Waylen Georgina (szerk.) (2003) 200–227. l.
- Sullerot, Evelyne (1983): A női nem. Tények és kérdőjelek. Gondolat Kiadó
- Woodward, Alison E. (2001): A nemek közötti egyensúly megteremtése. Útmutató a döntéshozatal kiegyensúlyozásához. Strasbourg, március 12. EG-S-BP (2001) 1 prov. 67 l.

MESSING VERA – MOLNÁR EMÍLIA

Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái

Az alábbi cikkünkben egy nemrégiben elkészült, az OTKA által támogatott¹ kutatás eredményeinek egy részét tesszük közzé. A kutatást az a megfontolás vezérelte, hogy többet tudjunk meg a szegénységben, és különösképp a mélyszegénységben, kirekesztettségben élők megélhetési módokról, valamint arról, hogy mi különbözteti meg a látszólag azonos helyzetből induló – hasonló iskolázottságú, azonos helyen élő – szegény háztartásokat a szegénységet elkerülőktől. Alábbi cikkünkben azt mutatjuk be, hogy milyen jövedelemtípusokhoz férnek hozzá e családok, és hogy hogyan küzdenek meg a szegénységgel. Feltettük azt a provokatív kérdés, hogy vajon fellelhetőek-e etnikus vonások a megélhetés biztosításában, vannak-e a romákra vagy a romák bizonyos csoportjaira jellemző megélhetési módok. A cikk folytatásaként megjelenő későbbi írásunkban kutatásunk másik alapkérdését feszegetjük: milyen szerepet játszik a családok kapcsolati hálójának mérete és jellege a megélhetésben.

Bevezető

A hazai empirikus szegénységkutatások jelentős tradícióra tekintenek vissza. Bár e vizsgálatok hosszú ideig elsősorban a jövedelmi szegénység regisztrálását, mérését, illetve időbeni változásait tartották szem előtt, az elmúlt évtizedben a szakma, felismerve a szegénység sokdimenziós jellegét és a jövedelmi adatok mérési megbízhatatlanságát, francia és angol-szász mintára felvette szótárába és módszertani eszközei közé a halmozott depriváció és a társadalmi kirekesztettség fogalmait. Ezek a fogalmak az alacsony jövedelmet a szegénység csupán egyetlen tényezőjeként értékelik és a szegénység egyéb determinációit is figyelembe veszik. A hazai

¹ Az OTKA 67898 sz. „Szegény családok megélhetési stratégiái regionális és etnikai met-szetekben” című kutatás (Messing – Molnár 2010).

szerzők közül Szalai Júlia (2002) és Havasi Éva (2002), valamint Ferge Zsuzsa (2002) a Szociológiai Szemle e témának szentelt különszámában megjelent tanulmányai kezdeményezik e fogalmak tisztázását: Havasi Éva a halmozott depriváció operacionalizálására és mérésére, Szalai Júlia a kirekesztés, a kirekesztettség fogalmai mögött meghúzódó tartalmak elméleti tisztázására tett kísérletet.

A kirekesztettség nem csupán egy aktuális helyzetet jelöl, hanem egy olyan folyamat végeredményét (vagy a kirekesztődés, kirekesztettség dinamikájából következően fogalmazhatunk úgy is, hogy részeredményét) érzékelteti, amelynek során az érintett személyek, illetve háztartások a számos társadalmi dimenzióban (iskolázottság, munkaerő-piaci helyzet, lakóhely, lakás, kulturális javakhoz való hozzáférés stb.) meglévő hátrányos helyzetüket átörökítik a következő generációra, illetve akár generációk sorára.

A témában végzett hazai empirikus kutatások (Tárki 2005, Havasi 2002, 2005, Szalai 2002, 2007, Bass et. al. 2007) kimutatták, hogy milyen szorosan szövődnek egybe és kötik gúzsba az egyént a különböző hátrányok. Havasi Éva több mint egymillió emberre, megközelítőleg a magyar lakosság 12–13 százalékára becsülte a halmozottan szegények számát, illetve részarányát 2002-ben. A Tárki számításai szerint 2005-ben a lakosság 23 százaléka a legelemibb létszükségleteinek kielégítésében (élelem, fűtés) is korlátozva volt. A halmozott szegénység az ország többi részéhez képest gyakrabban fordul elő az észak-kelet-magyarországi régióban, illetve a Dél-Dunántúl kis településein. A kutatások eredményeiből azt is tudjuk, hogy a halmozott depriváció kockázatát növeli, ha egy háztartásban egyetlen idős személy él (egyedülálló nyugdíjasok), vagy ha a család három vagy annál több gyermeket nevel. De ugyanígy a cigány etnikai hovatartozás is jelentősen növeli a szegénységi kockázatot: bár a szegények túlnyomó része nem cigány, a romák erősen felülreprezentáltak a szegények között. Bass és kollegái (Bass et. al. 2007) számítása szerint a szegény népességen belül a romák aránya 2006-ban 32 százalék volt, miközben a teljes népességen belüli arányukat 7–8 százalékra becsülik. Ráadásul minél mélyebb és sokrétűbb a szegénység, annál magasabb a romák aránya: a legalsó jövedelmi tizedben már 55 százalék.

A hazai kutatások részletesen bemutatják a szegénység strukturális okait, taglalják az ezzel kapcsolatos szociál- és egyéb közpolitikákat. Ugyanakkor viszonylag kevés olyan forrás található, amely elemezné, hogy a szegény népesség hogyan birkózik meg a mindennapos pénztelenséggel és milyen tudatos stratégiát dolgoz ki helyzetének jobbítása érdekében. A romákkal foglalkozó kutatások között ugyan léteznek szép számmal olyanok, amelyek egy-egy település cigány közösségének megélhetési, jövedelemszerzési tevékenységeinek részletes leírását adják, és amelyekből képet alkothatunk a szegény cigányok megélhetési módjairól (Fleck–Virág 1998, Virág 2008, Havas 1982, Hajnal 1999, Horváth 2001, Kovai 2002, Stewart 1994), ezek azonban többnyire nem foglalkoznak az ugyanazon településen a cigányok mellett vagy velük együtt élő szegény nem cigányok megélhetési módjaival, továbbá terepük nagyon ritka kivétellel falu vagy faluszerű kisváros.

Mi jelen írásunkban a számok mögé szeretnénk tekinteni, miközben választ keresünk arra, hogy az erősen korlátozott lehetőségekkel ren-

delkező, halmozott deprivációban élő háztartások milyen stratégiákat alakítanak ki a megélhetés biztosítására, és hogy vajon létezik-e a megélhetési módoknak, stratégiáknak etnikus vagy etnikaiként megjelenő formája. Kutatásunk során, a többdimenziós szegényvizsgálatok szemléletével megegyező módon, a szegénységnek nem pusztán az anyagi, jövedelmi dimenziójával foglalkoztunk. Kiemelt figyelmet tulajdonítottunk a szegénység azon formájának, amelyet gyakran mélyszegénységnek neveznek, utalva arra, hogy a szegénység ezen formája nem pusztán az anyagi javak hiánya, sokkal inkább a lehetőségek hiánya. A minőségi oktatáshoz, a biztos megélhetést nyújtó munkahelyhez vagy más jövedelemforráshoz, az egészséges élethez, a lakhatáshoz való hozzáférés korlátozottsága, és nem utolsósorban az egyén döntési lehetőségeinek, mindenekelőtt a saját sorsáról való döntési lehetőségeinek a szűkösége. A szegénység ezen formája tartós, gyakran a következő generációkra is átörökített társadalmi peremhelyzet, vagy másképpen fogalmazva: kirekesztettség.

Jelen tanulmányunk első részében az alkalmazott módszerek ismertetését követően vázoljuk a kutatás terepét két város, az ott élő szegény népesség és ezen belül a romák történeti és jelenbeli helyzetét. A második részben a társadalmi kirekesztettségben élő, munkaképes korú háztartásfővel rendelkező háztartások bevételi forrásait és fogyasztási jellemzőit taglaljuk, majd ezek után összefoglaljuk a megélhetési módok jellemző típusait. Írásunk utolsó részében igyekszünk megválaszolni azt a provokatív kérdést, hogy léteznek-e etnikusnak tekinthető megélhetési módok.

I. A kutatás terepei és módszerei

Kutatásunkat két közepes méretű, 30 ezer fő körüli lakossággal rendelkező, valamikori „szocialista nagyvárosban” végeztük, és alapvetően kvalitatív módszereket alkalmaztunk. Az egyik terepen fél éven keresztül, 2008 tavasza és ősze között kutattunk, 6 alkalommal, alkalomként 2-3 napot töltve a városban. A másik terepen 2009 telén és tavaszán készültek az interjúk, szintén több fázisban. Az alábbiakban közölt információk, adatok tehát erre az időszakra vonatkoznak, az azóta történt változásokat nem követik.

A két terepen összesen mintegy 110 interjút készítettünk (köztük félig strukturált mélyinterjúk és rövidebb beszélgetések) a helyi intézmények (önkormányzat szociális, lakhatási, gyermekvédelmi stb. ügyekkel foglalkozó részlegei, szociális szolgáltatásokat ellátó intézmények, munkaügyi központ kirendeltségei), civil szervezetek és kisebbségi önkormányzatok képviselőivel, továbbá roma és nem roma szegényekkel, illetve olyanokkal, akik hasonló peremfeltételek mellett nem váltak szegénnyé. A kutatás fontos részét képezték a szegények lakta városrészekben végzett megfigyelések és a megkérdezett interjúalanyok egy részének többszöri megkeresése.

A szegények behatárolásakor elsősorban az önbesorolást („mi szegényesen élünk”), illetve a külső környezet megítélését („Kik a városban a

szegények? – Hát akik ott laknak az X utcában, meg a hajléktalanszállón”) és vitatható módon, de saját kutatói szubjektív megítélésünket vettük alapul. Cigánynak azokat tekintettük, akik magukat is hasonlóképp (cigány, roma, beás, oláh, romungró, muzsikus, zenész, muncsán, ticsán) határozták meg. Vizsgáltuk ugyanakkor azt is, hogy a városi környezet kiket tekint cigánynak és főleg hogy mi alapján, továbbá azt is, hogy a különböző cigány csoportokat elválasztó határvonalak hogyan határozódnak meg, és hogy ezek a határvonalak időben hogyan változtak. Számunkra tehát a „cigány” nem objektív kategória, ahogyan a cigány alcsoportok (beás, oláh stb.) sem azok, hanem társadalmi konstrukció eredménye.

A kutatásunk terepéül szolgáló, hosszas előzetes háttérkutatás után kiválasztott két város gazdaság- és társadalomtörténete több hasonlóságot is mutat², miközben térben igen messze esnek egymástól. Az egyik a Dél-Dunántúlon, a másik Észak-Kelet-Magyarországon található. Mindkét város a szocialista nagyipar megteremtésére tett állami erőfeszítéseknek köszönhetően jött létre, és vált fontos ipari központtá. Az erőltetett iparosítás és városfejlesztés mindkét helyen együtt járt a lakónépesség mesterséges felduzzasztásával: a hatvanas, hetvenes években alacsony képzettek tömegei, köztük igen sok roma áramlott a településekre, a munkalehetőség és a városi környezet nyújtotta előnyök reményében. A rendszerváltást követő gazdasági szerkezetátalakítás azonban komoly kihívások elé állította e városokat. A korábban nagy számú munkaerőt foglalkoztató üzemek bezárásával, illetve átszervezésével megjelent a munkanélküliség, amely mindkét helyen tartósnak bizonyult, és amely szociális problémák sorát eredményezte. Jelenleg a munkaerőpiacról az alacsony iskolai végzettség, diszkrimináció vagy a munkaerőpiac strukturális jellemzői miatt előállt tartós kiszorulás, állandósult anyagi krízis megléte, a háztartásban élő ápolásra szoruló és eltartottak (elsősorban a gyermekek) magas száma, valamint az alacsony jövedelem, időskorúak körében az alacsony nyugdíj azok a főbb tényezők, amelyek az egyének és családok széles rétegének elszegényedése mögött állnak mindkét városban.

A sok hasonlóság mellett több, kutatásunk témája szempontjából fontos eltérés is van a két város társadalma között.

A baranyai város bányaváros, ahol a bányászat már az 1800-as években megkezdődött, és már a háború előtt is jelentőssé vált. A szocialista iparosítás itt nem tett egyebet, mint egy meglévő iparágat duzzasztott a végletekig³. A borsodi városban viszont lényegében nem voltak gyökerei az ötvenes években oda települt iparnak – itt tehát szervesen iparfejlesztés történt. Ennek következményei a város társadalmában is kézzelfoghatóak: míg a baranyai városban voltak helyben bányamérnökök, illetve bányászok, és „csupán” az extenzív fejlesztés munkaerőigényét kellett kielégíteni migráns munkaerővel, addig a borsodi településen kívülről jött mind a magas képzettségű munkaerő (mérnökök, művezetők), mind pedig a szak-, illetve betanított munkásság. A különbség máig érezhető: a borsodi város társadalma erősen tagolt: a magas képzettségű, mérnöki

² A kutatás terepéül szolgáló két település társadalomtörténetét a kutatási záró tanulmányunkban részletesen ismertettük (Messing–Molnár 2010).

³ Iván–Fazekas 2004, Moldova 1971.

elit mellett jelentős számú szakmunkás és képzetlen munkásság él a településen. A baranyai város népessége kevésbé tagolt, és erős a szolidaritás a város népességének körében, mind a munkanélküliekkel, mind a szegényekkel kapcsolatban.⁴

Egy másik, fontos eltérés a két település között az inter-etnikai kapcsolatok minőségéből és azok történeti alakulásának jellemzőiből adódik. Annak ellenére, hogy romák mindig is éltek a borsodi településen (illetve annak elődjén), ez a régió mégis döntően nem romák által lakott terület volt. Romák az extenzív iparosítás korszakában költöztek ide jelentősebb számban. Ezzel szemben a baranyai terepként szolgáló város, illetve a szélesebb régió etnikailag heterogén volt, a különböző népek egymás mellett éltek itt már a háború előtt is. A város (illetve előd-települései) népessége sváb volt, de laktak itt magyarok, beás cigányok, szerbek és kisebb számban horvátok is. Az egész régiót a különböző népek többnyire békés egymás mellett élése jellemezte, amelyben a beás cigányok a társadalmi ranglétra legalacsonyabb fokát foglalták el. Ők mindig is kirekesztettségben és mélyszegénységben éltek. A társadalomban elfoglalt marginális helyzetüket súlyosbította a lakóhelyi elkülönülés: saját interjúink és Havas Gábornak (Havas 1982) korábban ugyanezen a terepen végzett kutatása alapján tudjuk, hogy a háború előtt és még azután is saját építésű kunyhókból álló erdei telepeken éltek.⁵ Mindezek ellenére szaktudásuk és termékeik⁶ szerves elemeit képezték a helyi gazdaságnak.

Bár mindkét városban nagyjából hasonló a roma lakosság aránya (10–15%⁷), a baranyai városban etnikailag nagyjából homogén a helyi roma közösség: néhány kivételtől eltekintve magukat beás cigánynak mondó családok laknak itt. A borsodi városban, ezzel szemben, etnikailag heterogén a cigányság. Élnek itt oláh cigányok és romungrók. Ez utóbbi csoporton belül vannak zenészek, akik (akárcsak az oláh cigányok) éles etnikai határt tartanak fenn saját csoportjuk és a más cigány csoportok között. Ezzel szemben a városi slumokban élő cigányok nem rendelkeznek erős pozitív roma identitással. A fiatalabbak gyakran nem is tudják megmondani, hogy családjuk mely cigány közösséghez tartozik. Számukra a cigányságuk inkább kényszerűen felvállalt, külső kijelölés. Ezt a csoportot egyrészt azoknak a cigányoknak a leszármazottai alkotják, akik

⁴ Ez a szolidaritás természetesen nem lehet független a város társadalmában meglévő bányász „ethosz”-tól, valamint attól sem, hogy a bányák bezárása mindenkit – képzettségtől, státustól és etnikai hovatartozástól függetlenül – érintett.

⁵ A kutatás különleges adottsága volt, hogy egy generációval korábban Havas Gábor kvalitatív kutatást végzett ugyanezen a terepen. Jelen cikk kereteit sajnos meghaladja a történeti összehasonlítás, de az eredeti kutatási jelentés ezt megteszi (Messing–Molnár, 2010).

⁶ Teknővájó és üstfoltozó cigányok voltak, akik egyrészt favágóként dolgoztak, másrészt a fát megmunkálván a gazdaságokban és háztartásokban használatos eszközöket készítették. A fentiek mellett az erdő terményeit (gombát, makkot, bogyókat stb.) gyűjtötték és értékesítették a helyieknek.

⁷ A különbség a forrásból adódik: a legmagasabb becslést a helyi kisebbségi önkormányzat, az alacsonyabbat a szociológiai becslések adják. A népszámlálás alapján pedig a városokban a népesség mindössze 2 százaléka roma.

korábban a város cigánytelepén laktak, másrészt azok a cigányok, illetve leszármazottaik, akik az iparosítás évtizedeiben költöztek be a városba.

II. A jövedelmek forrásai

Társadalmi helyzetük megroppanására reagálva roma és nem roma személyek, családok a számukra továbbra is nyitva álló lehetőségek mentén, korábbi mintákat követve, vagy egyszerűen a körülményektől sodorva alakítják ki megélhetési stratégiáikat. Ebben a fejezetben a jellemző jövedelemforrásokat vesszük számba, a következő fejezetben pedig a kiadás-csökkentési stratégiákat mutatjuk be.

II. 1. Munka

PIACI MUNKA

Az általunk vizsgált népesség csak ritkán talál legális foglalkoztatást az elsődleges munkaerőpiacon, s általában épp ez a szegénységük legfőbb oka. Azok, akik az ipari üzemek átszervezését – modernizálását, avagy bezárását – követően nem tudtak újra elhelyezkedni, vagy valamilyen járadékra szert tenni (korai nyugdíj, bányászok egészségkárosodási járadéka, rokkantnyugdíj), jellemzően tartósan munkanélkülivé váltak. E népességben belül különösen nehéz helyzetbe kerültek a romák, pontosabban azok, akiket a környezet cigánynak tart, mivel a bőséges munkaerő-kínálatból a munkaadók egy-egy megnyíló állás esetén általában a nem romákat részesítik előnyben⁸. A strukturális tényezők és az etnikai diszkrimináció együttesen tehát meglehetősen kilátástalan helyzetbe hozzák az alacsony képzettségűeket és főként az alacsony képzettségű romákat. Esetükben a piaci foglalkoztatási lehetőségek mindkét városban néhány cégre korlátozódnak csupán. Elsősorban az a két multinacionális cég jöhet számításba, amely a városoktól 30-40 km-re elhelyezkedő megyei központokban telepedett meg. Ezek minimálbérért alkalmaznak betanított munkásokat összeszerelő szalagmunkára, két- vagy háromműszakos beosztásban. Szinte kizárólag ez a két cég az, ahol etnikai hovatarozástól függetlenül el tudnak helyezkedni az alacsony képzettségűek. Ezek a munkahelyek ugyanakkor a távolság, a napi ingázás, a rossz munkaidő-beosztás és az alacsony fizetés miatt munkavállalói szempontból nem vonzóak. A szalag mellett megkeresett jövedelem nagyobb ugyan, mint a segéllyel és egyéb társadalmi transzferekkel elérhető bevétel, de a különbség nem jelentős, és így gyakran nem elég motiváló. „[...] Az a probléma, [...], hogy a segély és a munkáért kapott pénz között olyan kicsi a rés, hogy kérdés, megéri-e az embernek dolgozni. Előfordult, hogy akár minimálbérrel kizorultak különböző ellátásainkból” – fogalmazza meg a jól ismert jelen-

⁸ A munkapiacra elterjedt etnikai diszkriminációra nem csupán e kutatás interjúi világítanak rá, hanem több e kérdésre fókuszáló empirikus kutatás is: Bodrogi és Iványi 2004, Babusik 2006, ERRC 2007.

séget egyik terepünkön a szociális osztály munkatársa. De még a kedvezőtlen feltételek mellett is sokan dolgoznak e két cégnél azok közül, akik számára alacsony iskolai végzettségük és az etnikai hovatartozásuk okán máskülönben a munkanélküliség lenne az egyetlen alternatíva.

Mindkét városban gyakran talákoztunk a legális munkavállalás egy másik jellemző formájával, az úgynevezett 'hetelős' munkavégzéssel. Ez a létforma elsősorban a helyben nem hasznosítható szakmával rendelkező munkanélküliek számára jelent súlyos kompromisszumokkal terhelt alternatívát. A hetelés olyan munka, amelyet távol, napi ingázási távolságon túl – akár több száz kilométerre – végeznek. A foglalkoztató jellemzően nagy, esetleg közepes méretű termelővállalat.

Sokan viszonylag magas iskolai végzettségük ellenére sem kapnak helyben munkát és ezért vállalkoznak a „hetelésre”. Jól példázza ezt egy fiatal érettségizett roma lány története:

„Itt hiába van az embernek, mint nekem is van, érettségim, vendéglátó-ipari végzettségem, olyan kis város vagyunk. [...] itt az van, hogy [ha egy vállalkozás alkalmazottat keres] mindig az ismerősnek a valakiét veszi fel. És itt nincs munkalehetőség. Meg azért itt vendéglátó-helyekre roma lányokat nagyon ritkán vesznek fel. Inkább arra, Pest környékén, meg a Balatonon. [...] Itt a szakmáimban nem tudtam elhelyezkedni, meg úgy gondoltam, hogy dolgozni akarok. És ha nincs más, akkor megyek. És azért mentem oda [távoli megyébe] ... nem azért, mert fű, annyira jól fizetnek, hanem mert dolgozni akartam.”

A hetelés azért is nehéz, mert jellemzően magas a munkaterhelés, és a fizetés is csak az alternatívatlanság ismeretében méltányos. Ráadásul a valós ledolgozott munkaórák száma esetenként jóval meghaladja a munkaszerződésen szereplő (már ha van egyáltalán ilyen) munkaidőt.

Erről tanúskodik az az 55 éves, korábban bányászként dolgozó, családos cigány férfi is, aki egy éve jár a lakhelyétől 150 km-re található alföldi város húsüzemébe dolgozni:

„Így most 4 órára vagyok bejelentve, de 16 órát dolgozom. Munkásszálláson lakunk, mi négyen alszunk egy szobában. Mindannyian kevesebb órára vagyunk bejelentve, és így adót vagy mit kerülnek” – mondja, miközben megmutatja a vágóhídi munkától bedagadt kezeit. Ő havi 150 ezer forintot keres ezzel a munkával, de bejelentve ennek az összegnek a harmadára van. Neki nem csupán a kora és a bányában megroppant egészsége, valamint az embertelen munkaóra miatt nehéz a hetelés munka, hanem azért is, mert távol van a családjától – feleségétől, két lányától, fiától és unokájától –, akik a város egy kieső, szegregált részén élnek, egy barakképületben. Egyszerűen félti őket, mert a terület, ami legalább fél óra járásra esik a várostól, és ahol senkinek nincs autója, a szeparáltsága miatt tökéletes célpontja lehet egy rasszista támadásnak. „Annak adok hálát, hogy még nem támadtak meg bennünket. Már gondoltunk rá” – mondja. Különösen erőre kapott az ilyen félelem azóta, hogy a városban felvonult a Magyar Gárda.

KÖZFOGLALKOZTATÁS

A vizsgált népesség meghatározó részének helyben – a legális munkaerőpiacon – a támogatott foglalkoztatási formák jelentik az egyetlen alternatívát. Legtöbbször valamilyen közfoglalkoztatási program keretében dolgoznak, rövid ideig, jellemzően 6 órában⁹. A baranyai városban 800–900 között, a borsodi településen 1100–1200 között változott a közcélú alkalmazásban foglalkoztatottak száma 2009-ben. A munka többnyire valamilyen közterület-fenntartási tevékenységre korlátozódik, bár vannak azért kivételek, néhányan adminisztratív vagy szociális kisegítői munkakörökben dolgoznak. Közcélú munkások dolgoznak például erdőtelepítésen és -művelésen, lépcsőházak takarításán, karbantartásán, ők tisztítják a közterületeket, gondozzák a parkokat.

Kutatásunk tapasztalata, hogy a közfoglalkoztatás, és ezen belül is az „Út a munkához” program, az alacsony iskolázottságúak számára a segélyre alapozó életforma szerves elemévé vált. Ez egyfajta „munkapiaci elfekvőként” funkcionál, mivel olyan, többnyire kiszámíthatatlan és rövid időszakra vonatkozó (kényszerű) munkavégzésről van szó, amelyet a segély feltételeként, nem pedig a munkaerőpiacra való belépés előszobájaként definiál valamennyi érintett, a foglalkoztatók, a munkaügyi központ csakúgy, mint a foglalkoztatott munkanélküliek.¹⁰ Egyik településen sem találtuk nyomát annak, hogy a program bármely eleme elősegítette volna a tartós munkanélküliek piaci vagy közintézményekben való, állandó foglalkoztatását. Sőt, nem egy esetben azt tapasztaltuk, hogy közhivatalok visszaélnék a program adta lehetőségekkel és az eredeti célok ellenében közcélú munkásokkal végeztetik el azt a munkát (akár adminisztratív, akár fizikai), amelyet egyébként állásba vett munkaerővel kellene megoldaniuk. Példa erre az önkormányzat szociális osztályán dolgozó számos adminisztratív munkatárs, a szociális gondozóközpontban dolgozó konyhas és kisegítő, vagy akár a közcélú munkások bérezését és foglalkoztatását intéző érettségizett munkaerő. A közcélú munkák jelenlegi rendszere, különösképp a grandiózus támogatással és felső korlát nélkül működő Út a munkához program¹¹, meglátásunk szerint számos munkaképes korú embert szorít ki az elsődleges munkaerőpiacról.

⁹ A baranyai városban 18 183 munkaképes korú ember közül 2306 volt a nyilvántartott munkanélküliek száma (munkanélküliségi ráta 13%) és 828 a rendelkezésre állási támogatásban (RÁT) részesülők száma 2009 novemberében. A borsodi településen ugyanebben az időben 21 579 volt a munkaképes korú népesség, 2861 a nyilvántartott munkanélküliek, 1049 a RÁT-osok száma.

¹⁰ Következtéseinket alátámasztják a témában kutató kollégák eredményei is. Az ÁFSZ BAZ megyei életút-adatbázisát elemezve Tardos Katalin (2006) is azt a következtetést vonja le, hogy „...jobban leírná a valóságot, ha ezeket az embereket »időszakosan foglalkoztatott munkanélküliekként« tartanánk nyilván. (...) A munkaügyi központok mintha »le is mondtak volna« arról, hogy ezeket az embereket a többi aktív foglalkoztatási eszköz segítségével az elsődleges munkaerőpiacra próbálják meg visszasegíteni.”

¹¹ A kutatás a program első évének időszakában készült. Azóta változott valamelyest a szabályozás, így a megállapítás az akkori viszonyokra vonatkozik.

A közfoglalkoztatás gyakran kiszolgáltatottságot jelent és számos viszásságot szül. Mindkét városban megfigyelhető volt például, hogy e programok feltételeinek rugalmas alkalmazása jelentős hierarchiát alakított ki a foglalkoztatottak között. Az arra „érdemes” munkanélkülieket „jó” munkakörökbe (adminisztráció, munkafelügyelet) osztják be, hosszabb – nyolcórás – munkaidőben és stabilan kiszámítható időszakokra foglalkoztatják őket, ennek megfelelő fizetéssel. Az „érdemtelenek”-nek egyáltalán nem jut munka, vagy ha igen, akkor a segélynél alig magasabb járandósággal járó, hatórás munkaidőre, „piszkos” és fizikailag nehéz, stigmatizáló köztéri munkákat kapnak, a lehető legrövidebb időszakokra (kutatásunk időpontjában ez három hónap volt). A magyar viszonyokat ismerők számára nem kell különösebben hangsúlyozni, hogy a munkavállalók ilyenén csoportosítása – nem mindig szándékolt, de mégis létező – etnikai felosztást is implikál.

Az egyik terepünkön egyértelműen tetten érhető volt a tudatos szelekció. Itt a munkanélkülieknek csak egy kisebb hányadát foglalkoztatta a város közterületeit fenntartó önkormányzati cég, őket viszont rendszeresen¹².

„Egy évig tart a munka, utána 'álláskeresőin' vagyunk, utána újra felvesznek az [önkormányzati céghez] közmunkásnak. De az önkormányzat nem engedi, hogy egy családból többen dolgozzunk közcélúként, így aztán egyik évben én, a másikkban az asszony dolgozik” – számol be a gyakorlatról az egyik közfoglalkoztatott. A munkanélküliek másik, nagyobb része 2009-ig egyáltalán nem került be a közfoglalkoztatásba.

„Versengés van a közmunkáért, a munkanélküliek között a kivoálságosok juthatnak közmunkához. Részben ez is baráti, ismeretségi alapon működik, hasonlóan a piaci munkákhoz” – mondja ki egy önkormányzati tisztviselő. A baranyai városban ugyanakkor vegyes volt a kép azáltal, hogy több foglalkoztató is szerepet kapott a közcélú munkások alkalmazásában. Itt az országban általánosan jellemző erőviszonyokat (Váradi 2009) az borította fel, hogy a helyi cigány kisebbségi önkormányzat is foglalkoztatóvá vált, a legszegényebb városrész fenntartásában vállalt szerepet. Így ebben a városban a kirekesztett, gettósodó környezetben élő romák egy része is (tegyük hozzá, azok, akiknek jó személyes viszonyuk volt a kisebbségi önkormányzat elnökével), kedvező feltételek mellett – hosszú időtartamra és nyolcórás alkalmazásban – jutott munkához.

A két város közötti egyik fontos különbség éppen ez: míg a borsodi városban a közmunka szervezése egyetlen önkormányzati céghez delegált feladat, addig a baranyai városban decentralizált a közmunka szervezése. Ez utóbbi településen több aktor kapott szerepet a foglalkoztatásban. Az előbb említett cigány kisebbségi önkormányzaton kívül civil és állami szervezetek is foglalkoztathattak az Út a munkához program keretében munkanélkülieket. Ilyen például egy helyi, egyházi karitatív szervezet, a szociális gondozóközpont, az erdészet vagy az óvoda. Itt tehát diverzifikált másodlagos munkaerőpiac alakult ki, és a foglalkoztatás feltételeit nem kizárólagosan a segélyt nyújtó – ezért a tartós munkanélkülieket korábbi kliensként kezelő – önkormányzat szabja meg. Emiatt az

¹² Ez még 2008-ban az „Út a munkához” program bevezetését megelőzően történt. A program 2009-től előírja minden munkanélküli kötelező közfoglalkoztatását.

MAGYAR VALÓSÁG

a kiszolgáltatott helyzet, amelyről korábban többen is írtak (Szalai 2007, Ferge 2008, Váradi 2009, Messing–Fleck 2009), nem olyan mértékű, mint a másik terepünkön, és mint valószínűleg az ország településeinek többségében.

ALKALMI MUNKA

Az alkalmi munkavállalás mindkét városban nagyon elterjedt, és a munkaerőpiacról kiszorult népesség egyik legfontosabb jövedelemforrása. Az alkalmi munkavállalók többsége szociális transzferjövedelmeik (segély, gyermekek után járó támogatások, rokkantsági nyugdíj) kiegészítéseként vállalnak rendszerint nem bejelentett munkát, hogy háztartásuk összjövedelme fedezni tudja a kiadásokat. Egy a tartós szegénységben élőkkel napi kapcsolatban lévő önkormányzati alkalmazott becslése szerint a borsodi városban élő rendszeres szociális segélyezettek harmada-fele jár el több-kevesebb rendszerességgel dolgozni. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a szociális segélyezettek többsége olyan háztartásban él, ahol legalább két felnőtt van, akkor elmondhatjuk, hogy a mélyszegénységben élő háztartások fele-háromnegyede vállal és keres pénzt alkalmi munkával, általában feketén. Jelentős különbségek vannak a tekintetben, hogy ki és milyen időszakos munkához fér hozzá, illetve hogy ebből mekkora jövedelmet tud megszerezni. Az alkalmi munkák piaca hierarchizált: az a részben hivatalos és majdnem rendszeres, „jól” fizetett, bejártott kapcsolatokon keresztül működtetett szakmunkáktól a munkást teljes kiszolgáltatottságban tartó, nagyon rosszul fizetett napszámos segédmunkákig terjed.

Azt találtuk, hogy a legfontosabb tényező, hogy valaki 'állandó' alkalmi munkás vagy sem. Ez az önellentmondásnak tűnő szöösszetétel nagyon lényeges jelentést takar, a szegény háztartások ugyanis e szempont alapján nagyon is rétegzettek. A tartós munkanélküliek legszerencsésebb, legstabilabb megélhetéssel rendelkező, de legkisebb csoportját alkotják azok, akiknek olyan kapcsolatrendszerük és szaktudásuk van, amely rendszeresen alkalmi munkához és biztosan számítható jövedelemhez juttatja őket, illetve családjukat. Ők általában rendelkeznek valamilyen szakmával, és rendszeresen járnak el ugyanannak a vállalkozónak dolgozni. Nagyon fontos tényező a bizalom: a vállalkozó tudja, hogy az illetőben megbízhat, az szabadon rendelkezésre áll, amit az alkalmi munkák piacán viszonylag magasnak és biztosnak tekinthető, fix napi-bérrrel jutalmaz. Ilyen munkák leginkább az építőiparban vannak: felújításokon, kisebb építkezéseken dolgoznak kisebb, állandó „brigádok”.

Egy az ötvenes éveiben járó interjúalanyunk, K., például eljár egy hónapban 10–15 napot „maszekban” dolgozni. Egyetlen emberrel, egy vállalkozóval dolgozik már 15 éve, és ez az ember is csak vele dolgozik. A régi munkahelyükön, egy építőipari vállalatnál voltak kollégák, még a rendszerváltás előtt, egészen 1991-ig, a vállalat felszámolásáig. Lakásfelújításokon, építkezéseken dolgoznak, de csak szakmunkát vállalnak. K. napi 5000 forintot keres így zsebbe. Ezzel az összeszokott páros mindkét tagja, K. is és a vállalkozó is jól jár. A kölcsönös bizalom és a minőségi

munkavégzés elengedhetetlen feltétele az ilyen jellegű munkakapcsolatoknak.

A tartós szegénységben élők nagyobbik része ugyanakkor kiszorul az állandó és nagyjából kiszámítható napi bérben fizetett alkalmi szakmunkák piacáról. Maradnak az ideiglenes és szezonális alkalmi munkák, melyekre az általunk meginterjúvolt háztartások többségéből rendszeresen eljárnak. Ezek a lehetőségek jellemzően mezőgazdasági idénymunkák (például gyümölcs- és gombaszedés, szőlőkötözés, metszés, kapálás), vagy nagyobb építkezések, jelentős beruházások kapcsán adódnak (például telefonkábel-fektetés, útépítés). A munkák – minden más munkavégzéshez képest – nagyon kedvezőtlenek, rosszul fizetettek (1500–4000 forint közötti napibért említettek interjúalanyaink). A munka nem nyolc-, hanem gyakran tíz-tizennégy órás. A munkavállaló teljesen kiszolgáltatott. Gyakran előfordul, hogy nem fizetik ki az előre megállapodott munkabér egy részét vagy egészét, vagy a munkaadók nem tartják magukat az előre megállapodott egyéb feltételekhez (ellátás, szállás, utaztatás). A legnagyobb gond azonban az instabilitás. Nem lehet előre tudni, hogy mikor jön a vállalkozó vagy a munkástoborzó, és milyen időszakra, milyen munkára keres embert. Következésképpen nem lehet számítani az alkalmi munkákból befolyó jövedelemre sem, legfeljebb reménykedni benne. Nem csoda hát, ha az ilyen munkákra azok mennek el, akik nem tudnak más módon jövedelmet termelni: a legszegényebb, legkiszolgáltatottabb, legképzetlenebb emberek. Terepeinken azonban sok ilyen ember él. Ők alkotják a mezőgazdaság és építőipar nagyon olcsó és semmilyen biztonságot nem élvező munkásságát. Ők végzik azokat a fizikailag megterhelő, egészséget veszélyeztető, monotonia-tűrést igénylő tevékenységeket (szüretelés, árokásás, kubikosmunka, terményválogatás stb.), amelyeket más nemigen csinál meg. Kiszolgáltatottságuk időnként egészen extrém: *„jön a vállalkozó, hogy én biztosítok neked szállást, ellátást. Ennyi meg ennyi pénzt, még cigit is, gyere dolgozni, és el is viszlek. És volt olyan, hogy elvitték három embert. Abból kettő megszökött, a harmadikat a rendőrségnek kellett visszahozni, mert egyszerűen fogva tartották őket. Főzött kolbáson és kenyéren éltek. Mostoha körülmények között laktak. És úgy kellett megszökniük. Kimászni a kerítésen, és jöttek haza ”* – meséli egy szociális munkás.

A nagyobb volumenű idénymunkákra szinte mindig munkaszervezők, nem pedig a tényleges munkát adó vállalkozók toboroznak munkakerőt. Több közvetítő is kapcsolódhat egyetlen láncba: a vállalkozó megbízza egy toborzót, aki vagy maga kutatja fel az embereket, vagy továbbadja a feladatot egy általa ismert és megbízhatónak tartott személynek, aki az adott környezetben él és jól ismeri az ott élőket, tudja, ki alkalmas az adott munkára, ki mikor ér rá, kire lehet számítani. A közösségben élő közvetítőre inkább a borsodi város slumjaiban találtunk példát, és az általános tapasztalatunk is az volt, hogy a borsodi terepünkön az alkalmi munkaszervezésre és a szegények kiszolgáltatottságának más módszerekkel való kihasználására (visszaélések a transzferekkel, hitelezés és uzsorakölcsönök) szervezettebb hálózat épült rá, mint a baranyai városban. Ezek az emberek az adott közösségben aztán befolyásos személylél válnak, hiszen ők a munka (és a belőle származó csekély) jövedelem kapuőrei, emiatt a környezetüknél jobb módban is élnek.

A mezőgazdasági munkák egy részénél, ott, ahol az emberek brigádokban dolgoznak, és a csoportteljesítmény alapján kapnak bért, másként szerveződnek a munkások. Az ilyen esetekben nagyon fontos, hogy mindenki jól dolgozzon, hiszen ha csak egy olyan ember kerül a csapatba, aki gyengébben teljesít, úgy a többi – jól dolgozó – brigádtag fizetsége is alacsonyabb lesz.

„Akit én ismerek, munkaszervezőt, az egy testes, nagymamakorú matróna. De ne úgy képzeld el, mint egy maffiózót. Neki megoannak az emberei, riadóláncban informálják egymást, ha van munka, nagyon rövid időn belül összeáll a csapat. Jól kipróbált emberek kellene, bevált csapatokkal dolgoznak, mert másképp nem éri meg, mert a jövedelem nem egyéni teljesítménynek, hanem a csoport teljesítményének függvénye” – mondja a családvédelmi szolgálat munkatársa. A realizálható jövedelem ebben az esetben is nagyon alacsony, az ilyen munkákat elsősorban nők végzik, egy asszony 1500–3000 forintot keres meg egy igen hosszú munkanap alatt.

II.2. Társadalmi transzferek

Azokban a szegény családokban, ahol nincs legális munkajövedelem, a szociális és gyerekekhez kapcsolódó transzferjövedelmek jelentik a legfőbb bevételi forrást. Az idősebbek számára a nyugdíj, a bányászok egészségkárosodási járadéka, valamint a rokkantsági nyugdíj jelentik a megélhetés alapját. A fiatalabb családokban a gyerekek után járó gyermekgondozási segély, gyermeknevelési támogatás és családi pótlék mellett a rendszeres szociális segély, illetve a rendelkezésre állási támogatás jelenthetnek jelentősebb forrást. Ezek az összegek azonban együttevén sem elegendők általában a rezszi és a mindennapi megélhetés, valamint a gyerekekkel kapcsolatos költségek stabil fedezésére. Így a családok többségében nagyon ingatag a költségvetés: elég egy váratlan betegség, amely kórházi ápolást igényel, egy haláleset a családban, vagy egy váratlanul magas összegű számla ahhoz, hogy végletesen kibillentse a szűkös forrásokkal zsonglőrködő háztartások anyagi egyensúlyát. Az alanyi jogon járó segélyek és támogatások mellett konkrétan meghatározott célokhoz rendelt támogatások is rendelkezésre állnak, ezek köre és pénzügyi kerete azonban mindkét városban rendkívül leszűkült 2008 után. *„Most az idén már nincsen rendkívüli segély. Rendkívüli élethelyzet az nincs a rendelet szerint”* – fogalmazott szarkasztikusan a baranyai város önkormányzatának munkatársa a korábban széles körben megítélt, kis összegű segélyezési formáról.

A szociális segélyek és támogatások igen sokfélék, egy háztartás több jogcímen is hozzájuthat transzferekhez, de ezek kombinációi is csak ritkán biztosíthatnak anyagilag stabil létet. A közhiedelmekkel ellentétben a segélyeket és egyéb transzferjövedelmeket csak a legkritikább esetben lehet akkorára duzzasztani, hogy biztosítsák a megélhetés minimumát egy háztartás számára és ez még a gyermekek után járó szociális támogatások esetében is így van.

II.3. Egyéb jövedelemforrások

Mivel a szociális ellátások és a kiszámíthatatlan időközönként adódó, előre nem kalkulálható jövedelmet jelentő alkalmi munkák bevételei gyakran nem fedezik egy-egy háztartás költségeit, sokan próbálnak meg pénzt csinálni bármiből, amiből remélik, hogy bevételhez juthatnak. Az alábbiakban a legjellemzőbb kiegészítő jövedelemforrásokat soroljuk fel. Ezen tevékenységek túlnyomó része a mélyszegénységben élőkre jellemző, akad azonban köztük olyan is, amelyet nem kizárólag, sőt nem is elsősorban a szegények végeznek, hanem olyanok, akik azonos peremfeltételek között (hasonló iskolai végzettség és munkaerő-piaci helyzet, azonos státuszú lakóhely) jobb megélhetést tudtak maguknak kialakítani.

VASAZÁS

Mindkét városban sokan gyűjtenek javakat, de mást és másképp, és abban is fontos különbséget tapasztaltunk, hogy a begyűjtött javak hogyan hasznosulnak. A borsodi városban a szegények és különösen a roma szegények körében fontos jövedelemforrás a vasgyűjtés, 'vasazás', ahogyan helyben mondják. Itt széles rétegek érintettek valamilyen módon ebben a tevékenységben, amely egy jól szervezett és erőteljesen hierarchikus 'ágazat': a leginkább rászoruló, akiknek nincs autójuk vagy szállító-eszközük, helyben, illetve a környéken gyűjtik a fémeket és adják el helyi átvevőknek. Jelentősebb bevételt viszont csak azok realizálhatnak, akik rendelkeznek valamilyen szállítóeszközzel, akik egyrészt átveszik a vasat az egyéni gyűjtőktől, és azt olyan átvevőhelyen adják el, ahol magasabb árat kapnak a fémért, másrészt messzebbre – az ország távoli régióiba vagy akár külföldre is – el tudnak jutni vasat gyűjteni, felvásárolni. Számottevő hasznot tehát a forgalmazók fölöznek le, ehhez azonban már jelentősebb infrastruktúra, tőke és legfőképp komoly információs és kapcsolati háló szükséges.¹³ „Színes fémmel és vassal foglalkoznak, de már nem a megyében, hanem eljárnak más megyékbe. Ők szépen megélnék” (muzsikus CKÓ-tag az oláh cigányokról, Borsod).

A fémkereskedés gyakran a legalitást súroló tevékenység, nem mindig világos, hogy honnan is származik a fém. Akik nem foglalkoznak vasazással, azok szerint a vasazók a fémeket lopják, de legjobb esetben is felvásárolják olyanoktól, akik lopják. Maguk a vasazók a hulladéktelepeket és bontásokat jelölik meg beszerzési forrásként.

A másik – baranyai – terepünkön is előfordul ugyan vasazás, de az nem jellemző. Ebben a városban elsősorban a szállón élő hajléktalanok és egzisztenciájukat veszített, egyedülálló férfiak gyűjtenek fémeket, hogy azután azt bérelt fuvarossal szállíttassák a magasabb árat kínáló, pécsi átvevőhelyre:

¹³ Az érintettek interpretációjában a vasazásra, mint jövedelmező tevékenységre, súlyos csapást mért az a 2009-es rendelet, mely megszigorította és eredetigazoláshoz kötötte a fém átvételét.

MAGYAR VALÓSÁG

„Hogy gyűjtik-e vagy lopják, az attól függ, hogy hova tévednek be. Van olyan, hogy megmaradtak régi bányatelepeknél olyan útvonalak, ahol kilóg a földből egy vas vagy sín, és elmennek ásóval és csákánnyal, és kitermelik maguknak, és utána hívják a fuvarost, és beviszik Pécsre a MÉH telepre, mert itt nagyon olcsón veszik át, és érdemes nekik egy fuvarost fogadni, és bevisznek két mázsa vasat. A fuvarost megfizetik. [...] És abból a pénzből, amit kapnak a vasért, abból ki tudják fizetni a fuvarköltséget, 3–4 ezer forintot. Van, amikor 25–30 ezer forintot is kapnak összesen. Ha hárman kitermelik, az is tisztán 8–10 ezer forint egy nap. De viszont ez ritka” — számol be a gyakorlatról egy szociális munkás.

Az itt élő romák egyáltalán nem „vasaznak”, és helyben nem is működik olyan felépített, szervezett forgalmazási hálózat, mint Borsodban.

FAKITERMELÉS, GYŰJTÉS, ELADÁS

A fakitermelés, gyűjtés és forgalmazás nagyon fontos tevékenység mindkét terepen, de nagyon eltérő módon. Fátroma és nem roma, szegény és nem szegény lakosok egyaránt gyűjtenek. Ahogy egy volt rendőr fogalmazott: *„Itt fát senki nem vesz! De a leggazdagabb se vásárol. Kimegy, azt’ vág...”*

A baranyai terepünkön élő cigányok alapvetően saját használatra, legalisan termelik ki, illetve gyűjtik a fát. Az erdészek dolgoznak, vagy legalábbis az erdésztől kapnak engedélyt. Ezzel szemben a borsodi terepünkön minden, ami a fával kapcsolatos, az illegalitás gyanúját implikálja, annak ellenére, hogy sokaknak itt is van „bárcája”¹⁴ az erdésztől. Az itteniek egy része nemcsak saját felhasználásra gyűjt fát, hanem eladásra is; aprítást követően a Nyírségben faluról falura járva árulják, vagy a korszerűtlen városi lakótelepekre viszik eladni.

A baranyai terepen a beás cigányok régi, erdőhöz és annak javaihoz fűződő tudása, illetve hagyományai szerencsésen kapcsolódnak az erdészet – borsodihoz képest – eltérő felfogásához és hozzáállásához: az itteni erdészek nem üldözik azokat, akik pénz híján tűzifát gyűjtenek saját célra, hanem becsatornázzák az ilyen igényeket és tevékenységeket az erdőgazdálkodásba. Engedélyt és lehetőséget adnak a rászorulóknak, hogy olyan területeken, ahol az nem károsítja az erdő megújulását, saját célra kitermeljék a hulladék-, illetve kis fákat, vagyis erdőtisztítást végeztesenek velük. Az is fontos, hogy az itteni erdészet tisztában van azzal, hogy az igazán nagy kárt okozó fatolvajlást nagyvállalkozók végzik:

„A fűtés az szerzett fa. [...] És azt kell elképzelni, hogy szedni kell fát legtöbb esetben a családoknak, kedvezményes területeket adnak ki az erdészek. Bárcát adnak ki. Nem sokért. [...] Biztosan van lopás, de nem ettől rossz valami. Attól rosszabb, hogy ha értéke-sebb fákat, diót, öles tölgyfákat kimentenek mások, akik esetleg eladják. Azok már nagyvállalkozók. Az nagyobb kárt okoz. Tudok róla, hogy szednek ilyen ágfát, és én megmondom őszintén, hogy elég nyitottak is az erdészek.” (Családgondozó.)

¹⁴ A bárca egy bizonyos mennyiségű fa kivágására vagy hulladékfa (gally) gyűjtésére szóló engedély, amelyet pénzért lehet megvenni.

Baranyában – és csak itt – a fán kívül az erdő terményeit – gomba, bogyós gyümölcsök, bodza, makk – is gyűjtik. Ez mindenképp tradicionális tevékenység, hiszen az itt élő beások korábban is az erdőből éltek: gyűjtögettek, illetve megmunkálták az összegyűjtött fát. Mára ebből annyi maradt fenn – és az is inkább csak az idősök körében –, hogy kijárnak az erdőbe gombát és makkot gyűjteni részben saját használatra, részben pedig eladásra.

KERESKEDÉS

A kutatás egyik terepén, a borsodi városban élő tradicionális oláh cigány közösség – de az ott élő muzsikus és beköltözött romungrók is többen – komoly kereskedelmi tevékenységet folytat. Másik terepünkön, a baranyai város szegényei között viszont sokkal ritkább az „üzletelés”.

A zárt, tradicionális közösségben élő oláh cigányok mindig is kereskedtek, vagy ahogy ők fogalmazzák: „faluztak”. Még az államszocializmus éveiben is sikerült hagyományos megélhetési tevékenységüket valamilyen szinten fenntartani: az ipari munka mellett, vagy esetenként helyett, üzleteltek. Hagyományosan lovakkal, pehellyel és háztartási eszközökkel kereskedtek.

„(...) elcseréltem ezt a lovat, a másik percben meg eladtam. Vettem egy másikat, elcseréltem, eladtam. Hát ilyen üzlet. Akkor az ment, mer’ aki nem volt ügyes, azt megette a fene! Most is ki tudja hol lenné! Ezt csináltam... Az asszony szedte a tollat, én meg cseréltem! Elmentem falukba. Úgy ismertek engem! Üzleteltek velem. Ha jobb lovat adtam, akkor tódott rá. Megtódta. Ha rosszabbat, akkor nekem kellett tódani, de ez 100-ból egy. Ha-ha-ha!” (Idős oláh cigány férfi.)

Mára az áru mibenléte mellékessé vált, az egyetlen szempont, ami számít, a haszon. Bármit vesznek és adnak, ami megfelelő nyereséget hoz, és gyorsan váltanak, ha egy áru már nem termel megfelelő hasznot. A kereskedés, melynek sikere a rendkívüli mobilitásban és a jól működtetett kapcsolatokban rejlik, gyakran, bár nem feltétlenül, tisztas jövedelmet hoz. Így az csak abban az értelemben tekinthető szegény megélhetési stratégiának, hogy az anyagi hasznot a kereskedők csak a legritkább esetben tudják – bourdieu-i értelemben – nem anyagi tőkévé konvertálni.

HITELEK

Kérdés, hogy a bevételek, vagy kiadások sorába illenek-e a hitelek különböző fajtái. Ami rövid távon bevételként jelenik meg, hosszú távon súlyosan megterheli a háztartás büdzsáját. Az állandósult anyagi krízishelyzet miatt mindkét városban nagyon sokan vesznek igénybe magas kamatra nyújtott fogyasztási hiteleket. A hiteleknek egyik forrása intézményi: ritkább esetben bank, gyakrabban a nagyon magas kamatra, de rugalmasabb feltételek mellett pénzt kihelyező hitelintézetek (elsősorban Provident). E hitelek jellemzően az alkalmi jövedelmek és a kiadások cik-

likussága miatt időszakosan előálló pénzhiány befoltozására szolgálnak: „Hogy mire kell a hitel? Nagyon egyszerű: ősszel fára, karácsonykor ajándékra, januárban villanyra, májusban a ballagásra és szeptemberben az iskolakezdesre. [...] Januárra általában elfogy a háztartások pénze, és nem tudják befizetni a számlákat. Ez leggyakrabban a nagycsaládosaknál fordul elő...” (az egyik hitelintézet képviselője). Vannak azonban olyan háztartások, amelyeknek ez utóbbihoz sincs hozzáférésük, mert nincs igazolható munka- vagy nyugdíj-jövedelmük, nincsenek fedezetet jelentő vagyontárgyaik, vagy éppen-séggel fizetésképtelenségük okán KHR-listára¹⁵ kerültek. Az ő köreikben terjedt el a „kamatos pénz”, avagy az uzsorahitel¹⁶. Ennek jelenléte nagyon eltér a két terepünkön: a borsodi városban, különösen annak gettósodó részein, nagyon elterjedt, míg a baranyai terepünkön csak elvétve fordul elő.

A kamatos pénzhez nagyon könnyű hozzájutni: minden bíráló és papírmunka nélkül azonnal megkapja, aki kéri. A legkézenfekvőbb közönsége tehát az elszegényedett, állandósult anyagi krízisben élő és/vagy a funkcionális analfabéta népesség. Egy-egy magasabb számla vagy az áram kikapcsolását, kilakoltatást kilátásba helyező felszólítás, vagy egy betegséggel kapcsolatos hirtelen felmerülő nagyobb kiadás is afelé tereli az érintetteket, hogy kamatos pénzt kérjenek. Nekik ugyanis nincs más választásuk, egy még súlyosabb krízishelyzetet (súlyos betegség, kilakoltatás) előznek meg. Az uzsorakölcsönökkel rendszeresen élők másik csoportja a szenvedélybetegek, többnyire alkoholisták vagy játékszenvedélyben élők. A pénzt kérők ott és akkor, amikor a kölcsönt kérik, nem látnak más lehetőséget (és valóban, gyakran tényleg nincs is más lehetőség), és a kedvezőtlen feltételek ellenére ehhez a megoldáshoz nyúlnak. Általánosságban nem igaz, hogy ne ismernék tettük következményét: tudják, hogy a pénz felvétele mivel jár a jövőben; erre számítanak, ezzel számolnak. A „kamatos pénzt” felvevők egy jelentős része képes visszafizetni a kölcsönt. Ők rendszerint a téli hónapokban kezdenek el nagyobb adósságot felhalmozni, amit aztán a tavaszi, nyári idény- és alkalmi munkákból befolyó plusz jövedelmeikből tudnak visszafizetni. Nyár végére, ha volt elég munka, már kijönnek az adósságból, hogy aztán az őszt elteltevel az egész újra kezdődjön. Ha viszont megbomlik ez a rendkívül labilis egyensúlyi helyzet, és a hitelt nem képes a megszorult kuncsaft visszafizetni, akkor előbb-utóbb megindul egy olyan lejtőn, amiről már nehéz a visszaút.

¹⁵ KHR, vagyis a Központi Hitelinformációs Rendszer, a korábbi BÁR (Bankközi Adós- és Hitelinformációs Rendszer) utódja.

¹⁶ Olyan hitelekről beszélünk, melyeket az irreálisan magas kamat (jellemzően havi 100%, bár a baranyai városban „csak” 50%), valamint az jellemez, hogy a hitelező nem rendelkezik az e tevékenységhez szükséges engedélyekkel. Az uzsora jellemzője, hogy a hitelező a behajtás érdekében fenyegetéshez, vagy ha ez nem eredményes, akár erőszakhoz is folyamodik. A „kamatos” pénz működéséről részletesebb elemzést a kutatás zárójelentése tartalmaz (Messing–Molnár 2010).

III. A kiadások csökkentése

A szegény háztartások megélhetésük biztosításának érdekében nemcsak munka-, illetve transzferjövödelmeiket igyekeznek növelni, de törekednek kiadásaik csökkentésére is. A fogyasztás visszafogása, a fogyasztói szokások megváltoztatása, rezsiköltségek csökkentése, és a lakhatási költségek mérséklése céljából történő költözés jelentik a leggyakoribb kiadáscsökkentő stratégiákat.

A FOGYASZTÁS VISSZAFOGÁSA, A FOGYASZTÁSI SZOKÁSOK MEGVÁLTOZTATÁSA

A fogyasztásnak a legszükségesebb dolgokra való korlátozása, az olcsó élelmiszerek vásárlása, a használt ruházat vagy használt fogyasztási cikkek vásárlása új helyett, a szórakozásról és más, a társadalomban elfogadott minimumként számon tartott javokról, tevékenységekről (például gyógyszer, meleg kabát, televíziózás, családi ünnepek megtartása) való lemondás általánosan jellemzőek.

„Nálunk az soha nem volt szokás, hogy névnap, születésnapot megtartsunk. Nem. Én a virágért sajnálom pénzt adni, mer' az két nap múlva kihajítódik, komolyan, oszt' nálunk ez le is amortizálódott. Fölösleges. Anyagilag nem állunk úgy, hogy ilyen ajándékot vegyék, olyan ajándékot vegyék meg amolyant” – mondja egy hétvégi házban élő (nem cigány) férfi a borsodi terepen.

Az így kialakított életmód alkalmazkodás a szűkös bevételek szabta feltételekhez. Igaz, azok a kirekesztettek, mélyszegénységben élők – a városi slumok és a városszéli telepek lakói – , akik maguk családjukban már a sokadik szegény generáció, gyakran irracionális, vagy irracionálisnak tűnő fogyasztási szokásokat követnek, amit a középosztályi környezet rendre a szemükre is vet:

„Ha azoknak az embereknek a bevásárlószatyráját megnézném, akik segélyekből élnek, akkor sokkal inkább tükrözné azt, hogy meggondolatlanul, ad hoc módon vásárolnak. Semmi teroszerűség nincs. Semmi olyan dolog nincs bennük, hogy gondolok a holnapra, hanem mit tudom én, szerintem otthonról azt hozzák, hogy lemegyünk a legkisebb boltba, ahol felírják nekünk a dolgokat és megveszünk egy hatszáz grammos mosószert négyszer olyan áron, mint hogyha elmennék havonta egyszer és megvennék egy nagyobbat [egy nagy bevásárlóban]. ... Ha belegondoltok, az, aki tartozott nekem az albérleti díjjal, annak a szatyorjában ilyen volt, hogy két üdítő, egy üveg pezsgő, négy doboz Multifilter meg chipsek. És akkor úgy ágaskodott bennem, hogy a francba! Én meg, mint a hülye, napi 20 órát dolgozok.” (Idegenforgalmi vállalkozó a borsodi városból.)

A szegények lakta slumokban tapasztalt, irracionálisnak tűnő stratégiák, köztük a fogyasztási szokások jellemzően a mélyszegénység, a kiszámíthatatlan és a napi megélhetésre nem elégséges jövedelmek, valamint a gettótól sajátosságainak együttes következményei. A chipsen és a pezsgón vagy az üdítón egy középosztálybeli tényleg tudna spórolni. Ahogy az eredendően középosztálybeli, de idős korára elszegényedett nyugdíjas spórol is rajta, és eszébe nem jutna mindezt megvenni. De nehéz számon kérni ezt attól, akinek nemcsak hogy nem volt kitől

MAGYAR VALÓSÁG

megtanulni a beosztást, de rendszeres jövedelme sincs, amit be lehetne osztani. Kiadásokat kalkulálni, azokat tervezni csak akkor racionális, ha van annyi jövedelem, ami beosztással elegendő a megélhetéshez. Ráadásul a legkisebb boltban ugyan tényleg drágább minden, de ott legalább lehet hitelbe vásárolni. És ha a boltos „olyan rendes”, mint például egyik terepünkön a várostól távol eső szegregátumban működő egyetlen bolt tulajdonosa, hogy felárat a hitelben lebonyolított vásárlásért már külön nem számít (mert persze az már benne van a magasabb árban), akkor a hitelbe vásárlás jó megoldás, legalábbis olcsóbb, mint ha kamatos pénzt kellene felvenni.

A LAKÁSFENNTARTÁSI KÖLTSÉGEK CSÖKKENTÉSE

A lakásfenntartási költségek (közüzemi díjak, lakbér) a szegény háztartások kiadásainak egy igen jelentős részét teszik ki. Ezek csökkentésére sok megoldással talákoztunk: egyes családok vagy egyedülállók alig fűtenek, vagy áramot csak a hűtőszekrényükhöz és tévéjükhez használnak, lámpát nem kapcsolnak. A fűtésszámla, különösen a távfűtéses lakásokban, gyakran jelent megoldhatatlan problémát. Ritkán akad erre olyan jó „megoldás”, mint a következő idézetben szereplő: *„Volt olyan a tevékenységem során, hogy a központi fűtéses lakásba fölvittek kályhát, kidugták a füstcsövet az ablakon, és azzal fűtöttek, hogy ne kelljen fizetni a központi fűtést”* (városgondnokság munkatársa). Ez a példa extrémnek számít; a valóság az, hogy a távfűtéses lakásban lakóknak nincs lehetőségük arra, hogy teherbíró képességüknek megfelelő szintre tudják leszorítani számlájukat.

Bár ez nem költségcsökkentés, csak átmeneti kiadáscsökkentés, idesoroljuk a közüzemi számlák és a lakbér kifizetésének elmulasztását, illetve a halasztott fizetését. Az ilyen mulasztás vagy hirtelen krízishelyzettel, vagy állandósult megélhetési nehézségekkel van összefüggésben. De sok háztartás szezonálisan, a téli, kora tavaszi hónapokban, „csúszik meg” a fizetéssel, akkor, amikor a fűtés miatt a rezsiköltségek magasak, viszont nincsenek idénymunkák. A városi slumokban gyakori, hogy a felgyülemlett hátralékok miatt a lakásokból a szolgáltatók kikapcsolják az áramot, gázt. Az elektromos vezetékek jogellenes házilagos (és feltehetően életveszélyes) visszakötése ugyanakkor általában nem okoz gondot az ott élőknek. De ha ők maguk nem is tudják ezt megcsinálni, a környéken biztos találnak valakit, aki némi pénz ellenében újra áramot varázsol a vezetékbe. A gáz esetében ez nincs így. Ha valahol kikapcsolták a gázt, akkor ott gyakran visszatérnek a lakók a hagyományos tüzelési módokhoz. Például újra a kályhába gyűjtanak be az erdőről hozott fával, és főzéshez villanyrezsót használnak. Ha valaki hosszan elmulasztja a

lakbér fizetését, akkor azzal kiteszi magát annak, hogy előbb-utóbb kirakják a lakásából. Mindkét településen van lehetőség arra, hogy részt vegyenek az adósságkezelési programban¹⁷, csak hogy ezzel, a program önkormányzati ügyintézőinek elmondása szerint, pont a legeleesebbek nem tudnak élni.

KÖLTÖZÉS

A lakásfenntartási költségek tartós rendezetlensége előbb-utóbb a lakás önkéntes vagy kényszerű elhagyásához, kisebbre, alacsonyabb rezsijűre történő cseréjéhez vezet. Akinek még áll ez a lehetőség, az az alacsonyabb státusú lakóterületekre költözik, ahol olcsóbbak a lakások, alacsonyabbak a lakbérek, és az alacsonyabb komfortszint miatt általában kevesebbet kell költeni a rezsire (például ha nincs távfűtés, vagy ha a vizet az utcai kútról hozzák). A lefelé irányuló lakóhelyi mobilitásnak ezen formája mindkét terepünkön jól nyomon követhető. A társadalmi helyzet és a lakóhely közötti nagyon szoros összefüggés is minden nehézség nélkül kimutatható. Mindennek generációkra kiható következményei vannak: a terepen végzett másik kutatás (Messing, Neményi, Szalai 2010) pontosan regisztrálta, hogy az ezekben a körzetekben élő családok gyerekei a város legrosszabb minőségű általános iskoláiba kerülnek, még akár az önkormányzat deszegregációs törekvései ellenére is. Ezekből az iskolákból a halmozódó hátrányok miatt gyakran elvándorolnak a középosztálybeli családok gyerekei, és bizonyos esetekben a tanárok is. Az itt maradók számára pedig – az alacsonyabb színvonalú oktatásnak és főképp az iskola rossz hírének köszönhetően – bezáródnak a munkaerőpiacon értékelte végzettséget nyújtó iskolákba vezető utak. A kör hamar bezárul: aki a városi slum hátrányos helyzetű családjába születik, akora hátrányok-lal indul az életben, amely csak a legkritikább esetben dolgozható le.

Vannak, akik lakásuk elvesztését követően náluk nem sokkal jobb helyzetű rokonaikhoz költöznek. A slumokban ez igen gyakori, ami növeli a zsúfoltságot és az ezzel automatikusan együtt járó aszociális viselkedési formák előfordulásának gyakoriságát. A lakáson való osztozás ugyanakkor nem korlátozódik a családokra. Egyedülállóak (elsősorban férfiak) gyakran bérelnek közösen szobát, lakást, ezzel csökkentve lakhatási költségeiket. Az elmúlt két évtizedben új funkciót nyert egykori munkásszállók az albérletek gyenge minőségű, de viszonylagos biztonságot jelentő alternatívái azok számára, akiket máshol nem fogadnának albérlőnek, vagy akik nem tudnak saját lakást venni. A szállók 10–12 négyzetméteres szobáiban, 10–20 másik szoba lakóival osztozva a fürdőszobán és konyhán nemcsak magányos férfiak élnek: a „lakóegységek”

¹⁷A borsodi városban ottjártunkkor 52 bérlemény volt bevonva az adósságkezelési programba, ami az önkormányzati bérlakás-állomány 8 százaléka. A baranyai terepen 2005 óta van adósságkezelési szolgálat, eredetileg 17, 2007-ben 50 bérlemény vett részt a programban, azóta drasztikusan csökken ez a szám, mert az eladósodott háztartások többsége nem tud megfelelni a minimális kritériumoknak, többek között annak, hogy a program első három hónapjában ne növelje a kintlevőségeit.

közel felében (több)gyermekes családok laknak, de találkoztunk itt az idősgondozásból kiszorult nyugdíjasokkal is.

Mindkét városban közismert stratégia, hogy az elszegényedett, belvárosi (gyakran távfűtéses, panel) lakásaikat fenntartani nem tudó emberek kiskertekbe költöznek. Egyedülállóak, párok és családok, romák és nem romák egyaránt laknak tulajdonosként, bérlőként vagy szívésségi alapon a korábban hétvégi házként funkcionált, és ennek megfelelően gyakran alapvető követelményeknek sem megfelelő (villany, csatorna, esetenként víz nélküli) házakban. Egy ötvenes éveiben járó, párjával már nyolc éve egy 3,5x4 méteres víkendházban lakó rokkantnyugdíjas így beszél a kiköltözésről: „Kiköltöztem. A lakást le kellett adni. ... az adósságok miatt. ... hát kevés volt a fizetés, nagy volt a rezszi, oszt mindig csúszott-csúszott. Amikor az ember először elindul a lejtőn, akkor nem tudja utolérni magát segítség nélkül. ... Ezt a házat én valamikor harminc évvel ezelőtt vettem. Amikor leadtam a lakást, idejöttünk.” Itt a házak egy része, mint az előbb idézett férfié, egészen kicsi (10–12 négyzetméter alapterületű), más része viszonylag nagy, több helyiségből áll. Mégis közös bennük, hogy lakóik nem csak térben, de társadalmi értelemben is a városon kívül helyezkednek el.

IV. Megélhetési módok

A szegény háztartások csak a különböző forrásokból származó jövedelmek együttes optimalizálásával tudják biztosítani a felszínen maradását. A munkaképes korúak körében azok, akik csak transzferjövedelemre számíthatnak, nagyon hamar a szegények között is kirekesztettekké válnak. Ennek oka, hogy mind a segély, mind pedig az alkalmi munka jövedelme olyan alacsony, hogy önmagában nem elégséges egy háztartás legalacsonyabb szintű fenntartásához sem. Szinte minden háztartásban több, egymást kiegészítő jövedelem-forrás van: a segélyt vagy családi támogatásokat kiegészítik az időszakos közcélú munka jövedelmei, amikor ez nincs, akkor pedig az alkalmi munkából származó jövedelem. Ezek mellett pedig minden egyéb bevételi lehetőséget is megragadnak a szegények: legyen az használt cikkekkel való kereskedés, mások házai körül végzett munka, fagyújtás, vasazás. Ez alól egyedüli kivételt azok a sporadikus esetek jelentik, amikor egy háztartás az állami transzferek tervezett maximális kihasználásából teremti meg megélhetését. Hangsúlyozzuk azonban, hogy ez nem jellemző stratégia, egy egy-két ilyen háztartással találkoztunk városonként.

A korábban bemutatott jövedelemforrások, pontosabban azok kombinációi a szegények különböző csoportjaihoz köthetők. Hogy e szegénycsoportok miért alkalmazzák egyik vagy másik stratégiát, illetve azok bizonyos kombinációját, az függ jelenlegi és korábbi élethelyzetüktől, a környezetükben általános mintáktól, a helyi társadalomban betöltött pozíciójuktól, vagy másképp fogalmazva attól, hogy a társadalmi hierarchia alján, peremén, a perem belső vagy külső oldalán vannak-e. Végül, de nem utolsósorban attól, hogy milyen jellemzővel bírnak az egyes háztartások kapcsolati hálói. Azt tapasztaltuk, hogy a kapcsolatok jellege és erőssége különösen erős magyarázóerővel bír (ezt részletesen egy következő cikkünk tárgyalja).

A szegények zöme tudatos stratégiát alkalmaz a különböző jövedelemforrások maximalizálása érdekében, és a társadalomban elterjedt közkeletű elképzeléssel ellentétben tudatosan optimalizálja a jövedelmeit és zsonglórködik a különböző forrásból nyerhető bevételekkel. Amennyiben a legális munkavégzés nem éri meg (heteles, ingázás), mert nem elég nagy a jövedelemkülönbség a legális foglalkoztatás és az alkalmi munkával kiegészített transzferjövedelmek között, akkor a felkínált legális munkalehetőséget nem fogadják el, vagy ha el is kezdik a munkavégzést, később felmondanak. Márpedig a magas adó- és járulékkerhek mellett az alacsony képzettségű munkások foglalkoztatása általában csak minimálbér vagy annál alacsonyabb fizetség mellett lehet nyereséges. Ekkora jövedelemre viszont – igaz, kiszámíthatatlanul – más módon is szert lehet tenni. Egyéni szinten racionális döntés, hogy valaki lemond a segélyről, mert a közcélú munka mellett nem tud elég rugalmasan alkalmi munkát vállalni, vagy saját üzleteit bonyolítani. Az is racionális döntés eredménye, amikor egy család feladja a városi lakását és kiköltözik a komfort nélküli, nehezen megközelíthető hétvégi házakba: hiába nehéz innen iskolába járni, vagy dolgozni menni, itt olyanok a lakhatási költségek, amelyet az alacsony jövedelem megenged. Racionális döntés következménye az is, amikor egy háztartás magas kamatra vesz fel hitelt, mert abban a pillanatban egy sokkal rosszabb helyzetet előz meg, miközben más forrásból származó készpénzhez nincs hozzáférése. Racionális döntés – vagyis többé-kevésbé tudatos, a várható hasznot és költséget mérlegelő megélhetési stratégia – csak a legelesettebbeknél hiányzik, ahol vagy valamilyen komoly korlátozottság (alkoholizmus, fogyatékoság, funkcionális analfabétizmus), és/vagy uzsora-hitellel kapcsolatos halmozódó eladósodás van a háttérben, és ahol többnyire nincsenek támogató kapcsolatok (lásd erről cikkünk folytatását).

V. Létezik-e „etnikus” megélhetési mód?

Bizonyos különbségek megfigyelhetőek a cigány és nem cigány szegények között a tekintetben, hogy jellemzően hogyan próbálják meg megélhetésüket biztosítani, csakhogy a különböző cigány csoportok tipikus megélhetési stratégiái is eltérőek. Ez részben azt tükrözi, hogy az adott közösségben korábban milyen tevékenységeknek volt hagyománya, részben pedig azt, hogy az új feltételek között a megélhetésnek milyen újtjai maradtak nyitva számukra.

Abból, hogy bizonyos különbségek megfigyelhetők a megélhetés módjában cigány és nem cigány szegények között, még nem következik, hogy a boldogulás módjának bármiféle inherens etnikai tartalma lenne. Az ugyanis nem a cigányságból vezethető le, hanem a történetileg kialakult többség–kisebbség kapcsolatnak, legtöbbször a többségi kirekesztésnek a produktuma. Ez akkor is így van, ha a megélhetési mód viszonylagos jólétet jelent (például a borsodi terep generációk óta a településen élő oláh cigányainak üzletelése, kereskedése), és akkor is, ha az éppen a mindennapi boldogulásra elegendő (alkalmi munkák).

Persze a többségi magyarok és maguk a romák is számos tevékenységet tartanak etnikusnak, függetlenül attól, hogy azokat ténylege-

sen milyen gyakorisággal végzik cigányok, illetve nem cigányok. Mi etnikusnak azokat a megélhetési módokat tekintjük, amelyeknek identitásképző szerepük van. Mivel azonban az etnikai identitás a külső kijelölés és az önmeghatározás egymásra ható, folyton változó eredménye, nehéz precízen szétválasztani egymástól az etnikus és nem etnikus stratégiákat. Azt mindenesetre meg tudjuk mondani, hogy ebben a dinamikus folyamatban részt vevő csoportok (a nem roma többség és a cigányok egymástól elkülönülő csoportjai) nagyjából mit értenek azon, hogy cigány megélhetési mód.

A TÖBBSÉGI KÖRNYEZET MEGÍTÉLÉSE

A közvélekedés „cigány”-nak tartja azokat a megélhetési módokat, amelyeket többnyire cigányok végeznek, de azokat is, amelyeket nem fogadnak el.

A vasazást például a közvélekedés „cigány” tevékenységnek tartja, de ahogy azt a korábbiakban bemutattuk: miközben a borsodi városban valóban alapvetően romák gyűjtik és forgalmazzák a hulladékfémeket, a baranyai terepünkön élő romák egyáltalán nem foglalkoznak ilyesmivel. Itt sokkal inkább a nem roma hajléktalanok és az elszegényedett magányos férfiak végzik ezt a tevékenységet. Hasonlóképpen cigánynak tartja a közvélemény a fagyűjtést is. Amikor a televízió hírműsora arról készít tudósítást, hogy falopáson értek embereket, szinte mindig romákat mutat a vágókép, amint hátukon, kis taligájukon vagy biciklijeiken hozzák a nagyobb gallyakat az erdőből. Kutatásunkból azonban kiderül, hogy a mélyszegénységben élők szinte mindegyike (sőt, sok nem szegény is) gyűjt fát az erdőből. Ott, ahol a hatalom felismerte a mélyszegénységben élők ezen szükségletét, és valódi megoldásokat keres (Baranya) és talál – például engedélyezi, hogy a hulladékfát és ágakat összegyűjtsék és ehhez területeket jelöl ki –, a fagyűjtés nem válik bűncselekménnyé, sőt, gazdasági hasznot is hajt (erdőtisztítás) azáltal, hogy a játékszabályokat (terület, gyűjthető/vágható fa mérete, vágás módja) az erdész szabja meg.¹⁸ Ezzel szemben borsodi terepünkön, ahol a hatóság nagyon szűk teret enged a szegények számára a tűzifa gyűjtésére, a mélyszegénységben élők bűnözőkké válnak.

A cigányokra jellemzőnek tarja továbbá a közvélemény a jóléti rendszer lehetőségeinek kiaknázását is, a tétlen várakozást a külső segítségre. Mi ezzel szemben azt tapasztaltuk, hogy mindez a kirekesztettség és a gettótét következménye: akik ilyen körülmények között élnek, etnikai hovatartozásuktól függetlenül hasonlóan viselkednek. Mindkét város szociális zárványaiban élők között sok olyan nem roma származású háztartásban készítettünk interjút, ahol ezek a jelenségek ugyanúgy megfigyelhetők voltak, mint roma szomszédaiknál. Tény, hogy ilyen körülmények között sokkal inkább élnek romák, mint nem romák.

Általánosságban a többségi környezet (és ezen belül a szegényekkel

¹⁸ Érdekes, hogy egy másik kutatásunk kapcsán ugyanezt tapasztaltuk egy baranyai kis zsákfaluban. (OTKA 73015 „Kint és bent háromszor” című kutatás keretében. Kutatásvezető: Kovács Éva)

foglalkozó hivatalok többsége) cigánynak tekinti, de legalábbis a cigányokhoz sorolja azokat az egyébként sem származásuk, sem önmeghatározásuk alapján nem cigányokat, akiknek a város gettósodó területein van a lakóhelyük és a kirekesztettségben élőkre jellemző életformát élnek. Így cigánynak tartják azt a belvárosi slumban élő nem roma nő interjúalanyunkat, aki állami transferekből él, sok gyereket nevel, üzletel, iszik és nagy hangon, káromkodva irányítja az utcában zajló eseményeket. Az oktulajdonítás (cigány = lusta, tétlen, segélyeken élő stb.) hamisságát alátámasztják a világ különböző pontjain található etnikai és szociális szegregátumokban készített kutatások megfigyelései is (Clark 1965, Anderson 1976). Ezekre a jelenségekre a szakirodalom a „gettó patológiája” kifejezéssel hivatkozik, amelybe beletartozik a krónikus munkanélküliség, a reményvesztettség, a passzivitás, a külső segítség elvárása, kiábrándultság, széthulló családok, deviáns viselkedési formák, alkoholizmus és a bűnözés is. Ezt a magyar közvélemény azért tartja cigánynak, mert az ilyen város-, illetve településrészekben koncentrálnak a romák. Az amerikai közvélemény ezt a feketék és latinok, a német közvélemény a törökök, a dán pedig szómáliaiak jellemvonásának tartja, attól függően, hogy egy-egy társadalomban mely etnikailag is megkülönböztethető csoportok élnek társadalmi és földrajzi kirekesztettségben.

Ha azonban egy roma nem segélyen él, nem jár el feketén a kómúves vállalkozóval dolgozni, vagy nem megy el metszeni a szőlőbe alkalmi munkavállalói kiskönyvével (ahova aztán nem írják be a foglalkoztatást), nem jár bontásokra azért, hogy ott fémhulladékot szedjen össze, nem megy el fáért az erdészethez, hogy azt továbbadja, és nem piacozik ruhával, gyümölcssel, vagy azzal, ami éppen akad, hanem bejelentett rendszeres jövedelmet biztosító munkája van, olyan munka, amire hosszú távon is lehet egy család jövőjét építeni, akkor az az ember már „nem olyan cigány”, még akkor sem, ha etnikai származását nyíltan felvállalja. Az már a többség szemében nem tipikus. Azt tehát, aki nem cigány módon él, már nem is tekinti a környezete teljesen cigánynak. Nem tekintik cigánynak azt a baranyai város önkormányzatán ügyintézőként dolgozó, 30 éves nő interjúalanyunkat sem, aki most egy lakótelepi lakásban él, rendszeresen külföldön dolgozó bányász férjével. És nem tekinti a környezet cigánynak másik terepünkön azt a 21 éves, két szakmával rendelkező, családjá körében magát romának valló lányt sem, aki ugyan a város szélén nőtt fel nyolc testvérével, de most a belvárosban lakik, férje műszerész és minden hónapban gondosan előre bevásárol egy olcsó élelmiszer-áruházban. Ők már nem olyan cigányok, mert a közvélekedésben a cigány „segélyen él”, „másokat becsapva üzletel”, „vasat és fát lop” és „nem tervez előre”. Talán az egyetlen olyan cigánynak tekintett megélhetési mód, amelyet a többségi környezet pozitívan értékel, a zenélés. Nem véletlen, hogy borsodi terepünk zenész cigányai még akkor is büszkén hangoztatják, hogy ők zenészek és nem pusztán magyar cigányok, ha a zenélésnek ma már történetesen elhanyagolható szerepe van megélhetésük biztosításában. A városban már csak két olyan zenész van, aki kizárólag zenélésből él.

A cigánynak tekintett megélhetési módokat a nem cigány többség vagy valamilyen sajátos cigány kultúrára, vagy rosszabb esetben a génekre vezeti vissza:

MAGYAR VALÓSÁG

„Őbennük a lazaság, a szabadabb életfelfogás, magában ebben az etnikumban benne van, az eredetük is az, hogy ők szabadon éltek, vándoroltak, mentek mindenhova. Nyilván ez a lazaság abban is megnyilvánult, hogy jó, hát adnak pénzt is, hát akkor mi a francnak törjem én magam.” (Szociális Szolgáltató munkatársa a Borsodi városban.)

„A népcsoportok génjeiből eredően megvannak azok a sajátos tevékenységek, amiket azok végeznek; a cigányoknak is megvannak”. (Egykori rendőrtiszt a Borsodi városban.)

CIGÁNYOK MAGUKRÓL ÉS MÁS CIGÁNYOKRÓL

Eközben a cigányok saját maguk követte megélhetési stratégiáikról különbözőképpen beszélnek, attól függően, hogy mely cigány csoportba tartoznak, és hogy alkalmazott stratégiáik mennyire általánosak a nem cigányok körében. (Ez különösen jól látszódik a borsodi városban, ahol több cigány csoport él egymás mellett.) A róluk kialakított többségi vélemények persze erőteljesen befolyásolják saját magukról alkotott képüket, így azt is, hogy ők maguk milyen tevékenységeket tartanak cigánynak. Például úgy, hogy azokat a negatív attribútumokat, amelyek alapvetően a szegénység és kirekesztettség jellemzői, maguk is etnikusnak, a kultúrájukban gyökerezőnek tüntetik fel, ezzel felvállalhatóvá téve a kirekesztettség állapotát (Szuhay 1999), vagy azokat a más cigány csoportokhoz kötik, határt húzva ezzel maguk és a többi cigány csoport között. A hagyományos cigány megélhetési módnak tekintett és e tanulmányban általunk is így emlegetett „faluzás”, mely a borsodi terepünk cigány közösségének domináns megélhetési módja volt a háború előtt, eredetileg azoknak a gazdasági nich-eknek a kiaknázását jelentette, amelyekre nem érte volna meg behatolni a cigányokénál messze jobb társadalmi helyzetű kereskedőknek. Nem úgy a kirekesztett cigány csoportoknak, akiknek földjük vagy más termelőeszközük nem volt, akik az ellenséges környezet miatt gyakran kényszerültek lakóhelyet változtatni, és akik közösségük fennmaradását ezzel a viszonylagos függetlenséggel tudták biztosítani. A faluzás mai megfelelője az, amikor valaki olcsón vesz nagy tételben kivit és aztán azt a környék falvaiban drágábban eladja, vagy ha a Németországból potom áron beszerzett divatárut („butikos cuccokat”) a városba hozza, és azt piacozó rokonaival teríti szét a régió településein, mint ahogyan azt interjúalanyaink egy része teszi. Itt, borsodi terepünkön a faluzást vagy annak modern változatát, az üzletelést a cigányok minden csoportja az oláh cigányok jellegzetes gazdasági tevékenységének tartja. De míg a romungrók elítélően beszélnek róla, addig az oláh cigányok büszkék rá. A romungrók szemében a „kupeckedés” és a „faluzás” az elzárkózás és az általuk kívánatosnak tartott beilleszkedés – bármit is értsenek azon – elutasításának biztos jele. Van, aki hosszú történeteket mesél arról, hogy a kereskedő oláh cigányok hogyan szokták becsapni kuncsaftjaikat. Az, ami a romungrók szemében „suttyóság”, az oláh cigányok számára inkább „ügyesség”, és a viszonylagos jómódban élő oláh cigányok gyakran hangoztatják is, hogy azok a romák, akik szegények, maguk tehetnek erről.

„Vannak ugye a cigányok között is az oláh cigányok, meg a magyar cigányok. Az oláh cigányok ilyen kereskedelmi szelleműek. A romungrók azok inkább, mármint az ottaniak [akik a városban élnek], javarészt ők azon vannak, hogy vagy el tudnak menni dolgozni, ha van szakmájuk. Szerintem eszükbe se jutna, hogy milyen dolgokból is lehetne pénzt csinálni, vagy hogy megélni. Ők elvannak. Azér' vannak abba', amibe' vannak. Szóval meg is látszik rajtuk.” (Fiatal oláh cigány lány.)

Ezzel a két csoportot elválasztó etnikai határ mindkét oldalról meg van erősítve. Pedig valójában a városban közismert, hogy a leggazdagabb cigányok zenész családból származnak, és vagyonukat piacozással alapozták meg. Mégis az üzletelésnek az oláh cigány közösségben van identitásképző szerepe.

A baranyai beások számára hasonló jelentőséggel és identitás-meghatározó erővel bír az erdő, illetve az erdőhöz kapcsolódó tevékenységek köre. Az itt élő közösség számára hagyományosnak tekinthető teknővájás, faeszközök készítése mára kihalt, fennmaradt azonban az erdei termények és a fa gyűjtése, mint identitáserősítő „cigány” tevékenység. A gombászásból, makkolásból, gallyazásból ugyan nem lehet megélni, de – bár inkább csak az idősebb beások – ma is végzik ezeket a tevékenységeket.

Összefoglalva, „cigány megélhetési stratégia” nincs, de vannak olyan megélhetési módozatok, amelyekkel cigányok, pontosabban egyik vagy másik cigány csoport gyakrabban él. Bár a külső megítélés több olyan tevékenységet is cigányokhoz köt, amit valójában romák és nem romák egyaránt végeznek, identitásképző szerepe az üzletelésnek (az oláh cigányok esetében), a zenélésnek (zenész cigányok esetében) és az erdő javai gyűjtésének, megmunkálásának (beás cigányok) van. Így korábban megfogalmazott definíciónk alapján csak ezt a két tevékenységet tekintjük etnikusnak.

Összegzés

Kutatásunk során azt tapasztaltuk, hogy csak elvétve létezik a sztereotípiáknak megfeleltethető „dologtalan segélyezett, aki csak a segély megérkezését várja”. Ezzel szemben a szegények és közöttük a romák meghatározó része dolgozik, még hozzá nem is keveset, igaz, sokuk rendszeretlenül és kiszolgáltatottan, a biztonságot, tervezhetőséget nélkülözve. Egyrészt a legális gazdaság legalsó szegmensében állnak alkalmazásban, többnyire multinacionális termelővállalatokban végeznek szalag melletti, monoton és rosszul fizetett munkát, vállalva a napi vagy heti ingázást. Másrészt közcélú munkásként a másodlagos munkaerőpiacon minimálbérért foglalkoztatják őket. Azok többsége sem él munka nélkül, akik bármilyen okból nem tudnak a legális foglalkoztatási formákhoz hozzáférni, és nem kerülnek be a közcélú munkaprogramokba sem. Meghatározó hányaduk – aki csak teheti – szociális transzferjövedelmeit az alkalmi munkák piacán szerzett jövedelmével egészíti ki.

Bemutattuk, hogy az alkalmi munkák piaca nagyon differenciált: a skála a majdnem hivatalos foglalkoztatásnak tekinthető munkavállalói kiskönyvvél végzett, rendszeres jövedelmet biztosító szakmunkáktól a

teljességgel rendszertelen, totális kiszolgáltatottságot jelentő és csak minimális jövedelmet termelő napszámos munkákig terjed. A munka világához egyáltalán nem kapcsolódó segélyezetttek sokkal kevesebben vannak, mint azok, akik – akár legálisan, akár feketén – dolgoznak. Ők jellemzően valamilyen korlátozottság miatt (sok gyermekét egyedül nevelő anya, súlyos addikcióban szenvedő egyedülálló, egészségileg sérült) nem végeznek jövedelemtermelő tevékenységet. Sokkal inkább jellemző a szegényekre, hogy bármilyen jövedelemforrást megragadnak, ha kell, kemény fizikai munkával dolgoznak, alacsony fizetségért, mint az, hogy tétlenül várják a segílyt. A szegény háztartások tartós munkanélkülként regisztrált tagjai képezik a munkaadónak teljességgel kiszolgáltatott, nagyon alacsony bérért dolgozó, legális munkavállalásból kiszorult munkások seregét, akik elvégzik azokat a tevékenységeket, amelyeket mások nem: kubikolnak az építkezéseken, lapátolnak az autópálya- és útépitéseken, napszámos munkát végeznek a földeken a mezőgazdasági csúcsszezonban. Ők képezik azt a munkaerőtömeget, amelyet a szezonális és alkalmilag előálló, nagy munkaerő-igényű munkák során rugalmasan és szinte bármely feltétel mellett mozgósítani tudnak a nagyvállalkozók, vagy azok alvállalkozói.

A helyi munkaerőpiacokon meghatározó az etnikai diszkrimináció: még a képzetek között is kevesen vannak azok, akik helyben legálisan el tudnak helyezkedni cigányként. Különösen igaz ez azokra, akiknek etnikai hovatartozása látható, vagy akiknek neve „egyértelműen” köthető a cigánysághoz. Számukra legális munkavállalási lehetőségként csak az ingázás, a hetelés, vagy az önálló vállalkozás marad. Egy másik reális opció a közfoglalkoztatás és segély ritmikus változtatása.

Tanulmányunkban amellet érveltünk, hogy a megélhetési stratégiák jellemzően nem etnikusak: a cigányosnak tételezett tevékenységeket egyáltalán nem csak a cigányok végzik. Eközben a nem cigánynak tekintett alkalmazkodási minták egyaránt jellemzik a cigány és nem cigány szegényeket. Cigány és nem cigány szegények egyaránt rákényszerülnek lakhelyüknek az alacsonyabb lakhatási költségek reményében történő elhagyására, egyaránt végeznek rosszul fizetett alkalmi munkát, és próbálnak legális munkát találni. A különbség „csak” annyi, hogy az előbbiek a diszkrimináció miatt még nehezebben boldogulnak. A széles körben cigánynak vélt tevékenységek úgy, mint uzsorahitelezés, vasazás, fatolvajlás stb., vagy éppenséggel a tevékenységek hiánya, a segélyen élés és a tervezést mellőző élet sem köthetőek egyértelműen romákhoz, a hitelt igénybe vevők és a hitelt adók között egyaránt vannak romák és nem romák, csakúgy, mint a hulladék-fémet és fát gyűjtögetők és forgalmazók körében. Ezek a megélhetési minták sokkal inkább a kilátástalan nyomornak, kirekesztettségnek és a gettólétnek, vagyis a támogató kapcsolati háló hiányának és az állandósult pénzhiánynak az együttes következményei, és azokra jellemző, akik ilyen körülmények között élnek.

A cigánysághoz inherensen köthető cigány megélhetési stratégia nincs, de vannak olyan megélhetési módozatok, amelyekkel egyik vagy másik cigány csoport gyakrabban él. Bár a külső megítélés több olyan tevékenységet is a cigányokhoz köt, amit valójában romák és nem romák egyaránt végeznek, identitásképző szerepe az üzletelésnek (az oláh cigá-

nyok esetében), a zenélésnek (zenész cigányok esetében) és az erdei tevékenységeknek (beások) van.

Irodalom

- Anderson, E. (1976): *A Place on the Corner*. University of Chicago Press, Chicago
- Atkinson A. B. – J. Micklewright (1992): *Economic Transformation in Eastern Europe and the Distribution of Income*. Cambridge: Cambridge University Press
- Babusik Ferenc (2006): Foglalkoztatási egyenlőtlenségek a munkaerőpiacon: a romák foglalkoztatási diszkriminációja. Delphoi Consulting, Budapest, www.delphoi.hu
- Bass László, Darvas Ágnes, Dögei Ilona, Ferge Zsuzsa, Tausz Katalin (2007): *A szegénység és kirekesztés változása, 2001–2006*. Gyermekesély füzetek
- Bodrogi B., Iványi K. (2004): *Esélytelenül*. Faji alapú megkülönböztetés a munkaerőpiacon, NEKI – Mászág Alapítvány, Budapest. http://www.neki.hu/kiadvanyok/without_chance.htm
- Cox, D. – Eser, Z. – Jimenez, E. (1997): *Family Safety Nets during Economic Transition*. In J. Klugman ed.: *Poverty in Russia: Public Policy and Private Responses*. Washington D.C.: World Bank.
- Csurák Zsuzsanna (2004). *Kazincbarcika története*. Barcikai Közélet Kft.
- Dupcsik Csaba (2009): *A magyarországi cigányság története*. Osiris Kiadó, Budapest
- Durst Judit (2002): „Innen az ember jobb, hogyha meg is szabadul” – Megélhetési stratégiák egy kistelepülési cigány közösségben. *Esély* 2002/4
- ERRC (2007): *The glass box. Exclusion of Roma from employment*, ERRC, Budapest.
- Feischmidt Margit (2008): *A boldogulók identitásküzdései*. Sikeres cigányszármazásúak két aprófaluból. Beszélő 2008. november–december
- Ferge Zsuzsa (2002): *Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban*. Szociológia Szemle 2002/4
- Ferge Zsuzsanna (2008): *Rögös út a munkához*. Népszabadság 2008. ápr. 13.
- Ferge Zsuzsa – Tausz Katalin – Darvas Ágnes (2002): *Küzdelem a szegénység és a társadalmi kirekesztés ellen*. 1. köt. Esettanulmány Magyarországról. ILO, Budapest, 156 p.
- Fleck Gábor, Messing Vera, Mike K. (2005): *Roma foglalkoztatási programok értékelése*. Társi, Working Paper.
- Fleck Gábor, Messing Vera (2009): *A roma foglalkoztatáspolitikai alakváltozásai*, in: Fazekas, Lovász, Telegdy (szerk.) *Munkaerőpiaci tükrök 2009*. MTA KTI, OFA, Budapest.
- Fleck Gábor, Virág Tünde (1998): *Hagyomány vagy alkalmazkodás, Gilvánfa kívül-belül*. Szociológiai Szemle 8(1):97–91.
- Fleck Gábor, Orsós János, Virág Tünde (1999): *Élet a Bodza utcában...* In: *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság* (szerk.): Kemény István, Osiris–MTA KI
- Hajnal László Endre (1999): *Nagyvárosi cigányok az új gazdasági környezetben*. *Regio* (1):84–102.
- Havas Gábor (1982): *Foglalkozási stratégiák különböző cigány közösségekben*. In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 181–202.
- Havas Gábor (1989): *A cigány közösségek történeti típusairól*. *Kultúra és Közösség* 16(4): 3–17.
- Havasi Éva (2006): *Megélhetési nehézségek, anyagi depriváció*. In: Szivós P. – Tóth I. Gy.: *Feketén, fehéren*. Társi Monitor jelentések 2005. Társi, Budapest, 59–82.
- Horváth Kata (2001): *Cigány munka – gádzsó munka*. Kézirat.
- Iván László, Fazekas Imre (2004): *Komlói monográfia 2. Komlói Honismereti és Városszépítő Egyesület*.

MAGYAR VALÓSÁG

- Kemény István (szerk.) (2000): Romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 176–198.
- Kertesi Gábor (1994): Cigányok a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle* (11): 991–1023.
- Kertesi Gábor (2005): Roma foglalkoztatás az ezredfordulón. A rendszerváltás marandó sokkja. *Szociológiai Szemle* 2005/2
- Kovai Cecília (2002): Gömbaljai történetek. Kézirat.
- Ladányi János, Szelényi Iván (2002): Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológia Szemle* 2002/4
- Lewis, Oscar (1966): „The Culture of Poverty”. In: G. Gmelch and W. Zenner, eds. *Urban Life*. Waveland Press.
- Messing Vera, Molnár Emília (2008): „...több odafigyelés kellett volna”. A roma gyerekek iskolai sikerességének korlátairól. *Esély* 2008/4
- Messing Vera, Molnár Emília (2010): Szegény családok megélhetési stratégiái regionális és etnikai metszetekben. Az OTKA 67898 számú kutatásának kutatási zárójelentése.
- Messing Vera, Neményi Mária, Szalai Júlia (2010): ‘Ethnic Differences in Education in Hungary: Survey Report’ EDUMIGROM Survey Studies, Budapest: Central European University, Center for Policy Studies. www.edumigrom.eu
- Neményi Mária (2007): ...igen, vannak cigányok. *Esély* 2007/4.
- Prónai Csaba (2000): A cigány közösségek gazdasági tevékenységeinek kulturális antropológia megközelítései. In Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 176–198.
- Sik Endre (1996): Coping strategies. In: Ferge–Sik (szerk.) *Social Costs of Transition*. Working Paper
- Sikos T. Tamás (szerk.) (1995): Kazincbarcika. Zsákutca vagy útelágazás? MTA Regionális Kutatások Központja.
- Stack, C. (1974): *All Our Kin*. New York: Basic Books.
- Stewart, Michael S. (1994): Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és a közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, Budapest.
- Szalai Júlia (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle* (4): 34–50.
- Szalai Júlia (2007): Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami újraelosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon. Osiris Bp.
- Szelényi Iván and Ladányi János (2006): *Patterns of Exclusion: Constructing Gypsy Ethnicity and the Making of an Underclass in Transitional Societies of Europe*. Columbia University Press, NY
- Szirmai Viktória (1988): „Csinált” városok. Magvető Kiadó.
- Szivós P. – Tóth I. Gy. (2006): Feketén, fehéren. *Tárki Monitor jelentések 2005*. Tárki, Budapest.
- Szuhay Péter (1999): A magyarországi cigányok kultúrája – etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája. Panoráma Kiadó, Budapest.
- Szuhay Péter (1999): Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In Kemény István (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. MTA, 139–161.
- Tardos Katalin (2005): „Az önkormányzati munkaerőpiac és a roma munkanélküliek”, in: Neményi, Szalai (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége*, Új Mandátum Publ., Budapest.
- Tomics Annamária (2004): Komlói kisebbségek. Komló-monográfia
- Váradi Monika Mária (2009): Az „Út a munkához” program hatásvizsgálatának eredményei. Kutatási összefoglaló. MTA Térségfejlesztési Kutatások Osztálya
- Virág Tünde (2008): Változó gazdasági-társadalmi kapcsolatok egy cigányok lakta faluban. *Szociológiai Szemle* 2008/1

BÉRES TIBOR

Egy új közösségi hitelezési módszer: a CAF (*Comunidades Autofinanciadas*)

A CAF-modellt (*Comunidades Autofinanciadas*) Dél-Amerikában fejlesztették ki, a szegény háztartások és egyének pénzügyi helyzetének javítására. Az eredeti modellre alapozva egy nem kormányzati szervezet (NGO) több önfinanszírozó csoportot hozott létre Spanyolországban. A szerző 2010-ben Barcelonában tanulmányozta a módszert és a csoportok működését. A tanulmány a módszer bemutatása után a kezdeményezés magyarországi alkalmazásának lehetőségeit vizsgálja.

A hagyományos csoporthitelezés alapjai, és annak adaptációs problémái

Muhammad Yunus 2006-os Nobel Békédíja után megnövekedett a mikrohitelezés, ezen belül is a valóban új metodológiát jelentő, csoportos hitelezés iránti nemzetközi érdeklődés. Ezt az érdeklődést több tényező is befolyásolta. A legfontosabb talán a kereskedelmi banki szektor által le nem fedett társadalmi rétegek nagysága, pénzügyi szolgáltatásokhoz való hozzáféréseinek hiánya. Ennek tudható be, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődés eszközeit jelentő tőkeellátottság teljes mértékben hiányzik, akadályozva ezzel a gazdasági önállóság elérését, a háztartások pénzügyi stabilitásának elérését.

Az érdeklődés másik oka etikai és társadalompolitikai jellegű. Amellett, hogy az érintett társadalmi rétegbe tartozó háztartások gazdaságilag egyébként is sérülékenyebbek, a kereskedelmi bankok (és más e csoportok számára elérhető finanszírozási lehetőségek: gyorsított nyújtó vállalkozások, illegális pénzkölcsönzők) által nyújtott hitelehetőségek paradox módon mégis mélyítik a gazdasági problémákat a fogyasztás további gerjesztésével, a magas hitelkamatokon keresztül forráskivonással vagy a felelőtlen hitelezés terheinek továbbhárításával a hitelfelvevőkre.

Végül még egy ok tette népszerűvé a hitelezésnek ezt az új formáját. Az alacsony jövedelmű, hagyományos (már létező) banki termékekkel elérhető célcsoportok hitelezésének fajlagos költsége oly magas, hogy még egy etikus alapon, de a hagyományos kereskedelmi banki szektor által folytatott hitelezési tevékenység is csak nagyon magas – de a költségeket a hitelfelvevőkkel megfizettetető – módon valósítható meg. E prob-

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

lémát mélyíti az ezen ügyfélkör esetében hiányzó hagyományos fedezetformák (forgalomképes ingatlan, rendszeres és megfelelő szintű jövedelem, megfelelő kezesek) hiánya.

Azzal egy időben, hogy Közép-Európában megtörténtek az első kísérletek a csoportos hitelezés (és más mikrofinanszírozási formák) fejlődő országokban már bevált módszerének adaptálására, Dél-Amerikában és néhány afrikai országban már az eredeti módszer kritikájára épülő alternatívák is megjelentek. Mielőtt a CAF modell részletes ismertetéséhez kezdünk, célszerű röviden bemutatni az eredeti modellt:

A Grameen modell egy a hagyományos bankrendszerből érkező szociálpolitikai szakember (Muhammad Yunus) által kidolgozott rendszer, amely fő céljaként a nagy tömegű, formális banki rendszerhez (sokszor annak tulajdonképpeni hiánya miatt) hozzá nem férő szegények gazdasági és társadalmi fejlesztését szolgálja. A módszernek két fontos és összefüggő eleme van, melyek kölcsönhatása miatt lehet sikeres ez a modell: a pénzügyileg fenntartható¹, jövedelemgeneráló tevékenységet finanszírozó hitelezési tevékenység, valamint a bevont személyek (az eredeti, bangladeshi programban és később a többi fejlődő országokban egyaránt), többnyire családanyák meglehetősen direkt módon megvalósuló nevelése. Ez utóbbit jól szemlélteti az a 16 pontos (a résztvevők által meghozandó, saját életükre vonatkozó döntésekből) álló lista, amelyet nagy valószínűséggel csak változtatásokkal lehetne alkalmazni a fejlett országokban², ha egyáltalán ez a fajta előíró szabályrendszer nem nyerne el azonnal a politikai inkorrekttség jelzőjét, és válna ezáltal alkalmazhatatlanná.

Bár napjainkban épp egy újfajta diskurzus térnyerésének lehetünk tanúi a magyar szociálpolitikában, az valószínűtlen, hogy bármelyik közép-európai országban bevezethető lenne a mikrofinanszírozással összekötött szexuális nevelés, családmodell-tervezés vagy hasonló tartalmú nevelési elképzelések. Ez természetesen nem jelenti az eredeti rendszer kritikáját, csupán jelzi az adaptáció korlátait a más kulturális hagyományú országokban. Az eredeti, hangsúlyozottan jövedelemgeneráló célokat finanszírozó módszer közvetlen átültethetőségének akadálya az eltérő jogi-gazdasági környezetben is keresendő. A teljesség igénye nélkül a következő okokat kell e téren megemlíteni:

– A fejlődő országokban ismert rendszerek már létező közösségekre és bizalmi tőkére, kapcsolatokra építenek. A csoportos hitelezés esetében a csoport vagy már adott, vagy a szervezés feltétele. Az adott közegnek a kölcsönös bizalom a megkérdőjelezhetetlen értéke.

¹ Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy csupán a módszer hitelezési része tartható fenn hitelezésből származó kamatbevételből. A társadalmi fejlesztési elem vagy a kiegészítő szolgáltatások (képzések) minden lebonyolító szervezet számára kiegészítő források előteremtését teszik szükségessé. Továbbá ismét csak fontos a nemzetközi gyakorlat szempontjából, hogy a hitelezési tevékenység pénzügyi fenntarthatóságának komoly akadálya a mohamedán lakosságú országokban a kamatszedésre vonatkozó vallási tiltás. Így a program működéséhez szükséges bevételt teljes egészében külső forrásból kell biztosítani.

² A Grameen bank ügyfelei által meghozandó döntések listája: http://www.grameen-info.org/index.php?option=com_content&task=view&id=22&Itemid=109&limit=1&limitstart=8

– Főleg a fejlődő országokban lehetséges a mikrohitelezéssel (azaz valódi mikrohitelkkel) olyan jövedelemteremtő vagy vállalkozói tevékenységek indítása vagy fejlesztése, melyek a megélhetést lehetővé tevő bevételhez juttatják a résztvevőket. Magyarországon ez két okból is akadályba ütközik. Egyfelől a lehetséges célcsoport többnyire olyan társadalmi-gazdasági környezetben él, ahol egyáltalán nem létezik fizetőképes kereslet a lehetséges szolgáltatásokra, árukra. A másik ok, hogy a piacralépési költség (amibe beleértjük a legális vállalkozói státushoz szükséges engedélyek megszerzésének költségét) és az önfenntartóvá válás időszakának kiadásai olyan magasak, hogy a várható bevétel, ami a törlesztés alapja lehetne, nem teszi lehetővé a hagyományos mikrohitel alkalmazását. Ha a vállalkozás elindításához szükséges hitelösszeg belül is maradna a „mikro kategórián”, a futamidő túlfutna a mikrohitelezésben megszokottnál, kockáztatva ezzel a visszafizetés valószínűségét is.

– A potenciális célcsoport zöme szociális transzfereken, a helyi önkormányzatok által biztosított juttatásokon él. Amennyiben legális (bejelentett) jövedelemmel rendelkeznek, akár saját mikrovállalkozásaikból, elveszthetnék ezeket. Ezért az egyébként is gyengén motivált célcsoport jövedelemteremtővé tétele jelentős kihívást jelent.

– A nélkülözés és a kényszerű lemondás a fogyasztói kultúra által kínált javakról, ugyanakkor ezeknek a javaknak az elérhetősége olyan túlfűtöttséget jelent, ami könnyen eltérítheti a hitelezetteket a hitel felhasználásának eredeti céljától.

– A magyar szabályozási környezet szigorúbb akár a hitelnyújtásbetétgyűjtés szempontjából, akár a közteherviselés (magas adóterhek) oldalán.

Az előbbi megállapításokat még az Autonómia Alapítvány „Esélykassza” című kutatási projektjének³ záróbeszámolójában közöltük. Mindennek megfelelően el is vetettük egy jövedelemgeneráló program megvalósíthatóságát abban a programban, és helyette a pénzügyi edukációt és háztartásgazdálkodás konszolidálását tűztük ki célul.

Mindezek után kijelenthető, hogy a csoportos hitelezés eredeti modelljének magyarországi alkalmazását mind elméletileg, mind gyakorlatilag el kell vetni. Ami azonban nem jelentheti azt, hogy a csoportos hitelezés mint módszer semmilyen formában ne volna itthoni kipróbálásra és fejlesztésre érdemes. Véleményünk szerint érdemes megtartani az eredeti modellből a meglévő vagy még fejleszthető szolidaritást a csoportok tagjai közt. Ez azonban még megléte esetén sem alkalmas arra, hogy a program *motorjaként* támaszkodjunk rá. A csoportos szolidaritás nem válthatja ki az egyéni boldogulás és a rövid távú haszonmaximalizálás erejét. Nem alkalmas arra, hogy a pénzügyi fedezet biztosításaként úgy tekintsünk rá, mint biztos készletre, a csoport működésének fenntartására és egymás hiteleinek visszafizetésére.

³ Béres Tibor: Esélykassza program, kutatási záróbeszámoló (2009), kézirat. Elérhető a <http://www.autonomia.hu> címen.

A hagyományos csoporthitelezés és a CAF közötti szemléletbeli különbségek⁴

Az eltérő gazdasági, jogi és szocio-kulturális környezet miatti különbségek mellett két további eltérést kell megemlíteni a hagyományos csoporthitelezés és a CAF módszere közt. Amíg az eredeti, Grameen modellen alapuló csoportos hitelezés esetében a motivációt a közösség ereje jelenti, addig a CAF modellben magának a csoport megalapításának a mozgatórugója az individuális elkötelezettség, motiváltság. Azaz amíg az eredeti modell arra épít, hogy a nem motivált vagy kezdeményezőkéssé egyének a közösség nyomására válnak aktívvá és a hitelek visszafizetése is részben ezen a garanciális elemen alapul, addig a CAF modell eleve feltételezi az egyének motiváltságát, pozitív jövőképeket meglétét. Ami ebben az esetben hiányzik, az az elérhető pénzügyi forrás: vagy egyáltalán nem bankképesek a résztvevők (pl. státus nélküli migránsok), vagy a hitelfeltételek nem felelnek meg az adott probléma megoldásához. A CAF modell ezért legalább annyira a konkrét pénzügyi segítségnyújtásra összpontosít, mint a pénzügyi képzésre, nevelésre. Ez utóbbi azonban bár nem formalizált és elsődleges eleme a modellnek, de semmiképpen nem elhanyagolható. Akár a csoportok pénzügyi működtetése, akár a hosszú távú pénzügyi tervezésre való ösztönzés olyan hatással bír, amit nemigen tud felülmúlni bármilyen formalizált pénzügyi edukációs program. Ugyanígy a csoportok önálló működése a felelős pénzügyi döntések meghozatalához és az önálló tervezéshez teremt tanulási lehetőséget. A másik szemléletbeli eltérés tehát az autonómia. Amíg az eredeti (Grameen) modellben a szervezet tulajdonlása a résztvevők számára nem hangsúlyos kérdés, a CAF esetében lényeges, hogy maga a csoport gyakorlatilag részvénytársaságként működik. A tagok a belépéskor és ezt követően folyamatosan jegyzett részjegyek („actions”) formájában tulajdonossá válnak. Azaz a jegyzett részjegyek aránya jelenti a tulajdoni hányadot is az adott csoportban. Ez a tulajdonlás szimbolikus jelentőségén túlmutat annyiban, hogy a csoport hitelezéséből (kamatok) és működéséből (késésből és hiányzásból adódó büntetések) származó bevételeit a tulajdoni hányad alapján osztják fel, minden év végén.

Igy az a tény, hogy a csoport és program⁵ felett nem állnak tulajdonosok, valamint hogy a csoport gazdálkodása mind befelé, mind kifelé zárt, azaz pénz sem kifelé, sem befelé nem áramlik a csoportban, olyan autonómiát biztosít, ami talán a legfontosabb különbséget jelenti minden eddig megismert hitelezési módszerhez képest (1. táblázat).

⁴ Salomon Raydan: Las Microfinanzas los Bankomunales, elérhető: www.comunidadescaf.org

⁵A program módszertanát, a CAF modellt nem tekinti senki védett szellemi tulajdonnak, a spanyol példa is azt mutatja, hogy afféle „szabad forráskódú modellként” minden közösség a saját igényeihez formálhatja azt. Ehhez, csakúgy, mint a csoportalakításhoz, nem kell semmiféle engedély. A barcelonai szervezet a csoportok alapításához mentori segítséget nyújt, majd a csoport működésének beállása után (mindez a tapasztalatok szerint 5-6 hónap) elengedi a csoportok kezét, a kapcsolat informálissá alakul át. A leggyakoribb az, hogy a csoport alakulását segítő CAF-munkatárs továbbra is csoporttag marad, így fenntartva a kapcsolatot a szervezettel.

1. táblázat A hagyományos banki hitelezés, a mikrohitelzés és a közösségi hitelezés összehasonlítása

Szempont	Hagyományos kereskedelmi bankok	Eredeti mikrohitel programok	CAF
Forrás	A hitelkihelyezés a betétek pénzéből történik	A hitel forrása többnyire külső, filantróp forrás (újabbán már a betétgyűjtés, illetve más pénzügyi szervezetek befektetése is jellemző)	A hitel forrása maguknak a hitelfelvevőknek a megtakarítása. A csoport önmagát finanszírozza
Tulajdonlás	Többnyire magántulajdonosok (részvényesek), profitszerzési céllal	Jobbára kormányzati szervezetek vagy NGO-k	A csoportok esetében – amennyire hagyományos tulajdonlásról lehet beszélni – a csoporttagok a tulajdonosok
Résztevői motiváció	A hitelfelvevő/betétes ügyfele a banknak, aki az igénybevett szolgáltatásért fizet	A hitelfelvevő fizet a szolgáltatásért, de a szolgáltatás nyújtása mögött szociálpolitikai megfontolás van	A résztvevők saját finánciális problémájukat maguk oldják meg. Közösségi élmény.
Szervezeti motiváció	Profit	Társadalmi haszon (de: sok mikrohitel szervezet gyakorlatilag gazdasági társaságként működik a jogi forma ellenére) Működési bevétel (folyamatos kapcsolat a csoportokkal)	Közösségfejlesztés, civil szolgáltatás (a CAF „elengedi” a csoportokat önállóságuk elérése után)
Tőkeáramlás	A betétesektől a forrás a bankba, onnan hitelként az ügyfelekhez áramlik	A forrás a szolgáltató szervezethez, majd az ügyfelekhez áramlik (olykor a csoportokon keresztül)	A csoport forrásai nem kerülhetnek ki a csoporton kívülre, a csoportba nem kerül be külső forrás. A szolgáltató csak facilitál saját forrásból

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

Szempont	Hagyományos kereskedelmi bankok	Eredeti mikrohitel programok	CAF
Költségigény, finanszírozás	A működési költséget a működésből származó bevétel (kamatok és díjak) biztosítják	A működést támogatások és a működésből származó bevétel biztosítja. A kamat általában magasabb, mint a kereskedelmi banki	A csoport működésének egyszeri, induláskori költsége minimális. Ezt követően a csoport semmiféle közvetlen támogatást nem kap. A mentor (csoportvezető) részállásban, teljesítésarányosan fizetve
Kiegészítő szolgáltatások	Legfeljebb CSR (vállalati szociális felelősségvállalási program) alapon	Direkt pénzügyi edukáció	Indirekt pénzügyi fejlesztés, közösségfejlesztés

A CAF működése

A rendszer működésének alapjai

A csoport minden tagja részjegyet jegyez, amelynek értéke egyéenként eltérő mértékű. A spanyol modellben egy-egy ilyen részjegy tíz eurónak felel meg. Szokás szerint egyszerre 1–10 jegy vállalására van lehetőség. Ennek értékét a jegyzéskor fizetik be a közös kasszába. A részjegyek összege jelenti azt a keretet, amely hitelként kihelyezhető a tagok igénye és döntése szerint. Abban az esetben, ha a részjegyek (kasszában lévő hiteltőke) nem fedezik az aktuális hiteligényt, további részjegyek jegyzése szükséges, aminek vállalására a hitelfelvevő megkérheti a tagokat. Előfordulhat az is, hogy a hiteltőke hiányzó részét nem a csoport jegyzett tőkéjéből biztosítják, hanem valamelyik csoporttag ezt külön biztosítja a hiteligénylőnek (azonos kamat mellett), amit a hitelfelvevő ennek a személynek fizet közvetlenül vissza, így az nem kerül bele a csoportkasszába. Ennek a kiegészítő hitelrésznek a mértékét minden csoportban maximálják, a kihelyezendő teljes hitelösszeg arányában (1/3–1/4 – a csoport működési szabályaitól függően).

Minden csoport ezenfelül rendelkezik arról is, hogy a kihelyezett hitelnek mi lehet a maximális aránya a hitelfelvevő által jegyzett részjegy értékéhez képest, azaz a maximális felvehető hitel mértékét befolyásolja, hogy ki mennyit tett hozzá a közös tőkéhez. (Ez az arány minimum $\frac{1}{4}$ volt az általam látogatott csoportok esetében, de más csoportok esetében beszámoltak $\frac{1}{10}$ arányról is.) Ez az arány tulajdonképpen a csoporton belüli bizalom mértékét fejezi ki. Ha a csoport tagjai nagyon bíznak egymásban, a fedezet akár kicsi, egytized mértékű is lehet – ami nagyobb kockázatot jelent a csoporttagok számára a kihelyezett hitelért.

A hitelt havonta azonos összegekben fizetik vissza. A futamidő sehol nem hosszabb hat hónapnál. A kamatot a teljes hitelösszegre számítják

oly módon, hogy havonta – a tőketörlesztéssel együtt – kell a tőke egy százalékát is megfizetni. Így egy 300 eurós hitel estében ez a kamat 3 euró havonta. A csoport rendelkezhet arról is, hogy a csoportnak minden hitelfelvétel esetében egy egyszeri hitelfelvételi díjat (1–3 euró) is be kell fizetnie az első törlesztéssel. A további hitelfelvételekre pedig a törlesztések és újabb részjegyek jegyzésének függvényében van lehetőség. Nemfizetés esetében a kár közvetlenül és azonnal éri a csoportot, mert a befektetett tőke (részjegyek vagy kiegészítő egyéni hitelrész) azonnal elvész, valamint nincs lehetőség további hitelek kihelyezésére.

A CAF csoportok működése

Csoportalakítás

A CAF munkatársai olyan egymással kapcsolatban álló személyeket (közösségeket) keresnek, akik megfelelnek a CAF csoport alapítása feltételeinek, azaz:

- legalább hatan vannak (ez a lehető legalacsonyabb létszám, ha ennyivel alakul meg a csoport, mindenképpen érdemes lépéseket tenni a későbbi új tagok bevétele érdekében);
- megbíznak egymásban, hajlandóak egymásért a saját pénzükkel kockázatot vállalni, azaz ismerik is egymás anyagi körülményeit, valamint nagyjából azonos gazdasági státusúak);
- gazdálkodásukat az időszakos pénzügyi problémák jellemzik, de nincsenek kezelhetetlen módon eladósodva;
- hajlandóak csoportot alakítani (valószínűsíthetően részt vesznek a csoportok rendszeres találkozóin).

Ha a csoport vezetője (mentor) megtalálta ezt a néhány személyt, akkor megszervezi az első csoporttalálkozót, mindenki számára megfelelő helyszínen, akár nyilvános téren is. Fontos, hogy a helyszínnel kapcsolatban senkinek ne legyen fenntartása.

A mentorok tapasztalata szerint az időpontok egyeztetése jelenti a legkomolyabb kihívást számukra, mivel a csoporttagok jelentős része aktív, sok elfoglaltsága van. Márpedig legfőként az első alkalommal minden csoporttagnak meg kell jelenni. Az első csoporttalálkozón a mentor egy feladattal szemlélteti a CAF működését, mely során a következő kérdéseket veszik sorra:

1. Kinél mennyi pénz van, tegye ki az asztalra
2. Kinek kellene valamire most pénz? Mennyi? Mire?
3. Tudna ennyit kérni valakitől? Banktól? Mennyire lenne bonyolult?
4. Nem lenne egyszerűbb, ha ezt az összegyűlt pénzt odaadnánk neki kölcsön?
5. Vissza tudná fizetni? Mennyi idő alatt?

A megbeszélés főbb tanulságai: A CAF modell sem bonyolultabb ennél. Ha nem egyedül akarjuk megoldani a pénzügyi problémáinkat, hanem közösen, akkor kisebb terhet jelent. A tagok erről és nem a modellről magáról kezdenek beszélgetni, vitatkozni.

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

Ezt követően, miután a csoporttagok meggyőződtek arról, hogy a modell működhet, és hogy különbözik a különböző multilevel marketing vagy banki hitelezési sémáktól (nem akar eladni nekik senki árut, szolgáltatást és nem kapnak, de nem is adnak a saját körükön kívülre pénzt), döntenek arról, hogy megalakítják a csoportot. (Lásd a mellékletben a II. csoporttalálkozóról szóló beszámolót.)

Szabályalkotás

A következő lépés a csoport működési szabályainak megalkotása. Ehhez a csoportok jelentős segítséget kapnak a CAF szervezetétől, közvetlenül a mentortól. A munkát egy erre a célra készített, az alábbiakban bemutatott szempontsor és egy mindössze egy egyoldalas táblázat alapszabály-minta segíti. A szabályozás egyszerűségének bemutatása céljából nézzük most meg egy általam meglátogatott csoportalakuló ülés határozatait:

Részjegyekre vonatkozó szabályok

- A részjegy névértéke (10 euró)
- Minimális részjegy (10)
- Maximális részjegy (a részjegyek maximum 50%-a)
- „Osztalékfizetés” időpontja

Hitelezésre vonatkozó szabályok

- Minimális hitelösszeg (50 euró)
- Maximális hitelösszeg (500 euró)
- Maximális hitel futamidő (5 hónap)
- Havi kamat (1%)
- A hitelnek a hitelgénylő részjegyéhez (apport) való aránya (4:1)
- A hitel garantált részének aránya (3/4)
- Nemfizetés esetén a büntetőkamat mértéke (2%)

Csoportműködésre vonatkozó szabályok

- A havi rendszeres találkozó időpontja (minden hónap első péntekje)
- Pótidőpont (elmaradt találkozó esetére)
- Új belépő esetében kötelező fizetési kötelezettség (10 részjegy)
- A csoporton belüli döntéshozatal módja (egyöntetű döntés)
- Büntetés mértéke késés és hiányzás esetében (1 euró)
- A csoport elnöke
- A csoport pénztárosa (ő vezeti a dokumentációt, nála van a közös kassza)
- A kassza kulcsának őrzője
- Auditor (az ő feladata, hogy ellenőrizze, hogy minden csoportdöntés, lépés a csoportszabályoknak megfelelően történik-e)
- Hitelfelélős (ő figyeli a hitelek és betétek arányát – azaz hogy ne hogy túlhiteljeze magát a csoport – opcionális poszt)
- Általános helyettes (opcionális – ha valamelyik poszt viselője nem tud részt venni)

A csoportok nagyfokú szabadságot élveznek az egyes szempontokkal kapcsolatban. A CAF munkatársa csupán értelmezi az adott szempontot és elmondja, hogy mi szól a választási lehetőségek mellett és ellenében. A csoport dönthet úgy is akár, hogy például nem alkalmaz hitelkamatot (pl. mohamedán vallású csoportok).

A csoport működése

A csoporttalálkozókön a legtöbb feladata jellemzően a pénztárosnak van, hiszen neki kell beszélnie a törlesztőrészleteket (tőketörlesztés és kamat), a jegyzett új részjegyek értékét, kiadni a hiteleket, és mindennek a papírmunkáját is el kell végeznie.

Bár a dokumentáció egyszerű, melyhez ráadásul dokumentum-sablonokat is biztosít a CAF:

- a csoport tisztségviselőinek felelősségi körét szabályozó okirat
- *a befizetéseket nyilvántartó összesítőlap*
- taggyűlési jegyzőkönyv
- új belépő regisztrációs lapja
- *napló – a csoporton belüli tranzakciók követésére*
- *alapszabály-minta*
- hiteligénylő lap
- *hitelnyilvántartó lap*

A dőlt betűvel szedett dokumentumminták azok, amelyek a CAF munkatársai szerint nélkülözhetetlenek illetve nem igazán javasolják saját változat alkalmazását a csoportoknak. A többi mintával kapcsolatban megengedhetőnek tartják akár a módosításukat, akár elhagyásukat is.

Minden tranzakcióról (ki- és befizetésről) a csoport nevével nyomtatott nyugtatombból állítanak ki példányt. Ezt a ki- és befizető megkapja (a két másolati példányt a csoport pénztárosa és a CAF őrzi meg), hogy nyoma legyen a fizetésnek, elkerülendő későbbi vitás helyzeteket.

Az aktuális befizetések után terjesztik elő hitelkérelmeiket a tagok. Ez szóban, illetve egy nagyon egyszerű igénylőlapon történik. A hitel célját sem szóban, sem a hiteligénylő lapon nem kell közölni. A tagok meg egyeznek előre, hogy ki mennyi hitelt szeretne felvenni, így a csoporttalálkozón nincs ilyen tárgyú vita. A jóváhagyás gyakorlatilag formális, de mindenképp szavazás szükséges a hitelkérelemről.

A pénzt minden csoport egy saját pénzesdobozban tartja, amely kulccsal zárható. Ezt a téglaméretű fémdobozt a CAF vásárolja minden csoportnak. A dobozát a csoport pénztárosa, míg a kulcsát a kasszás tartja magánál. Így csak közösen tudják kinyitni azt.

A csoport működésének alapja a rendszeres (havi) találkozás, ami nem pusztán hivatalos gyűlés. Az általam meglátogatott találkozók gyakorlatilag észrevétlenül alakultak át CAF-os megbeszéléssé. Az talán pontosabb, hogy a baráti összejövetelek vagy közösségi alkalmak során egyszer csak előkerült néhány dokumentum és a kassza, a pénztáros elvégezte a szükséges adminisztrációt. A tagok elővették a pénztárcáikat, megtörténtek a befizetések – mindenki tudta, pontosan mennyit kell adnia, mennyit kell kapnia, mint hitelt. Az volt csupán vita – inkább kedélyes beszélge-

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

tés – tárgya, hogy kinek mennyit kell „büntetesként“ a késésért befizetni a közös kasszába. Mindez természetesen egy nagyobb létszámú csoport esetében komolyabb odafigyelést igényel, de a dokumentáció egyszerűsége, áttekinthetősége miatt nem jelentős teher az adminisztráció.

A 2. táblázatban egy csoport működését mutatjuk be. A táblázatban láthatóak a befizetések (részjegy, törlesztés, kamatok), valamint az akkumulált tőke is. Amíg a CAF esetében egy részjegy 10 eurónak felel meg, itt mi egy részjegy esetében 10 000 forintos értékkel számoltunk a könnyebb áttekinthetőség kedvéért. Ezt még lehetne részletesebben is elemezni

A CAF és a CAF mentorának szerepe a csoportok működésében

A csoport indulásakor a mentorra hárul a csoport működésének adminisztrációs feladata. Ezt a feladatot azonban folyamatosan átadja a csoport tisztségviselőinek. Az elnöknek, a pénztárosnak. A CAF munkatársai szerint – a pénztáros felkészültségétől és képességétől függően – általában hat találkozó után a csoport már önmagától is tud működni, nem igényel külső segítséget.

A CAF azonban ezt követően is kapcsolatban marad a csoporttal. A mentor általában tag marad, így a szerepe megváltozik. Nem a CAF-ot képviseli vagy irányítja a csoportot, hanem maga is részjeggyel bír, hitelt vesz fel – ugyanúgy részt vesz a csoport életében, mint a többi tag.

Bár nem kötelező, de nyilvántartási céllal minden csoport adatot szolgáltat a CAF-nak, amely egy erre a célra fejlesztett szoftverrel nyilvántartja a csoportok tranzakcióit. Ennek kettős célja van: Ha esetleg elveszne a csoport saját dokumentációja, a nyilvántartásból minden információ pótolható. Másrészt a CAF bár tőkét nem ad a csoportoknak, tőlük forrást semmilyen formában nem vesz el, de a saját működési költségeit támogatásokból fedezi. A támogatók felé történő jelentések elkészítéséhez szintén szükség van a csoportokra vonatkozó pontos információkra.

A CAF nyilvántartását a honlapjukról bármikor online elérhetik a CAF munkatársai, így akár a csoporttalálkozók alkalmával is hozzá tudnak férni a szükséges információkhoz, ha esetleg adategyezési hiba van a csoport nyilvántartásában.

2. táblázat A CAF működése egy fiktív csoport példáján

Csoport- alakulás (részjegyek jegyzése)		1. hónap	2. hónap	3. hónap	4. hónap		
Andrea: 2 részjegy	Hitelfel- vétel:	Andrea: 30 000	Tőketör- lesztés, kamat- fizetés:	Andrea: 10 000 +300 (1%)	Andrea: 10 000 +300 (1%)	Tőketör- lesztés, kamat- fizetés:	Andrea: 10 000 +300 (1%)
Lajos: 1 részjegy		Lajos: 20 000		Lajos: 10 000 +200	Lajos: 10 000 +200	Részjegy vásárlása	Lajos: 10 000
Diana: 1 részjegy		Diana: 30 000		Diana: 10 000 +300	Diana: 10 000 +300	Tőketör- lesztés, kamat- fizetés:	Diana: 10 000 +300
András: 1 részjegy	Részjegy vásárlása	András: 10 000	Hitelfel- vétel:	András: 30 000	András: 10 000 +300	Tőketör- lesztés, kamat- fizetés:	András: 10 000 +300
Karina: 1 részjegy		Karina: 10 000		Karina: 5 000 +100	Karina: 5 000 +100		
Péter: 1 részjegy					Péter: 20 000		Péter: 10 000 +200
Sándor: 1 részjegy			Részjegy vásár- lása	Sándor: 10 000	Sándor: 30 000		Sándor: 10 000 +300
Csoporttőke: 80 000	90 000	100 000	100 000	110 000			
Tőketör- lesztés:	0 Ft	30 000	45 000	55 000			
Kamat- bevétel:	0 Ft	800	1200	1500			
Hitelre kihelyezhető összeg:	90 000	50 800	52 000	53 500			

Forrás: saját számítás

A CAF alkalmazhatósága

Az előzőekben bemutatottak, valamint a helyszínen tapasztaltak alapján érdemes összefoglalnunk, mire is lehet jó a CAF modell, illetve milyen elvárások tűnnek túlzónak ezzel a módszerrel kapcsolatban.

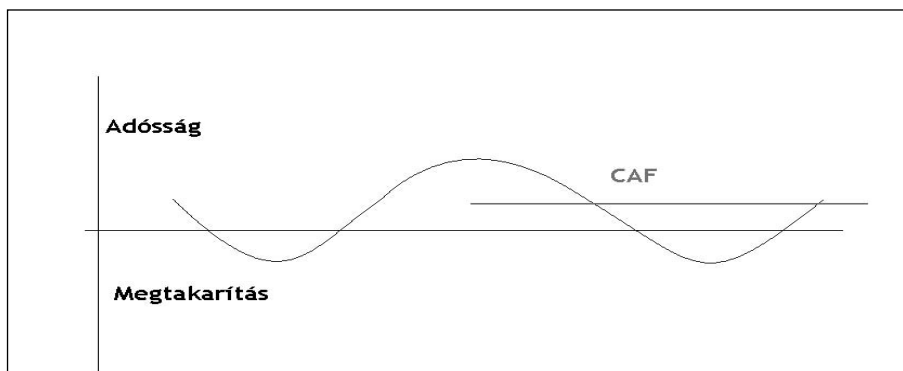
Mire jó a CAF?

AZ EGYÉNEK, ILLETVE HÁZTARTÁSOK GAZDÁLKODÁSA HEKTIKUSSÁGÁNAK KIEGYENLÍTÉSE

A CAF modell lehetővé teszi, hogy az egyén vagy háztartás készpénzforgalma „kisimuljon”, azaz az egyszeri, a jövedelemszinthez képest nagyobb léptékű kiadások ne okozzanak tartós eladósodást (1. ábra). A kiadáshoz így nem kell magas kamatú hitelt felvenni, ugyanakkor lehetővé válik olyan kiadások (beruházások) megvalósítása is, melyekre vagy nem lehet, vagy nem érdemes banki kölcsönt felvenni.

Különösen fontos ez krízishelyzetekben, amikor nem áll a kiadás mögött tartalék, így elkerülhetetlen a magas költségű forrásbevonás. Ez Magyarországon különösen jellemző azokra a helyzetekre, amikor egy váratlan kiadás miatt az emberek csak extrém magas THM-mel, és csupán gyorskölcsönt biztosító szolgáltatóhoz vagy uzsoráshoz tudnak fordulni.

1. ábra A készpénzforgalom kisimulása a CAF hatására

Forrás: saját szerkesztés.

Mindezek eredményeként a résztvevők pénzügyi helyzete (adósság és/vagy megtakarítás aránya) kiegyensúlyozottá válik. Természetesen – folyamatos részvétel mellett – lehetséges az is, hogy valakinek csak megtakarítása (hitelként kihelyezve) legyen, de a valódi, aktív részvétel mellett és bedőlt hitelek nélkül valószínűbb a folyamatos konszolidált adósi státus, amelyet rövid időszakokra szakít meg a pozitív egyenlegű időszak, amikor csak megtakarítása van valakinek.

TERVEZETT GAZDÁLKODÁS, PÉNZÜGYI TUDATOSSÁG

A CAF-ban gyakorlatilag lehetetlen, hogy minden csoporttag egyszerre jusson hitelhez. Pontosabban mindenki hozzájuthat a hitelhez, de akkor a hitelek összege nem haladja meg jelentősen a jegyzett „részjegyek” összegét. Azaz amit betettek, annyit is kapnak vissza. Tehát ezzel nemcsak azt kell megtervezni a csoportnak, hogy ki és mikor jusson hozzá a hitelhez, hanem arra is tervet kell készíteni, hogy mikor mennyi lesz előre láthatóan a csoport hitelezési kapacitása. Azaz az egyéni (háztartási) hitelfelvételeket lehetőleg előre meg kell tervezni. Ez nem mond ellent a kríziseseti hitelezésnek, mivel minden csoport gyorsan tud reagálni egy azonnali hitelkérelemre is újabb részjegyek soron kívüli jegyzésével. A pénzügyi tervezés mögött tehát egy reálisan elérhető finanszírozási lehetőség is áll – ellentétben sok pénzügyi edukációs programmal.

KÖZÖSSÉGFEJLESZTÉS

Minden meglátogatott csoport beszámolt arról, hogy a csoporttalálkozók legalább annyira szólnak egyéb közös dolgaik megbeszéléséről, mint a pénzügyekről. Jóllehet minden csoport olyan emberekből áll, akik – ha nem is szoros baráti társaságként, de – már korábban is ismerték egymást, a CAF-csoport alakulása még jobban összekovácsolta őket. Az azonban egy fontos tapasztalat, hogy CAF-csoportot egymásnak vadidegen emberekből sehol nem lehet szervezni. A csoportalakulás feltételezi a csoporttagok egymás iránti bizalmát, azonos szocio-kulturális (olykor etnikai) és vagyoni háttérét. Ez a csoportok bővülésének is az egyik legkomolyabb akadály, hiszen az úgy tud csak bővülni, ahogy egy szűk baráti kör is általában. Az egyetlen kivételt csak egy alapvetően marokkói arabok által alapított csoport jelentette, ahol a nagy létszám még mindig bővül. Az új tagok belépéséről egyfajta „bölcsek tanácsa” – a szervezet néhány idősebb vezetője – dönt informálisan. A többiek ezt gyakorlatilag csak jóváhagyják.

A CAF működését azonban mindenhol az jellemzi, hogy a csoporton belüli interperszonális kohézió folyamatosan erősödik, amit nem ront el a pénz, hitelezés baráti közösségen belüli megjelenése.

Mire nem jó a CAF?

VÁLLALKOZÁSFEJLESZTÉS

A CAF modell kitalálójának eredeti elképzelése szerint a CAF módszere alkalmas volna mikrovállalkozások elindítására és fejlesztésére. Ez vélhetően az eredeti csoportos hitel modellel is sikeres országokban valóban lehetséges. Ennek feltételei azonban – a korábbi felsorolásnak megfelelően – nem adóttak a fejlett (közép-európai) országokban. A főbb okok a következők:

- a piacra lépési költségek olyan magasak, hogy azok mikrofinanszírozási sémákkal nem finanszírozhatóak;

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

- a célcsoport nem rendelkezik a vállalkozáshoz szükséges készségekkel, ismeretekkel, így önmagában a finanszírozás nem eredményez fenntartható mikrovállalkozásokat;
- a célcsoport olyan földrajzi területen él, ahol nincs lokális piac, így nem létezik olyan áru vagy szolgáltatás, amely megfelelő bevételt eredményezhetne;
- bár a célcsoportból néhányan jelenleg is foglalkoznak olyan gazdasági tevékenységgel, amely folyamatos bevételt biztosít, a tevékenység a fekete-szürke gazdaságban valósul meg. A finanszírozás (főként állami-uniói forrásból) a legalizálás kikényszerítésével járna együtt, ami vagy lehetetlen az adott tevékenység esetében, vagy olyan költségnövekedéssel járna együtt, ami veszteségessé tenné azt;
- a hitel olyan hosszú futamidővel járna együtt, ami nem illeszkedik a CAF logikájához.

DIREKT PÉNZÜGYI KÉPZÉS

A CAF csoportokban nincs formalizált (tananyag alapuló, erre felkészült képző által tartott) képzés. A módszer működése azon alapul, hogy a résztvevők gazdálkodása a megtakarítás, tudatosabb tervezés miatt kiszámíthatóvá válik. A hitelfelvétel esetében sem kell hitelkérelmet, költségvetést készíteni, így az ilyen típusú képzésre, felkészítésre sincs szükség.

A csoportok elindítása, a módszer megismerése ugyanakkor bátran tekinthető tanulási folyamatnak, hiszen nemcsak a módszer működésére vonatkozó ismeretek átadására, hanem a működési szabályok (a csoportvezető, mentor által facilitálva zajló) közös alakítására is sor kerül.

NAGY ÖSSZEGŰ BESZERZÉSEK FINANSZÍROZÁSA

A CAF módszere nem a háztartások életében legmeghatározóbb kiadások (házépítés, autóvásárlás stb.) finanszírozására lett kitalálva. Ezt lehetlenné teszi a rendelkezésre álló hiteltőke nagysága, de a csoporttagok kockázatviselési hajlandóságának mértéke is.

Melléklet I.

Beszámolók a csoporttalálkozókról

CSOPORTTALÁLKOZÓ I.

A csoport dél-amerikai bevándoroltakból áll. Gazdasági menekültek, menekültstátus nélkül. A jelenlegi spanyol bevándorláspolitikáért szerinte gyakorlatilag megtűrtnek számítanak, mivel a 2005. évi „menekültamnesztia” (minden illegális bevándorolt folyamodhatott státusért) után szigorodott a menekültpolitika, ugyanis a spanyol munkaerőpiacon is visszaesés következett be.

A csoport tagja a CAF „promoter”-e, Abdoulaye Fall is, aki 1997-ben érkezett Szenegálból. Ő is a szenegáli közösség egyik főszerezője, NGO-t alapított, vezető funkciót tölt be és különböző közösségi tevékenységekben is részt vesz. Adakozást szervez afrikai ügyekre, romániai vendégmunkásoknak segít beilleszkedni stb. Megélhetését egy étteremben végzett munkával teremti meg. Emellett most szerzi meg a master fokozatot kulturális diverzitás témájában a barcelonai egyetemen. A CAF-ban már a kezdetektől részt vesz, mint a szenegáli csoport vezetője. Azóta alapított több csoportot is, így ezt, a dél-amerikaiakat is.

A csoport székhelye a barcelonai agglomerációs gyűrűben fekvő 20 ezer lakosú *Molins de Rei*, mely közepesnek státusúnak mondható, ahol viszonylag új blokkházak és régies utcák váltakoznak. A város alapvetően a helyi középosztály lakhelye.

A csoportot hatan alkotják, így kifejezetten kicsinek mondható. Nem is kívánnak fejlődni, mert nekik ez a működés elég, újabb emberekben nem bíznak, nincs is rájuk szükség. A tagok mindegyike 20–30 év közötti, két nő, négy férfi, mind dolgoznak – főként éttermekben kisegítőként.

A vezető hiányzott a találkozóról, mert vidéken volt „üzleti úton”. Így fizetni kell majd három eurót a hiányzásért, mint ahogy Abdoulaye is fizetett egy eurót a késésért, ugyanis bejött értem Barcelonába vonattal, de mivel helyi sztrájk volt, késtünk egy órát. Ez nem számít ebben az esetben, mindenképp fizetni kell – nincs igazolt késés vagy hiányzás.

Ez is mutatja, hogy a csoporttalálkozók szervezése elég komoly feladat, hiszen olyan időpontot kell találni, ami lehetőleg mindenkinek jó. Az alapértelmezett a fix havi időpont, de ettől a csoportok el-eltérhetnek. A csoportok vezetője SMS-ben értesít minden tagot, és innentől elkezdődik az egyeztetés. Ennek az SMS azonban nem a leghatékonyabb módja. Ennek is volt köszönhető, hogy két csoporttalálkozót is le kellett mondaniuk a látogatás során.

A csoport az összegyűlt kamatot és a befolyt „büntetéseket” az év végén osztja fel.

Ebben a csoportban éves kamatot (5%) határoztak meg, amelyet a havi törlesztőrészlettel fizetnek. Nem a leghatékonyabb módja ez a kamatszámításnak, mivel töredékösszegek vannak, a hónapokra vissza kell osztani az éves kamatot. A kevésbé iskolázott tagokból álló csoportok számára inkább javasolt a havi kamat (1%) alkalmazása. Itt is törekszenek az egyszerűsítésre, így a havi egy százalékot nem annuitásos módon számítják, hanem a hitelfelvételkor felvett teljes összeget terhelik meg havonta

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

ugyanakkora, 1%-nyi kamattal. Hogy a reálkamatláb nem lesz havi egy százalék, az sem a tagokat, sem a CAF-ot nem zavarja. Végül a kamat a csoportkasszába folyik be, amin úgylégs csak ők osztoznak.

(Abdoulaye saját csoportjában tavaly 1400 eurónyi kamatot és egyéb befizetést osztottak szét – jóllehet az egy nagyobb, húszfős csoport.)

Mint minden csoportban, itt is saját szabályok vannak a késésre, hiányzásra. Az ő esetük azonban azért speciális, mert kevesen vannak, így a késéseket, hiányzásokat sokkal komolyabban kell venni, mivel működés-képtelen lehet a csoport már két fő távollétében is.

A csoport saját szabálya (bár ezt több másik is alkalmazza), hogy kell egy kezes minden hitelhez. Bár vannak olyan csoportok is, ahol nincs ilyen szabály, ott vannak bedőlések, jelentős törlesztési elmaradások is. A kezesség kérdése már a csoporttalálkozó előtt eldől. A hiteligénylő keres egy csoporttagot, aki a hitelének arra a részére kezességet vállal, amely nem fedezett a csoportkasszában épp bennlévő összeggel, azaz valamely csoporttagnak kell ezt biztosítania.

A csoport „részvényei” gyakorlatilag sokkal közelebb állnak a részjegyhez. Ennek a csoportnak a részjegyei 10 eurót érnek. Ettől a csoportok elvileg eltérhetnek, de a könnyebb nyilvántarthatóság, számítás miatt ez a legésszerűbb átváltási arány. A csoport 40 százalékban maximalizálta az egy fő által birtokolható részjegyarányt. A részjegyarány természetesen folyamatosan változik a folyamatos befizetésekkel. Csoporttag természetesen csak az lehet, aki jegyez valamennyi részjegyet. A minimális részjegyarány is rögzített: Ennél a csoportnál 5 darab.

A csoport (mint minden másik is) saját nevére kiállított nyugtatömbbel rendelkezik. Ugyanúgy, mint az összes többi nyomtatvány, ez is CAF fejléces. A CAF minden csoportot ellát a működéshez szükséges felszereléssel, ezekért nem kell a csoportnak fizetni.

A találkozóra késéssel érkezünk. Addigra már túl voltak a szokásos adminisztráción: Rögzítették az adott havi befizetéseket, összesítették a kinnlévőségeket, kamatot számoltak. A befizetéseket a megfelelő formanyomtatványon vezeték végig, göngyöltéses módszerrel. Minden csoporttagnak felolvassák az aktuális pénzügyi helyzetét. A befizetésekről minden csoporttag nyugtát kap, legyen az részjegy vagy hiteltörlesztés.

Bár Abdoulaye is tagja a csoportnak, ő nem fizet be senki hitelébe, mivel „ő itt a legszegényebb”. Sőt, a találkozón még ő vett fel 150 eurónyi hitelt. A csoport kommentár nélkül elfogadta, a kezes és a hiányzó rész befizetője (50 euró) teljesen automatikusan támogatta a hitelfelvételt.

A hitelek célját itt sem firtatják, s mivel mindenki tisztában van a másik jövedelmi helyzetével (hogy van-e munkája vagy nincs), az sem kérdés, hogy miből fogja tudni visszafizetni a hitelt.

Ebben a csoportban minimum két hónapra veszik fel a hitelt, a maximumált futamidő pedig hat hónap, így nagy gazdasági változást nem jelent a háztartás gazdálkodásában. Főként bútorra, nyaralásra veszik fel a hitelt, azaz a gazdálkodás kiegyensúlyozását szolgálja a program, illetve – látván a vitathatatlanul jó hangulatú összejövetelt – egyfajta közösségi, baráti tevékenység.

CSOPORTTALÁLKOZÓ II., DIÁKCSOPORT

Ennek a találkozóknak a célja a csoportalakítás volt. A csoport „promoter”-e David, aki ecuadori, és a barcelonai egyetemen ipari formatervezést tanul. A célja az, hogy hazamenve Ecuadorba az itt felszedett tudást az ottani szegény kézműves lakosok számára kamatoztassa. Érdekes módon nem a tanult technikai tudásra gondol, hanem arra, hogy az elkészített kézműves termékeket költséghatékonyabban, közösségi alapon és erősebb marketinggel megtámogatva tudják előállítani, illetve értékesíteni. Azaz a CAF-ban megszerzett ismeretek e szempontból fontosabbak számára.

Már öt csoportot alapított, de ebben az évben szeretne tízig eljutni. Mindennap foglalkozik a CAF-fal valamennyit, az egyetem mellett minden idejét kitölti a CAF (a stáb tagjai óránként 15 eurót kapnak, munkaidő-kimutatás alapján). A csoportok mellett feladata még a CAF promóciója, külföldi vendégek fogadása, a CAF konferenciákon történő képviselése.

Ez a csoport Barcelonában tanuló egyetemistákból szerveződött. Hárman dél-amerikaiak, hárman katalánok. Gyakorlatilag egy baráti kör (barát, barát barátnője). David számára semmiféle aggályt nem jelent a baráti kör beszerzése, mivel a pénzükön nem megvesznek valamit (multilevel vagy network-marketing), és nem is áramlik ki a pénz a csoportból.

A találkozó az iroda előtti sörözőben a szokásosnak mondható kérdésekkel kezdődik:

1. Kinél mennyi pénz van, tegye ki az asztalra (20–60 euró közt).
2. Kinek kellene valamire most pénz? Mennyi? Mire?
3. Tudna ennyit kérni valakitől? Banktól? Mennyire lenne bonyolult?
4. Nem lenne egyszerűbb, ha ezt az összegyűlt pénzt odaadnánk neki kölcsön?
5. Vissza tudná fizetni? Mennyi idő alatt?

A „játék” tanulsága, hogy ha ezt formalizáljuk, akkor mindenki hitelhez juthat. David ismerteti a módszert.

Ezt követően a találkozó folytatódik az irodában, ahol a csoport névadása a következő feladat, majd a csoportszabályok megalkotása következik.

A szabályok meghatározása hosszadalmas (2–3 óra) is szokott lenni olyan csoportok esetében, amelyek kevésbé iskolázott tagokból állnak. Itt azonban kevéssel több, mint fél óra is elég volt. Jóllehet David (és CAF-os kolléganője, Barbara) segítette a csoportot döntéseiben: Elmondta, hogy az adott szabály mire vonatkozik, máshol milyen döntéseket hoztak és az egyes döntéseknek mi lehet a tétje.

A szabályalkotást segíti az erre a célra szolgáló formanyomtatvány, amely felsorolja a szabályokat kategóriánként, nyitva hagyva a döntést a csoport számára: él-e az adott szabállyal és milyen tartalommal rögzíti azt.

A döntéseket a CAF működésénél (csoportalakítás) bemutatott pontok szerint hozták meg.

Miután elfogadták a szabályokat, aláírták azt, illetve mindenki kapott egy jegyzőkönyvet, amit a többiek is mind aláírtak.

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

Ezt követően mindenki befizette a kezdő „részjegy“ összegét, ami 20 és 30 euró közt váltakozott. David szerint nagyon fontos, hogy az első alkalommal minden tag fizessen, mert ez motiválja őket a folytatásra, hogy mindenképp eljőjenek a következő találkozóra.

A csoport számára alapértelmezett, hogy a pénzt a CAF által minden csoportnak biztosított kis kulcsos pénzesdobozban tartsa, de akár dönthetnek úgy is, hogy egy közös bankszámlát nyitnak. Erre Spanyolországban lehetőség van, azaz mindenféle jogi személyiséggel bíró szervezetforma nélkül is nyithat három magánszemély önállóan bankszámlát a saját közös pénzügyeik bonyolítására.

CSOPORTTALÁLKOZÓ III., MAZANIL

Egy 24 fős marokkói csoport, de csak beszélgetni jöttek el, mert egy hete volt a csoporttalálkozó. A csoport háttérében egy marokkói kulturális, oktatási egyesület áll, melynek vezetője ismerte a módszert és kezdeményezte a csoportalakítást.

A csoport kapitalizációja 1600 euró, és jelenleg három főnél van kinn hitel. Egyetlen ember volt, aki vállalkozói tevékenységre vette fel a hitelt, de az is Marokkóban valósult meg. A hiteleket többnyire családi eseményekre, sőt, az otthon maradtak megsegítésére használják. A projekt tulajdonképpen a kulturális szervezet egyik szolgáltatása.

A tagok eltérő szociális-gazdasági háttérűek, a vezető például a katalán szociális ügyekért felelős minisztériumnak dolgozik, mint a marokkóiakat integráló program vezetője.

A csoport folyamatosan bővül. A tagok nem rokonai egymásnak, de mindenki „ismeri valahonnan a másikat“, azaz leinformálják egymást a belépés előtt. Bár nem kizáró ok, de csak olyannak adnak kölcsön, aki rendelkezik valamiféle fix bevétellel.

Próbálták a módszert a barcelonai CAF segítségével Marokkóban is elindítani, de – annak ellenére, hogy mindenkinek nagyon tetszett – senki nem akart benne részt venni, mert félték, hogy ez valami nem tiszta („gambling“ – szerencsejáték) dolog. Beszámoltak ugyanakkor arról, hogy a Yunus-féle modell elindult, de bedőlt, mert többen is leléptek a pénzzel. Itt erre azért nincs szerintük lehetőség, mert ha valaki megsérti a szabályokat, nincs hová mennie, menekülnie. Ezt azonban nem vállalják. A szervezet és csoport vezetője szerint az ő helyzetük azért más, mert egymásra, de legfőképp a szervezetre vannak utalva. Ha valaki megsérti a szabályokat, nem rejtőzhet el.

A csoport működése eltér a többitől, aminek az oka az *Amazih* (marokkói) háttér, azaz a muszlim szabályok: nem szedhetnek kamatot. Ugyanakkor a büntetési tételek (nemfizetés, késés, hiányzás esetében) jóval magasabbak: 5 euró.

A csoportban nincsenek nők, ugyanakkor gördülékenyen tudnak együttműködni a CAF női munkatársaival.

A CAF a csoport ügyében elkezdett tárgyalni egy biztosítótársasággal. Az elképzelés alapja az, hogy a biztosító több embernek is eladhatná a biztosítását, sőt olyan konstrukciókat dolgozhatna ki, amely kifejezetten ennek a csoportnak az igényeit elégíti ki (pl. halálozás esetén Marokkóba

Béres: Egy új közösségi bítelezési módszer: a CAF

való hazaszállítás finanszírozása). A csoport haszna pedig az lenne, hogy az üzletkötőnek kifizetendő jutalék fele őket illetné. A biztosító azonban visszalépett, mivel a csoporttalálkozó hétvégén vannak, amikor az üzletkötői nem dolgoznak. A pénzügyet azt szerette volna, hogy a CAF mentorai kössék meg a szerződéseket, de ebbe nem mentek bele, így most másik biztosítót keresnek.

NAGY KRISZTINA

„Bizonytalanok” és „próbálkozók”

A szociális képzések hallgatóinak karaktertípusai és a képzés jelentősége a szakmai szocializációban

A tanulmány alapja egy empirikus vizsgálat, amelyben szociális (szociális munkás, szociálpedagógus) és pedagógus (óvodapedagógus, tanító) képzésekben részt vevő hallgatók megkérdezésére került sor. A kutatási eredmények feldolgozásakor, a vizsgálatban részt vevők pályaorientációs magatartása alapján, kísérletet tettem egy tipológia kidolgozására, és összehasonlítottam a szociális és pedagógus szakokat jellemző karaktertípusokat. A hallgatók konstruktumaira alapozva megpróbáltam megrajzolni egy modellt is, amely a szociális és pedagógus képzésekben részt vevők pályaorientációjának építkezését szemlélteti. A tipológia és a modell is jól mutatja a választott szakirány szerinti különbségeket. A szociális szakos hallgatókban sok a bizonytalanság, nem alakul ki bennük világos szakmakép, és a képzés semmilyen szelekciós folyamatot nem generál. A vizsgált pedagógus szakokon egyértelműbbek az elvárások, a határok, a kompetenciák, a tennivalók, így ezek a képzések erősebb pályaszocializációs hatást gyakoroltak a hallgatókra.

Bevezetés

Elsősorban a szociális képzésekben részt vevő oktatók és a terepeken dolgozó, a hallgatók gyakorlataiban részt vevő szakemberek érdeklődésére számot tartva mutatok be két kísérletet. Mindkettő segítő hivatásokat választó hallgatók körében végzett empirikus vizsgálat (Nagy, 2008) tapasztalatai alapján született. Az egyik kísérlet során a diákok pályaorientációs magatartása alapján alakítottam ki csoportokat. A másik kísérlet egy olyan modell megrajzolása, amely a hallgatók pályaorientációjának építkezését ábrázolja. Tanulmányomban a hangsúlyt a tipológia és a modell bemutatására helyezem. A kutatás problematikáját, módszertani háttérét csak röviden körvonalazom, nem célom az elméleti keret bemutatása, sem a témában született korábbi vizsgálatok elemzése. Ebben a munkában összegző áttekintést adok a kutatás eredményeiről, konkrét és részletes empirikus adatokat csak ott közlök, ahol azok a kísérlethez nélkülözhetetlenek.

Az elmúlt évtizedekben a szociális munkások vagy a szociális képzésekben részt vevők megkérdezésével készített, magyar és német vizsgálatok közül egyet emelek ki, amelyben a szerző egy tipológia kidolgozására vállalkozott. Ackermann (1999) az Ostfrieslandi főiskola projektje keretében az egyéves gyakorlatukat töltő hallgatókkal (összesen 12 fővel) készített mélyinterjúkat, és a diákok felkészültsége és munkavégzési stílusa alapján sorolta kategóriákba a megkérdezetteket. Vizsgálata a szociális képzések reformjához kapcsolódó viták alapján született. Ezek középpontjában a tudományos alapokra épített gyakorlatorientált képzés koncepciója állt, illetve a tudományosan képzett gyakorlati szakember paradigmája, valamint az a módszertani kérdés, hogy hogyan lehet ezt optimálisan kialakítani. A szerző a szociális képzések identitás- és személyiségformáló, életvezetést befolyásoló hatását kutatta, és a hallgatók szakmai habitusa alapján öt csoportot különített el. A „profí” birtokolja a tudományos szemléletet és az elméleti tudást, és képes ezeket a gyakorlatban integráltan alkalmazni. Nyitott az új dolgokra is. A „pragmatikus idealista” esetében az utópiák és a realitás egyaránt jelen vannak. Az „öreg rókára” a szociális képzés nem sok befolyást gyakorol, munkájában a korábbi szakképesítésének megfelelő (pl. nevelő) kezelési sémákat alkalmazza, nem a főiskolai szociális képzésben tanultakat. Az „önmegvalósítót” saját motivációi vezérlik a segítségben. Az „amatőr” a profi ellentéte: nem áll a helyzet magaslatán, hiányos elméleti felkészültsége és zárkózottsága miatt a gyakorlatban sem tud jól érvényesülni.

A kutatási probléma és a célkitűzések körvonalazása

E tanulmány középpontjában a pedagógus (óvodapedagógus, tanító) és szociális (szociális munkás, szociálpedagógus) képzésekben részt vevő hallgatók pályaeorientációs magatartásának bemutatása áll. A vizsgálat során a pályaeorientációt egy folyamatként értelmeztem, amely a felsőfokú képzésre való jelentkezéstől a diplomaszerezést követő elhelyezkedésig tart. A folyamat elejére vonatkozóan kutattam a hallgatók szak- és iskolaválasztási stratégiáit, vizsgáltam a diákok jelenlegi elképzeléseit választott hivatásukról, illetve a jövőt érintően kérdeztem a pályakezdésről kialakított álláspontjukat.

A kutatás a korábbi rétegződésvizsgálatok, iskolaszociológiai és szociálökológiai vizsgálatok eredményei alapján (pl. Andor–Liskó, 2000, Cs. Czachesz–Radó, 2003, Pusztai, 2008, Forray, 1993) arra a megközelítésre épít, amely szerint a mobilitás sikeressége az oktatási rendszerben nyújtott segítségen is múlhat (környezeti feltételek javítása, pedagógusok minősége). A pedagógusok és szociális szakemberek, szociális munkás hallgatók körében végzett kutatások tapasztalatainak (pl. Nagy, 1998, Halász–Lannert, 2000, 2003, 2006, Fónai és munkatársai, 2001, Nagy, 2003) felhasználásával fogalmazódott meg a kutatás központi kérdése: kik azok a diákok, akik elvégzik a főiskolai szociális és pedagógus szakokat? Azok, akik főként saját társadalmi mobilitásuk megvalósítása érdekében teszik ezt, és/vagy olyan elhivatott fiatalok, akik segítséget akarnak (és tudnak) nyújtani a jövőben a hátrányos helyzetű térségekben a társadalom leszakadó rétegeinek gyermekei számára? Azt is fontosnak

SZOCIÁLIS MUNKA

tartottam körvonalazni, hogy ezek a leendő segítő szakemberek milyen megfontolásból választották saját hivatásukat, miért éppen a pedagógiai munkát, illetve a szociális segítségnyújtást választották célként saját maguk számára. A vizsgálat arra is kereste a választ, hogy a képzések milyen szerepet játszanak az adott professzió elsajátítására vállalkozó jelöltek tudásának, készségeinek, vagyis az adott professzió gyakorlásához szükséges kompetenciák kialakításában és a diákok szakmaképének, pályaképének formálásában. A vizsgálat során megfogalmazott feltételezések egy része a két szakma hallgatóinak eltéréseire, másik része pedig a regionális eltérésekre vonatkozott.

A kutatás terepeként a periférikus helyzetű „Partiumot” választottam (Kozma, 2005), mivel a térségi társadalmi egyenlőtlenségeket elemző statisztikai adatok szerint az itt élő népességet szinte minden mutató tekintetében a kedvezőtlen pozíciók jellemzik. Ebben a térségben releváns kérdést jelentett, hogy kik vállalkoznak arra a feladatra, hogy szociálpedagógusként, szociális munkásként a szociális hátrányok ledolgozásában, illetve az optimális szocializációt biztosító környezeti adottságok kialakításában nyújtsanak segítséget. A „Partiumban” az a kérdés is különösen fontos, hogy kikből lesznek azok az óvodapedagógusok és tanítók, akik a hátrányos helyzetű gyerekek tanulási képességeinek fejlesztésében játszanak egy életre meghatározó szerepet. A hazai és nemzetközi kutatási eredmények (Falus és munkatársai, 1989, Polónyi–Tímár, 2001, Halász–Lannert, 2003) ugyanis egybehangzóan azt bizonyítják, hogy az oktatásban a legfontosabb tényező a pedagógus minősége. A „Partium” mint kutatási terep lehetőséget kínált arra is, hogy a Romániában, illetve Ukrajnában kisebbségben élő, magyar nyelvű felsőfokú szociális vagy pedagógus képzésben részt vevő hallgatók pályaelektíváját megismerjem, és összehasonlítsam a Magyarországon élő fiatalokéval.

Kutatási módszer

A kutatás során survey típusú nemzetközi összehasonlító vizsgálatot végeztem. A „Partium” területén (Magyarország, Románia és Ukrajna határ menti térségében) működő szociális és pedagógusképzést biztosító intézmények közül véletlen, szisztematikus mintavételi eljárással kiválasztott négy főiskolán (Hajdúböszörmény, Nyíregyháza, Beregszász, Nagyvárad) kérdeztem tanító, óvodapedagógus, szociális munkás, szociálpedagógus képzésben részt vevő, nappali tagozatos, végzős hallgatókat. A diploma megszerzéséhez közel álló diákok esetében a jövőre, a pályaképre és a szakmaképre vonatkozó kérdések már releváns kutatási szempontokat jelenthettek, amelyek kialakulásában a képzés hatásai is fokozottabban érvényesülhettek, mint esti vagy levelező tagozaton. Minden helyszínen arra törekedtem, hogy a kiválasztott hallgatói csoport valamennyi tagja kitöltse a kérdőívet. (1. táblázat) Az adatfelvétel időpontjában (2005 őszén) a kutatási helyszíneknek kijelölt felsőoktatási intézményekben a megjelölt szakokon tanuló 327 nappali tagozatos végzős diák közül a nagyfokú helyi segítségnyújtásnak és előkészítésnek köszönhetően 217 hallgató töltött ki egy – főként zárt kérdéseket – tartalmazó kérdőívet. Ez a válaszadási arány összességében jónak mondható (Babbie, 1995).

1. táblázat A vizsgálatban megkérdezettek

Intézmény	Szak	A végzős évfolyam létszáma	A kérdőívet kitöltötte	Ebből nő
Nyíregyházi Főiskola	Szociálpedagógus ¹	40	25 62%	100%
Nyíregyházi Főiskola	Tanító	64	34 53%	97%
Debreceni Egyetem Hajdúböszörményi Pedagógiai Főiskolai Kara	Szociálpedagógus	113	82 73%	88%
Debreceni Egyetem Hajdúböszörményi Pedagógiai Főiskolai Kara	Óvoda-pedagógus	60	38 63%	100%
II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola	Tanító	11	9 82%	100%
II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola	Óvoda-pedagógus	13	11 85%	100%
Partiumi Keresztény Egyetem	Szociális munka ²	26	18 69%	83%

¹ A szociálpedagógus képzésben részt vevő hallgatók a szociálpedagógia szakot egy másik (nyelv)szakkal párban tanulják.

² A szociális munkás hallgatók vallásánár-szociális munka szakpáron tanulnak.

Módszertani szempontból a kvantitatív vizsgálatot tartottam célravezetőnek, egyrészt azért, mert a kérdőíves módszerrel több hallgató véleményének megismerése vált lehetővé, illetve az azonos kérdésekre adott válaszok alkalmat adtak az összehasonlításra, statisztikai elemzésre, másrészt pedig a kutatásra rendelkezésre álló erőforrások korlátozottsága is ezt indokolta. A teljes minta (N=217) – és különösen a romániai, ukrániai diákok – kis elemszáma miatt a vizsgálatból származó adatokból természetesen csak megfelelő óvatossággal lehet általános következtetéseket megfogalmazni a „Partium” területén működő főiskolákon segítő hivatást választó nappali tagozatos hallgatók alapsokaságára vonatkozóan. A pályaorientáció alakulásának analízise által azonban a vizsgálat tapasztalatai hozzásegíthetnek a két professziót választó hallgatók szakmai szocializációjának befolyásolásához, valamint kiinduló alapot és irányvonalat jelenthetnek a témában végzendő további kutatások számára.

A kutatás eredményeinek áttekintése

A „Partiumban” található főiskolákon (Nyíregyházán, Hajdúböszörményben, Beregszászban, Nagyváradon) szociális vagy pedagógusképzésben részt vevő hallgatók mindannyian magyar nemzetiségű és anyanyelvű fiatalok, főként nők (még hajadonok), akik a középiskolában jó szintű teljesítményt nyújtottak, és az érettségi után röviddel megkezdték felsőfokú tanulmányaikat. A diákok a szülők iskolai végzettsége és a család jövedelmi helyzete alapján nem a leghátrányosabb helyzetű társadalmi cso-

SZOCIÁLIS MUNKA

portokba tartoznak, ugyanakkor a megkérdezettek között magas az első generációs értelmiségivé válók aránya. A szocio-demográfiai mutatókban a megkérdezettek között a szakok szerint nem mutatható ki lényeges különbség, mindannyian hasonló társadalmi pozícióba tartozó fiatalok. A pedagógushallgatók között kissé több az ösztöndíjban nem részesülő fiatal, és többen kapnak köztük valamilyen segítyt. Többen származnak közülük középsőből és többen élnek kollégiumban, ugyanakkor a diplomaszerezés követő lakáshelyzet-változtatási terveiket illetően is nagyobb bizonytalanság tapasztalható köztük. Ez az eredmény utalhat arra, hogy bár a kilencvenes években a felsőoktatásba való bekerülés lehetősége kiszélesedett, a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok még mindig nem tudnak bejutni az egyetemekre, főiskolákra, még a szociális, illetve a pedagógus szakokra sem.

A romániai és kárpátaljai fiatalok apáinak magasabb, anyáinak pedig alacsonyabb az iskolai végzettsége, mint a Magyarországon élő hallgatóknak. A határon túli fiatalok számára nem áll rendelkezésre a diákhitel intézménye, és ösztöndíjat is kevesebben kapnak, mint hazánkban, azonban a szubjektív szegénység megítélésében ők jobbnak tartják a saját helyzetüket, mint a Hajdúböszörményben vagy Nyíregyházán élők. Ez valószínűleg abból is adódhat, hogy a környezetükben élő családok sem élnek magasabb életszínvonalon.

A hallgatók nagy része esetében a szakválasztásról hozott döntésben fontos szerepet játszanak az egyéni képességek. Sokan mindenképpen olyan szakmát akartak választani, ahol emberekkel lehet foglalkozni, és amelyik segítő hivatás. A szociális szakokra a képzés és az észlelt problémák megoldásának vágya jelenti a fő motivációt, míg a pedagógusképzésekre az adott terület ismerete, illetve az egyéni készségek, képességek miatt érzett pályaalakalmasság sorolható a vonzó szempontok körébe. A Romániában és Ukrajnában élő diákok szak- és iskolaválasztása sokkal inkább egyértelmű, mint a Nyíregyházán és Hajdúböszörményben tanulóké. A romániai és ukrainai intézményekben magyar nyelvű szociális vagy pedagógusképzésekben részt vevő fiatalok esetében céltudatosabb pályaválasztás figyelhető meg. A határon túli diákok számára nemcsak a diplomaszerezés fontos, hanem az identitás megőrzése, a szülőföldön maradás és az ott kisebbségben élő magyar közösség segítése is. Az a jelenség, hogy a „Partium” romániai és ukrainai részein élő fiatalok túlnyomó többsége csak abba az iskolába, arra az egy képzésre jelentkezett, ahol a kutatás idején tanult, főként a számukra rendelkezésre álló korlátozott lehetőségeket mutatja. A beregszászi és nagyváradai fiatalok pályaválasztási motivációiban az összes megkérdezettet jellemző aspektusok (egyéni képességeik, tapasztalataik, az emberekkel foglalkozás, segítő vágy, a képzés vonzó hatása) nagyobb hangsúllyal szerepeltek.

Az iskolaválasztásról hozott döntés esetében fontos tényezőnek mutatkozott a felsőoktatási intézmények földrajzi elhelyezkedése; valamennyi vizsgálati helyszín olyan településnek bizonyult, amely a kistérségben központi szerepet tölt be.

A vizsgálatban megkérdezettek szakmaképe szakok szerint eltérő, csupán abban mutatkozik hasonlóság, hogy a pedagógus- és a szociális képzésekben részt vevők ugyanazokat gondolják a segítő hivatások alapjainak, ugyanazokat a készségeket, képességeket, tulajdonságokat,

személyiségvonásokat tartják szükségesnek választott hivatásuk gyakorlásához, illetve mindkét szakterület képviselői meglehetősen alacsonyra értékelik mindkét hivatás társadalmi presztízsét. A tanító és óvodapedagógia szakra járó diákok már a képzésre való jelentkezéskor is több információval rendelkeztek, és a diplomaszerzéshez közeledve világosan látják szakterületük határait. Ez egyrészt abban mutatkozik meg, hogy a képzésben oktatott ismeretkörök között a pszichológiai, pedagógiai, módszertani tárgyakat tartják fontosnak, és szükségtelennek gondolják a szociális területhez tartozó kurzusok bevezetését. Másrészt pedig abban, hogy csak kevés foglalkozást (gyógypedagógus, pszichológus) tartanak saját hivatásukhoz hasonlóknak, munkájuk során főként az oktatói és kevésbé a tanácsadói szereppel tudnak azonosulni, és fő feladatuknak a gyerekekkel, fiatalokkal végzett képesség- és készségfejlesztést tartják.

A szociális tanulmányokat folytató fiatalok a képzésük megkezdésekor elég tájékozatlanok voltak a szakmát és a képzési tartalmakat illetően. A képzés során több gyakorlatot tartának szükségesnek, hogy jobban megismerhessék a szociális terület tág lehetőségeit, illetve hogy egy-egy területre mélyebben beláthassanak. A képzés nem segíti annyira szakmai szocializációjukat, mint a pedagógushallgatók esetében, a szociális szakosok közül a diplomaszerzéshez közeledve kevesebben érzik magukat teljesen felkészülve választott hivatásuk gyakorlására. A hallgatók sokféle foglalkozásban látnak hasonló vonásokat a szociális munkával (pszichológus, tanár, szociológus, gyógypedagógus, szociálpolitikus), a professzionális segítő szakembert gazdag szereprepertoárral rendelkező kompetens személynek tartják, aki többféle társadalmi csoporttal szemben nyitott a velük való foglalkozásra. A szociális segítségre készülő fiatalok elképzelései a választott hivatásukhoz tartozó feladataikról nem állnak teljes összhangban a szakma etikai elvárásaival.

A hallgatók többsége bizonytalan abban, hogy jó szakot választott-e, ugyanakkor nagy részük terveik között szerepel (biztosan vagy valószínűleg) a diplomának megfelelő munkahely keresése. A biztosan a szakterületen való elhelyezkedés szándéka a pedagógusképzésekben részt vevők közel felét, a szociális szakosok szűk harmadát jellemzi. Azok a fiatalok, akiket a könnyű diplomaszerzési lehetőség vonzott a képzésben való részvételre, a főiskola elvégzése alatt nem erősödtek meg abban, hogy helyesen cselekedtek, amikor beadták a felvételi jelentkezési lapjukat. Ezeknek a diákoknak a többsége a képzés befejezése előtt néhány hónappal ambivalens érzésekkel küzd a szakválasztását illetően, és a társaság közel fele nem is tartja valószínűnek, hogy a végzettségének megfelelő munkát fog keresni. Kérdés, hogy ezekben az esetekben mennyire volt elvesztegetett idő a főiskolán töltött néhány év (pl. költséghatékonyság szempontjából), és mekkora a képzésekben részt vevő oktatók felelőssége abban, hogy minden hallgatóval megszerettessék az adott szakot. (Ugyanakkor azt is meg kell állapítani, hogy szakmai szempontból csak egyetérteni lehet azzal, hogy ha valaki a hivatását illetően bizonytalan, vagy nem eléggé lelkes, akkor jobban teszi, ha nem megy a kliensek közelébe, akár gyermekekről, akár más, hátrányos helyzetű társadalmi csoportokról legyen szó.)

A pályaaorientációs magatartás alapján kirajzolódott hallgatói csoportok

A kutatás eredményei jól mutatják a felsőfokú képzések jelentőségét, a pályaszocializációs funkciók tekintetében tapasztalható különbségeket. Erre a pályaaorientációs magatartás alapján kirajzolódott hallgatói csoportok szakok szerinti különbségei is utalnak. A megkérdezettek típusokba sorolása kapcsán fontos hangsúlyozni, hogy a minta kis elemszámából következően egy-egy csoportot alacsony számú hallgató képvisel, s bár szakok szerint kitapintható különbségek mutatkoznak, inkább a karakterek meghatározásának módját, a pályaaorientációs magatartás vizsgálatára alkalmas eljárás kidolgozását lehet egy más területen is hasznosítható kísérletnek tekinteni.

A hallgatói karakterek meghatározása három csoportképzési dimenzió alapján történt, amelyek a céltudatos jelentkezés, szakválasztási motívumok, előzetes ismeretek, pályaválasztási döntés megítélése, jövőre vonatkozó tervek alapján alakultak ki. A három dimenzió lényegében követi a pályaaorientációs folyamatot: a pályaválasztási stratégiában mutatkozó elkötelezettségi szint, a szakválasztási döntés megítélése és a pályakezdési szándék. Az *első stádium*, a pályaválasztási stratégia, a felvételi jelentkezés elkötelezettségi szintjére utal. Ennek meghatározását három szempont figyelembevételével alakítottam ki: egyrészt azt vizsgáltam, hogy a hallgató csak arra az egy szakra, intézménybe jelentkezett-e, ahol a vizsgálat idején tanulmányait befejezte, vagy több helyre is felvételizett (egyirányú-többirányú). Másrészt azt a szempontot mértem, hogy a jelölt a képzésre való jelentkezéskor mennyire volt informált a választott szak tekintetében (jól-kevésbé jól). Harmadik szempontként pedig a motivációs szintet (motivált-nem motivált) mértem, oly módon, hogy egyénenként megvizsgáltam, hogy a szakiránynak (pedagógus- vagy szociális képzés) megfelelő legjellemzőbb öt szakválasztási motívum közül volt-e legalább három, amely a pályaválasztás alapját jelentette a képzésre való jelentkezéskor. A leggyakoribb motívumok: mindkét szakon: segítő hivatás választása, emberekkel való foglalkozás vágya, egyéni képességek alapján érzett alkalmasság, mások javaslata. A pedagógus szakon ez azzal egészül ki, hogy volt olyan ismerős, aki ilyen területen dolgozott, a szociális szakon pedig a képzésben oktatott tárgyak iránti érdeklődéssel. Ha a pályaválasztásra az egyirányú, jól informált, motivált szempontok közül egyik sem volt jellemző, alacsony elkötelezettségi szintet állapítottam meg, egy szempont teljesülése esetén közepesnek, legalább két szempont megjelenése esetén pedig magasnak minősítettem az elkötelezettség szintjét. A *második stádium* a jelenre vonatkozott. Itt azt mértem, hogy a hallgatók a képzés befejezéséhez közeledve hogyan ítélik meg egykori döntésüket: egyértelműen jónak tartják-e a szakválasztást, vagy nem (bizonytalanok vagy megbánták a szak- vagy iskolaválasztást). A *harmadik stádium* a jövőre vonatkozó elképzelést vizsgálja a szakmai területen való pályakezdési szándék vagy pályaelhagyás terve alapján. Az e három stádiumban meghatározott állapot alapján a pályaaorientációs magatartás különféle lehetőségei rajzolódottak ki. A vizsgálatban megkérdezett hallgatókat pályaaorientációs magatartásuk (a pályaválasztási stratégiában

mutatkozó elkötelezettségi szint, a szakválasztási döntés megítélése és a pályakezdési szándék) alapján hét csoportba lehet sorolni. (2.táblázat)

2. táblázat A pályaaorientációs magatartás alapján kialakult karaktertípusok

	Pályaválasztási stratégia Elkötelezettségi szint	Jelen helyzet megítélése Egyértelműen jó döntés volt	Pályakezdési szándék
Céltudatos elkötelezett	Magas	+	+
Próbálkozó	Alacsony	-	-
Elcsábított	Alacsony/közepes	+	+
Eltévedt útkereső	Magas/közepes	-	-
Bizonytalan	Alacsony/közepes	-	+
Kitartó	Magas	-	+
Szemlélődő érdeklődő	Alacsony/közepes	+	-

A *céltudatos elkötelezettek* nagyjából már a pályaválasztás időszakában is tudták, hogy mit szeretnének: a legtöbben csak az adott képzésre jelentkeztek, motiváltak, a képzésről és a választott hivatásról előzetesen informálódtak, és a diplomaszerezéshez közeledve úgy érzik, jól döntöttek és a választott szakterületen kívánnak elhelyezkedni.

A *próbálkozók* sem információval, sem motivációval nem rendelkeztek a képzés megkezdésekor. Nem is az adott hivatást akarták választani, de máshová nem sikerült a felvételijük, így hát tettek egy próbát, ami nem vált be, mert utólag nem érzik jó döntésnek, és nem is a megszerzendő diplomának megfelelő szakterületen kívánnak elhelyezkedni.

Az *elcsábítottak* eredetileg szintén nem arra a szakra készültek, amelyet végül elvégeztek. Kezdetben kevés ismerettel és motivációval rendelkeztek, ám a képzés befejezéséhez közeledve úgy érzik, megszerették azt, amit tanultak, elégedettek a döntésükkel és arra készülnek, hogy kipróbálják magukat az adott szakterületen.

Az *eltévedt útkeresők* a pályaválasztáskor mutattak érdeklődést a képzés iránt, de a választott szakterület zsákutcának bizonyult, mert utólag megbánták a szakválasztást és a jövőben más terület meghódítására készülnek.

A *bizonytalanok* tanulmányaik megkezdésekor kevéssé voltak felkészülve arra, hogy milyen képzésben fognak részt venni. A pályaválasztási döntésük helyességének megítélésében bizonytalanok, mégis a diplomájuknak megfelelő területen szeretnének munkát vállalni.

A *kitartók* kezdetben nagyon lelkesek voltak, ám a képzés befejezéséhez közeledve nem tudják egyértelműen jónak minősíteni a szakválasztási döntésüket. Ennek ellenére kitartanak eredeti elképzeléseik mellett és az álláskeresést a választott hivatásuknak megfelelő területen tervezik.

A *szemlélődő érdeklődők* karakterét a pályaválasztási döntéssel való elé-

SZOCIÁLIS MUNKA

gedettség, ugyanakkor másik terület felé orientálódás jellemzi. Úgy érzik, jó helyen voltak, érdeklődést mutattak az adott szakon tanultak iránt, mégsem sikerült eléggé bevonódnuk és nem szeretnénk a diplomájuknak megfelelő területen dolgozni, más irányba indulnak. Ez a legtöbb esetben abból fakad, hogy az ebbe a típusba tartozók szakválasztása kevésbé volt céltudatos, szinte véletlenül kerültek az adott képzésbe.

A megkérdezett hallgatók esetében az *elcsábított* és a *szemlélődő érdeklődő* magatartás nem mutat különbséget a választott szakok szerint. A *céltudatos elkötelezettek* csak kissé nagyobb arányban vannak jelen a pedagógus szakokon, azonban az *eltévedt útkereső*, valamint a *kitartó* stílusjegyek lényegesen jobban jellemzik a pedagógus hallgatókat. A *próbálkozó* és a *bizonytalan* karakterekkel inkább a szociális képzésben találkozhatunk. (3. táblázat)

3. táblázat A pályaaorientációs magatartás alapján kialakult karaktertípusok szakok szerint N = 217

	Pedagógushallgatók	Szociális szakosok	Összesen
	%	%	%
Céltudatos elkötelezett	18,5	13,6	15,7
Próbálkozó	6,5	20,0	14,3
Elcsábított	17,4	16,0	16,6
Eltévedt útkereső	16,3	7,2	11,0
Bizonytalan	20,7	30,4	26,2
Kitartó	17,4	8,0	11,9
Szemlélődő érdeklődő	(3,2)	4,8	4,1
Összesen	100	100	100

Az összefüggés szignifikanciaszintje: $p = 0,007$ χ^2 próba ** szinten szignifikáns

A vizsgálatban megkérdezett hallgatók közül a pedagógus szakokon tanuló diákok felénél a professzióválasztás stratégiájában magas szintű elkötelezettség tapasztalható. A szociális képzésekre bekerült hallgatók felénél a céltudatosság kevésbé jelenik meg a professzióválasztás stratégiájában, és inkább az alacsony, vagy közepes szintű elkötelezettség a jellemző. Egyik képzés sem nagyon tudja az érdeklődést felkelteni és megszerettetni az adott szakmát (érzelmi hatás, pályaszocializációs folyamat) azokkal a fiatalokkal, akik alacsony vagy közepes szintű elkötelezettséggel kerültek a képzésbe. Ilyen kiinduló állapotból egyik területen sem sikerül jobban kialakítani a pálya iránti elkötelezettséget, mindkét szakon alacsony az „elcsábított” típusba tartozók aránya. Bár a „szemlélődő, érdeklődő” karaktert csak néhány személy képviseli, ők is azt mutatják, hogy aki kezdetben kevésbé elkötelezett (érzelmi szint), azon nem segít az informáltság (intellektuális szint). Annak már hiába tetszik meg a képzés, a pálya irányába ő már nem mozdul el, és a valódi, belső érdeklődést egyik képzés sem képes motivációs erővé, belső elköteleződéses szintre hozni. Ez a pályaszocializáció teljes kudarca. (A „szemlélődő, érdeklődő” kifejezés, mint „kívülálló, érzelmileg távol álló” azt is jelent-

heti, hogy a 'nem cselekvő cselekvés', mint időskori kívánatos bölcsesség, fiatal korban lemondást, az erőfeszítés hiányát, talán enerváltságot is hozhat magával.)

A „cél tudatos, elkötelezett,” vagyis motivált és informált hallgatók lényegében a képzés jellegétől függetlenül saját döntésük nyomvonalán haladva mindenképpen elérik a céljukat. Ez a karakter csak a vizsgálatban megkérdezett fiatalok kevesebb mint ötödét (15,7%) jellemzi, ami arra is utalhat, hogy a hallgatók között igen kevesen teljesítik az adekvát pályaválasztáshoz kívánatos triász: intellektuális érdeklődés párosul megfelelő értelmi képességekkel, érzelmi elkötelezettség párosul tudatossá vált motivációval, cselekvési vágy párosul kitartással. Ők autonóm módon igénylik a pályát, és a képzés nem befolyásolja eredeti döntésüket.

A hallgatók negyede „bizonytalan”, vagyis nem magas elkötelezettségű leendő pályakezdő. Ez utalhat az élethelyzet sajátosságára is, a szociális képzésekben azonban ez a karakter erőteljesebben jelentkezik. A „bizonytalanok” még próbálkoznak a pályával, mivel a szociális szakma széles spektrumú, sokféle területen, sokféle munkát lehet végezni, lehet reménykedni abban, hogy találnak maguknak valami megfelelőt. A pedagógusi tevékenység lehetőségei ennél sokkal szűkebb körben mozognak. Vélhetően itt sem a képzés, hanem a későbbi tágabb lehetőségek tartanak pályán embereket.

A szociális képzések másik jellemző típusa (a szakon tanulók ötödére jellemző) a „próbálkozó”, aki alacsony elkötelezettségű és akit vélhetően csak a diplomaszerezési vágy hajt, mert eleve pályaelhagyásra készül. Ők csak egy könnyen megszerezhető diplomát akartak, mivel egy másik szak felvételi nyilván sokkal több erőfeszítést (cselekvési szint), bevonódást (érzelmi szint) és tanulást (intellektuális szint) követelt volna, mint a szociális képzés. Ők lehetnek a 'pimasz alkalmatlanok', akiket egyáltalán nem érdekel a szak, csak a papírt akarják, minden erőfeszítés nélkül. A pedagógusképzéseknek a szociális képzéseknél erősebb pályaszocializációs hatása abban is megnyilvánul, hogy míg a szociális képzés bent tartja a bizonytalanokat és nagyobb mértékben járul hozzá a szakmai involválódás nélküli diplomaszerezési szükséglet kielégítéséhez, addig a pedagógusképzés kilöki azokat, akiket nem tud a pályára szocializálni.

A pedagógus szakokon a szociális képzésekhez képest erőteljesebben jelenik meg a „kitartó” és az „eltévedt útkereső” típus. Mindkét karakterhez olyan, eredetileg magas-közepes elkötelezettségű fiatalok tartoznak, akiket a képzés kissé elbizonytalanított. A kitartók motiváltságát a képzés nem tudta letörni, és a szakmai pályakezdést tervezik. Ez a karakter a pedagógusképzések problémájára utalhat, mert kérdést jelent, hogy azok a hallgatók, akik a főiskolán töltött évek alatt elbizonytalanodtak, mekkora eséllyel fognak a pályán jó színvonalon beválni. Az „eltévedt útkereső” típus életében is fontos szerepet játszott a képzés: rájött, hogy nem ez a neki való szakterület, és elhagyja a pályát. Ezek az eredmények utalhatnak arra, hogy a pedagógusképzés nagyobb pályaszocializációs hatást tud kifejteni, jobban fel tudja kelteni az érzelmi és intellektuális érdeklődést, alkalmasabb arra, hogy a zsákutcából kitegye a hallgatót és terelőútra vigye. Valószínűleg sokkal egyértelműbbek ezen a szakon az elvárások, a határok, a kompetenciák, a tennivalók, így nem lehet a végtelenségig várakozó állásontra helyezkedni, hanem dönteni kell. A

szociális képzés talán saját bizonytalanságát és konkrét szakmai „megfoghatóságának” hiátusait proiciálhatja a hallgatóra, aki emiatt tovább bolyong a zsákutcában. A szociális képzés semmilyen szelekciós folyamatot nem generál, csak azok hagyják el a pályát, akiket ab ovo nem érdekelt a szakma és lényegében a felvételtől a diplomaosztóig tudják, hogy sosem lesznek gyakorló szociális szakemberek.

A pályorientáció építkezése

A kutatási eredmények tehát azt mutatták, hogy a szociális, valamint a tanítói és óvodapedagógusi képzésekben részt vevők esetében másként alakul a pályorientáció, vagyis az a folyamat, melynek során a képzésekre jelentkezőkből a szakmai kihívásokat szívesen vállaló, a professzió gyakorlására alkalmas, kompetens szakember válik. A két csoport pályaválasztásában közös gyökerek, elemek is felfedezhetők, a segítő hivatásról általában alkotott elképzeléseik sok tekintetben hasonlítanak egymáshoz, és tükrözik azokat a jellemzőket, melyeket mindkét professzió kapcsán leír a szakirodalom is. A segítő hivatás választásában visszatükröződik a professzióelméletek (ld. Nagy, 2009) közül a társadalmi funkció orientációjú modellek szemlélete, amelyek szerint a hivatások fontos társadalmi szerepet töltenek be azzal, hogy altruista indíttatásból a közjót szolgálják. Bár a mai magyar társadalomban ilyen értelemben nincs közmegegyezés a segítő hivatások társadalmi funkcióját illetően, a vizsgálati eredmények azt igazolják, hogy a pedagógus- és szociális képzésben részt vevő hallgatók pályaválasztásában mindkét szakon a legfontosabb motívumok közé tartozik az emberekkel való foglalkozás vágya és a segítségnyújtási szándék.

A szakmai identifikáció orientációjú professzióelméletekben megjelenő, a szakmai szocializációt befolyásoló tényezőkről a vizsgálat azt mutatta ki, hogy a két professzió a készségek tekintetében mutat sok hasonlóságot. A szakmai szocializációban fontos szerepet kapnak az elméleti ismeretek és különösen a gyakorlati képzés során szerzett tapasztalatok. Ez a kutatási eredmény egyrészt utalhat arra, hogy a hivatás gyakorlásához szükséges ismeretek minél pontosabb körvonalazása egyéni szinten segíti a szakmai identifikációt, másrészt pedig megerősíti a professziókritérium orientációjú elméleti modelleknek azt a megállapítását, hogy a tudásalap meghatározása is azok közé a fontos karakterjegyek közé tartozik, amelyek fontos szerepet játszanak egy hivatás professzióvá minősítésében, valamint az egyes professziók egymástól való megkülönböztetésében.

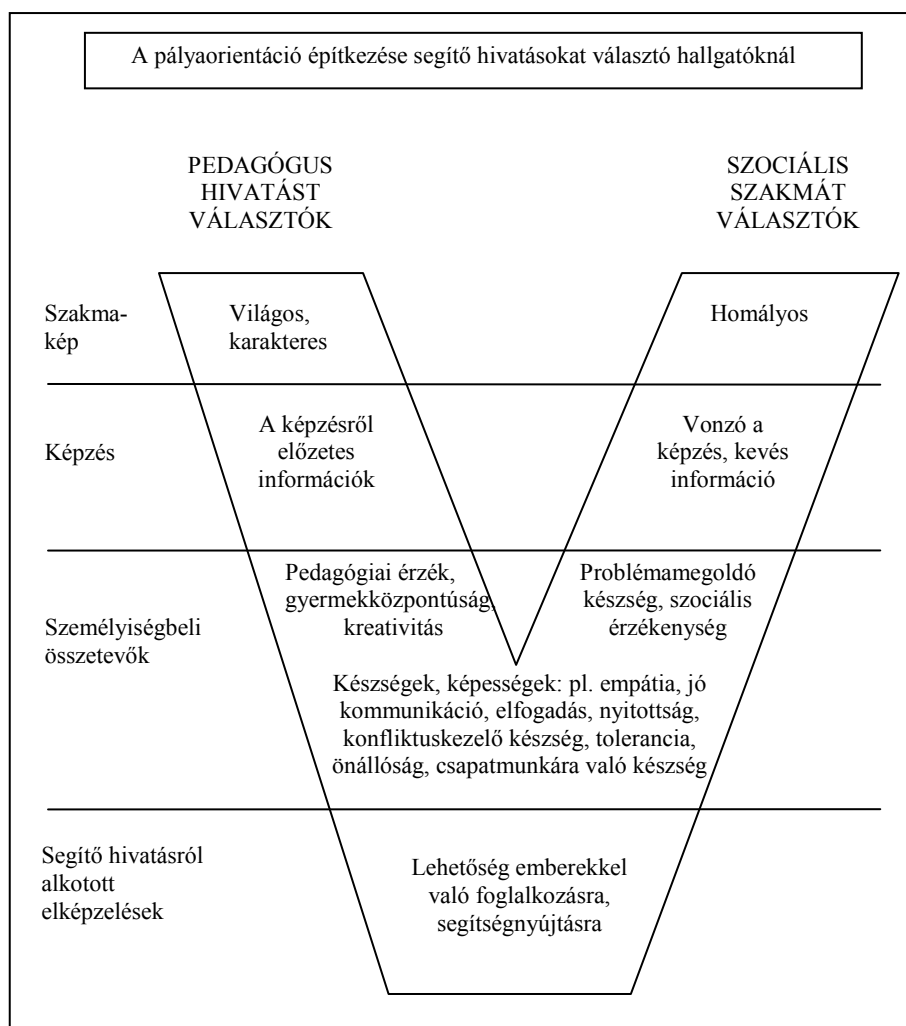
A professzióelméletek önérdékérvényesítés orientációjú irányzatában megjelenő aspektus tekintetében a pedagógus és a szociális pályák esetében is mutatkozik még tennivaló. A jelen vizsgálatban megkérdezett hallgatók maguk is alacsonyra értékelik mindkét hivatás társadalmi presztízsét (különösen a szociális szakmáét), a legtöbben azonban egyáltalán nem vállalnának politikai, és csak kevéssé szívesen végeznének döntéselőkészítő vagy érdekvérvényesítő tevékenységeket, kevéssé tartják hivatásukhoz tartozónak a társadalom vagy egy társadalompolitikai alrendszer működési rendjének megváltoztatására irányuló feladatokat.

A vizsgálat során a hallgatók konstruktumai alapján kirajzolódott egy olyan modell, amely a segítő hivatásokat választó hallgatók pályaeorientációjának építkezését mutatja. Ebben a modellben a professzióelméletek valamennyi irányzata érezteti a hatását. Nemcsak az egyéni szintű szakmai identifikációt, a pályakép alakulásának időbeli megvalósulását és az ebben szerepet játszó tényezőket elemzi, hanem tartalmazza a segítő hivatások funkcionális megközelítését is, melyhez hozzátartozik a szakmák önértékelvényesítő szerepe is. A modellben megjelenik a professziókritériumok oldaláról történő építkezés is, az egyes professziók közti különbségek mint lehetséges hatásmechanizmusok alakjában. A modell szerint a pályaeorientáció alakulásában négy olyan dimenziót figyelhető meg, melyek változásai, egymásra hatásai együttesen eredményezik a hallgatók szakmai szocializációját. A folyamat alapját jelentő dimenzió a segítő hivatásokról (a szociális és pedagógus pályáról egyaránt), azok társadalmi funkciójáról alkotott elképzelések jelentik. E sajátosságokat a hallgatók nemcsak a szakirodalomból, hanem a szakmai gyakorlataik során szerzett saját tapasztalataikból is ismerhetik: alacsony fizetés és presztízs, elnőiesedés, kevés előrelépési lehetőség, nehéz munkakörülmények, túlterheltség, sok és nehéz elvárás, eszközök hiánya, érzelmileg megterhelő, sokszor a tehetetlenség érzését, kiégés veszélyét előidéző munka. E hivatások gyakorlása megterheli a személyiséget, és a regenerálódáshoz nem, vagy csak korlátozottan állnak rendelkezésre segítségforrások. Mindezen nehézségeket valamennyire ellensúlyozza az emberekkel való foglalkozás, a segítségnyújtás lehetősége, ezek azok a szépségek, értékek, amelyek vonzóvá teszik ezeket a pályákat. Ezen a szinten nincs lényeges különbség a szociális és pedagógus hivatások, illetve azok választása között, ez tehát utalhat arra, hogy társszakmákról van szó.

Ha valakinek már van valamilyen elképzelése egy adott foglalkozásról, azt is fontos eldöntenie, hogy ő maga a személyiségvonásai, adottságai révén alkalmas-e annak gyakorlására, képességei, tulajdonságai megfelelnek-e az adott szakma által támasztott követelményeknek. A folyamat második fontos elemét ezért a személyiségbeli összetevők, készségek, képességek jelentik. A diákok mindannyian olyannak látják a segítő szakembert (a szociális segítő és a pedagógus között e tekintetben nincs különbség), aki alkatánál, beállítódásainál fogva gyermekkorától kezdve nyitott mások iránt, felismeri a problémákat, segítőkész, próbálja enyhíteni a szenvedést, de nem akar radikális megoldásokhoz folyamodni, és az sem célja, hogy a fennálló helyzetet akár lépésről lépésre megváltoztassa. A vizsgált segítő hivatások végzéséhez a diákok szerint elsősorban nem kiemelkedő intellektuális képességekre, kimagasló iskolai teljesítményre van szükség, hanem olyan adottságokra, amelyek az emberi személyiségben a születés pillanatától jelen vannak, és amelyek a tanulási folyamat során még tovább fejleszthetők, valamint olyan skillek birtokába kell jutniuk, amelyek a meglévő adottságok alkalmazását elmélyítik, tudatossá teszik. Vannak olyan készségek, amelyek minden segítő hivatás gyakorlásához ugyanannyira szükségesek: pl. az empátia, elfogadás, tolerancia, kommunikációs készség, önállóság, önértékelvényesítés, nyitottság, konfliktuskezelő készség, csapatmunkára való készség. Két kisebb csoportba sorolhatók azok a készségek, amelyek szintén mindkét szakirány

SZOCIÁLIS MUNKA

esetében fontosak, azonban egyik vagy másik hivatáshoz jobban kötődnek. A pedagógus hivatáshoz szorosabban tartozó készségek a gyermekközpontúság, pedagógiai érzék és a kreativitás. A szociális szakterületen sokkal fontosabb a szociális érzékenység és a problémamegoldó készség. A pedagógus-, illetve szociális képzést választó hallgatók pályaeorientációja tehát ezen a szinten válik el egymástól; abban, hogy ki miért lesz pedagógus vagy szociális szakember, a személyiségbeli összetevők játszanak döntő szerepet.

A pályaeorientáció harmadik szintje a felsőfokú képzés, melyben a kétféle hivatást választók hozzáállásában nagy különbségek mutatkoznak. A tanító- és óvodapedagógia szakos hallgatók többsége az oktatás által nagyjából vagy teljesen felkészítettnek érzi magát hivatása gyakorlására. A szociális tanulmányokat folytatók sokkal kritikusabbak a

képzéssel kapcsolatosan; egy olyan szempont sincs, melyről a hallgatók többsége úgy vélekedett volna, hogy a főiskola elvégzése által nagyjából megszerezték volna a szakmai pályafutáshoz szükséges tudást (sem az elmélet, sem a gyakorlat, sem a személyiségfejlesztés).

A szociális és pedagógus hallgatók közös alapokról induló pályorientációja a legnagyobb eltéréseket a negyedik szinten, a szakmakép alakulásában mutatja. Itt nemcsak arról van szó, hogy a két hivatás a gyakorlatban több eltérést mutat (pl. a szociális terület jellegzetes tevékenységei a tanácsadás és az egyéni esetkezelés, a pedagógiai munkához pedig az oktatási feladatok és a közösségi munka jobban kapcsolódik), mint amennyi a közös vonás (pl. csoportmunka, vezetői feladatok), hanem arról is, hogy a pedagógushallgatók karakteresen körvonalazott, világosan átlátható szakmaképpel rendelkeznek. Ezt mutatja pl., hogy jól behatárolt az a célcsoport, akikkel munkájuk során majd foglalkozni akarnak. A szociális tanulmányokat folytatók szakmáról alkotott elképzelései sokkal homályosabbak. Ennek a hátterében persze az is meghúzódhat, hogy a szociális munka spektruma sokkal tágabb, a szociális tanulmányokat folytató fiatalok a lehetséges tevékenységi formákat, területeket illetően sokkal szélesebb körű lehetőségekkel rendelkeznek. A felsőfokú képzések nagyban hozzájárulnak a hallgatók szakmaképének, pályaképének alakításához. A szociális képzésekben több gyakorlatra lenne szükség, ezáltal a szakmakép is tisztábban kirajzolódhatna a diákok számára.

Következtetések

A kutatás abból az elgondolásból indult ki, hogy különösen a hátrányos helyzetű térségekben és főként kisebb gyerekek kapcsán nagyon fontos, hogy jól felkészült szakemberek kerüljenek az óvodapedagógusi, tanítói és szociális pályákra.

A kutatás fő célkitűzése az volt, hogy felmérjem, kik azok, akik a „Partium” területén a szociális és pedagógus hivatásokra vállalkoznak, pontosabban azt, hogy kik és miért vesznek részt a képzésekben, milyen szándékok vezették őket a felsőoktatásba, és miért pont az adott szakot választották. Ez valójában abból a szempontból volt érdekes, hogy ezektől a hallgatóktól mennyire lehet arra számítani, hogy jó szakemberekké váljanak, akik majd elvégzik ezeket a magasztos feladatokat, s hogy fő célkitűzésük az lesz, hogy a saját életükben, abban a hátrányos helyzetű régióban, ahol élnek, sok nehéz helyzetű embert indítsanak el a társadalmi felemelkedés útján. Az elhivatottság természetesen önmagában még nem jelenti azt, hogy valakiből kiválóan felkészült szakember válik, de a motiváltság hiánya jelentős akadályt jelent a szakmára való felkészülésben és a hatékony munkavégzésben. Ebben a megközelítésben nagyon lényeges volt a kutatás területi meghatározottsága; a Romániában és Ukrajnában élő, a magyarországi hallgatókkal sok tekintetben azonos társadalmi helyzetű, értelmiségivé váló fiatalok szemléletét sokkal inkább jellemzi egyfajta küldetésstudat, mint a hazánkban tanuló diákokét.

A vizsgálat tapasztalatai is azt erősítik, hogy a segítő pályák elismertségének növelésében, az ezeken a területeken dolgozó szakemberek

összetételének kedvezőbbé tételében (főként a pályaalkalmasság vizsgálatának nehézségei miatt) csak egy ponton lehet beavatkozni: a képzések szintjén. A képzések kulcsszerepet játszhatnak abban, hogy a szociális és pedagógus pályákra a felsőoktatásból a legjobban felkészült szakemberek kerüljenek ki. A kutatás eredményei jól tükrözik, hogy az oktatás nemcsak az elméleti ismeretek magas szinten való elsajátíttatása révén válik az egyik legfontosabb tényezővé, hanem a pályaorientáció alakításában is. Ebben persze fontos szerepet játszik az az elem is hogy kik, milyen motivációkkal nyertek felvételt a képzésekre. A képzés során azok a hallgatók, akik a segítségi vágytól vezérelve érkeztek a felsőoktatásba, még inkább megerősödtek, szakmaképük (melyhez hozzátartozik a szakemberkép is) karakteresebbé vált, tudásuk, készségeik fejlődésével motiválttá váltak a szakmai pályakezdésre. A képzésekbe kevésbé céltudatosan bekerülő hallgatók esetében a kutatás azt mutatta, hogy a diákok szakmájukkal való azonosulása nem volt elég sikeres, a diplomaszerezéshez közeledve bizonytalanok voltak önmagukban és felkészültségükben, szakmaképükben és jövőképükben sok volt a kérdéses elem, valamint a képzés hiányosságait is megfogalmazták.

A vizsgálatban megkérdezett hallgatók akkor tartották magukat a pályára alkalmasnak, jól felkészültnek, ha az oktatás révén tudásuk, személyiségük, készségeik tekintetében olyanokká váltak, mint amilyen kép kialakult bennük (különbéféle tényezők hatására), a választott hivatásukat gyakorló szakemberekkel kapcsolatos elvárásokról. Amellett, hogy ez nagyon hasznos és jelentős, arra is ki kell térni, hogy a társadalmi problémák súlyosabbá válása következtében, a szakemberekkel szemben támasztott követelmények fokozódása miatt már nem elegendő „csupán” az elméleti és módszertani szakmai tudás birtoklása, hanem a szakemberkép átformálása, a kompetenciahatárok kitágítása is szükséges, a professzió-elméletek önérdékérvényesítés-orientációjú irányzatának szellemében. A sikeres szakemberré váláshoz a megváltozott társadalmi körülmények, az oktatási és szociális ágazatot jellemző feltételek között az is hozzátartozik, hogy a szakemberek mennyire tudják megváltoztatni, optimalizálni azokat a körülményeket, amelyek a pedagógiai és a szociális munkát meghatározzák, vagyis mennyire tudnak a saját érdekeikért harcolni. A szakmai érdekvédelemhez alapvetően két dolog tartozik: egyrészt a két szakterületen dolgozók saját pozíciójának, munkakörülményeinek rendezése, többek között megfelelő bér kiharcolása, másrészt pedig azoknak a rendelkezésre álló eszközöknek, feltételeknek a javításáért folytatott küzdelem, melyek pozitív hatásait azok a személyek élvezhetik, akikkel a szakemberek foglalkoznak. A kutatásban megkérdezett fiatalok erre a tevékenységre elég kevés motivációt éreztek.

A másik lehetséges teendő a gyakorlatban a humán területet képviselő szakmák egymás felé nyitása lehetne, nemcsak egy-egy eset kapcsán, hanem a társadalompolitikai alrendszer megváltoztatásáért folytatott küzdelemben való összefogás érdekében is. Ebben a szemléletformálásban a képzések igen fontos szerepet tölthetnének be, pl. azáltal, hogy az egy-egy szakterületre való felkészítés során mennyire engednek teret a hallgatók számára az egyéb hivatásokba való bepillantásra.

Kérdés, hogy mennyire lehet a szakemberkép átformálásának, s végső soron a szociális és pedagógus pályák presztízse növelésének teljes fele-

lősségét a képzésekre hárítani. A segítő szakmákkal kapcsolatos problémák, gyakorlati nehézségek összefoglalása során azonban az a kép rajzolóddott ki, hogy nincs más beavatkozási pont. A képzések kulcsszerepének kihasználásával hosszú távon pozitív változások következhetnek: ha növekedne a felsőoktatásból a szakterületekre kikerülő kompetens szakemberek száma, ezáltal változhatna a szakmák összetétele. A szakemberek eredményesebb, hatékonyabb tevékenysége által a hivatások feltételrendszere, társadalmi környezete is változhatna, így e szakmák presztíze is növekedhetne, és minél vonzóbbá válnának ezek a foglalkozások, annál kedvezőbb tulajdonságokkal, nagyobb elhivatottsággal rendelkező hallgatók kerülhetnének be a képzésekbe, akikből az oktatás segítségével még nagyobb valószínűséggel válnának jól felkészült, kompetens szakemberek.

A képzésekkel kapcsolatban felmerül a felelősséget érintő, fontos szakmai dilemma is. A felsőoktatási intézmények nemcsak a hallgatók szakmai tudásának megszerzésében és szakmai személyiséggé válásának segítésében vállalnak fontos szerepet, hanem a diploma kiadásával felhatalmazást adnak a végzeteknek (a pályára alkalmatlanoknak is) a szakmai tevékenység gyakorlására. Az egyik oktatáspolitikai álláspont szerint a képzőhelyeknek nem kell a pályaalalmasság kérdésével foglalkozni, az elméleti tudás, a vizsgák teljesítése elegendő a diploma kiadásához, és majd a munkaerőpiacon eldől, hogy az illetőt alkalmazák-e. A másik vélemény szerint emberekkel foglalkozó hivatások esetében nem szabad a nem megfelelően felkészültek számára olyan lehetőséget biztosítani, hogy szakmai pozícióba kerülhessenek (nem szabad diplomát kapniuk), mert azt használva kárt okozhatnak mások életében. A képzések tehát abban is fontos szerepet játszhatnak, hogy (bár ismeretek a pályaalalmasság mérésének nehézségei) vállalkoznak-e a segítő diploma szerzéséhez szükséges kimeneti követelmények átértékelésére, azok meghatározására, mérésére, felvállalják-e az ezzel járó nehézségeket, következményeket.

A kutatás során a hallgatók pályaaorientációs magatartása alapján kialakult karaktertípusok szakok szerint kirajzolódott különbségei azt mutatják, hogy bár a pedagógusképzés nagyobb pályaszocializációs hatást tud kifejteni, mindkét területen vannak még átgondolásra, megoldásra váró nehézségek. A képzések szerepével kapcsolatosan azonban nem szabad elfelejtkezni a jelenkor felsőoktatás-politikájában végbemenő változásokról sem. Kérdéses ugyanakkor, hogy a bolognai folyamat következtében kialakuló oktatási rendszerben hogyan lehet színvonalas képzést nyújtani, és a hallgatók pályaaorientációjának alakulását segíteni.

A segítő hivatások akkor tölthetik be társadalmi funkciójukat, ha a funkciójukat illetően létezik társadalmi közmegegyezés, és ha ezekre a hivatásokra a valóban segíteni tudó és akaró személyek vállalkoznak. A professzionális szakemberré válásban pedig vitathatatlan a képzések jelentősége.

Irodalom

- Ackermann, Friedhelm (1999): *Soziale Arbeit zwischen Studium und Beruf*. Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH Europaeischer Verlag der Wissenschaften.
- Andor Mihály – Liskó Ilona (2000): *Iskolaválasztás és mobilitás*. Budapest, Iskolakultúra (Iskolakultúra könyvek).
- Babbie, Earl (1995): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Cs. Czachesz Erzsébet – Radó Péter (2003): *Oktatási egyenlőtlenségek és speciális igények*. In: Halász Gábor – Lannert Judit szerk.: *Jelentés a magyar közoktatásról 2003*. Budapest, Országos Közoktatási Intézet.
- Falus Iván – Golnhofner Erzsébet – Kotschy Beáta – M. Nádasi Mária – Szokolszky Ágnes (1989): *A pedagógia és a pedagógusok. Egy empirikus vizsgálat eredményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Forray R. Katalin (1993): *Az iskolázás regionális különbségei és a fejlődés lehetőségei a kilencvenes években*. In: Enyedi György szerk.: *Társadalmi–területi egyenlőtlenségek Magyarországon*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 257–274. p.
- Fónai Mihály – Kiss János – Fábrián Gergely (2001): *A szociális munkás szakos hallgatók pályaképe: a professzió sztenderdjei és a nemzeti-kulturális változó*. In: Kiss Gabriella szerk.: *Multikulturalizmus és oktatás*. MTA DAB – DE Szociológia Tanszék. 75–93. p.
- Halász Gábor – Lannert Judit szerk. (2000): *Jelentés a magyar közoktatásról 2000*. Budapest, Országos Közoktatási Intézet.
- Halász Gábor – Lannert Judit szerk. (2003): *Jelentés a magyar közoktatásról 2003*. Budapest, Országos Közoktatási Intézet.
- Halász Gábor – Lannert Judit szerk. (2006): *Jelentés a magyar közoktatásról 2006*. Budapest, Országos Közoktatási Intézet.
- Kozma Tamás (2005): *Felsőfokú képzés és regionális rendszerváltozás*. In: Pusztai Gabriella szerk.: *Régió és oktatás Európai Dimenzióban*. Debrecen, Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete.
- Nagy Krisztina (2003): *Pályaeorientációs vizsgálatok szociális munkások körében*. *Szociális munka* 4. 27–47.p.
- Nagy Krisztina (2008): *Segítő hivatásokat választó hallgatók pályaeorientációja a „Partiumban”*. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem. Humán Tudományok Doktori Iskola.
- Nagy Krisztina (2009): *Professzionalizáció és professzióelméletek a segítő hivatások tükrében*. *Esély* 2. 85–105.p.
- Nagy Mária szerk. 1998: *Tanári pálya és életkörülmények. 1996/97* Budapest, Okker.
- Polónyi István – Tímár János (2001): *Tudásgyár vagy papírgyár*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Pusztai Gabriella (2008): *Mit tehet az iskola? Az iskolai társadalmi kapcsolatok hatása a tanulmányi pályafutásra*. In: Buda András – Kiss Endre eds.: *Interdiszciplináris pedagógia és az eredményesség akadályai*. Debrecen: Kiss Árpád Archivum Könyvtára, Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete.

Tanulmány a közpolitikában a társadalmi befogadással és szociális védelemmel kapcsolatos szempontok érvényesítésének eszközeként alkalmazott társadalmi hatáselemzésről az EU tagállamaiban¹

Vezetői összefoglaló

Bevezetés

A tanulmány az Európai Bizottság Foglalkoztatási, Szociális és Egyenlő Esélyek Főigazgatóságának (DG EMPL) megbízásából készült, a szociális védelem és társadalmi befogadás területén alkalmazott, nyitott koordinációs módszeren (OMC SPSI) belüli, társadalmi hatáselemzéssel kapcsolatos, kölcsönös tanulás elősegítésére. A kutatás általános célkitűzése az EU tagállamaiban a társadalmi hatáselemzéssel kapcsolatos jelenlegi különböző megoldások leírása, összehasonlítása és elemzése, valamint hatékony társadalmi hatáselemző rendszerek alkalmazására és hatékony társadalmi hatásvizsgálatra vonatkozó javaslatok megfogalmazása volt.

Ebben a tanulmányban a „hatáselemzés” (HE) jelentése: a politikai javaslatok jövőbeli valószínű hatásainak felmérésére szolgáló eszköz és folyamat. Végső célja, hogy jobb információs háttérű és nagyobb mértékben bizonyítékokon alapuló (evidence-based) politikai döntésekhez vezessen. Ami a „társadalmi hatásokat” illeti, a tanulmány kiindulópontként a társadalmi hatásokról a Bizottság útmutatójában² használt definíciót alkalmazta, majd az elemzés céljaira kialakította a saját értelmezését.³

A kutatást az Európai Politikai Tanulmányok Központjával (Centre for European Political Studies – CEPS) együttműködésben az Értékelő Partnerség (The Evaluation Partnership – TEP) végezte, 2008 novembere és 2010 áprilisa között. A munka három fő szakaszból állt:

1. A társadalmi hatáselemzéssel kapcsolatos megoldások általános áttekintése (feltérképezése) az EU-n belül nemzeti és (ahol lehetséges) regionális szinten.

¹ A teljes tanulmány és függelékei megtalálhatók angolul a következő helyen: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=hu&catId=751&newsId=935&furtherNews=yes>

² European Commission: Impact Assessment Guidelines, 15 January 2009, p. 35-36. URL: http://ec.europa.eu/governance/impact/commission_guidelines/docs/iag_2009_en.pdf

³ Vö. Végső Jelentés 1.2.2 fejezet

DOKUMENTUM

2. Tíz jól kimunkált/különösen érdekes társadalmi HE rendszer komparatív elemzése.

3. A kiválasztott HE rendszerek keretében elvégzett 30 konkrét társadalmi HE példából álló minta komparatív elemzése.

Fő következtetések és javaslatok

Nagy általánosságban a tanulmány kimutatta, hogy a legtöbb európai HE rendszerben a társadalmi HE még mindig gyerekcipőben jár. Ahol egyáltalán fellelhető, a társadalmi hatások elemzése gyakran kevésbé kidolgozott, mint a gazdasági vagy pénzügyi hatások elemzése. Kevés példa van olyan hatáselemzésre, amely alapos társadalmi hatáselemzést tartalmaz; ahol van ilyen, ott leggyakrabban speciális társadalmi célú politikákkal kapcsolatos.

Ez nem jelenti azt, hogy a vizsgált HE rendszerekben mindig szándékosan figyelmen kívül hagyták a társadalmi hatásokat. A társadalmi hatáselemzés viszonylag csekély súlya valamelyik alábbi tényező következménye is lehet: (1) a hatáselemzést (a társadalmi hatáselemzést is beleértve) általában nehéz hatékonyan összeegyeztetni és integrálni a korábban létező politikai folyamatokkal; (2) a társadalmi hatások értékelése különösen nehéz lehet; (3) egyes HE rendszerek (nyíltan vagy burkoltan) a gazdasági hatásokra helyezik a fő hangsúlyt.

Ugyanakkor e kutatás kiderítette, hogy lehetséges a hatékony társadalmi HE. Minden vizsgált rendszerben vannak jó gyakorlatokat mutató kis részek és/vagy elszigetelt példák. Bár az egyes rendszerek helyzete, a hatáselemzés eszközei és a konkrét esetek nagyon eltérőek, e tanulmány tíz közös kihívást azonosított, amelyekkel minden, hatékony társadalmi hatáselemző rendszert kialakítani kívánó országnak vagy régióknak számolnia kell.

Fő kihívás	Rövid leírás
1. HE elfogadása, fontosságának elismerése	Ahol az uralkodó politikai gondolkodás nem tekinti értéket termelő eszköznek és folyamatnak a hatáselemzést, ez könnyen egyszerű feladatkipipálássá válhat.
2. HE folyamat és időzítés	Ahhoz, hogy a HE teljes mértékben betölthesse a neki szánt szerepet, időben el kell kezdeni és olyan folyamatként (nem pedig egyszerű jelentésként) kell értelmezni, ami végigköveti és informálja a teljes politikaalakítási folyamatot.
3. Társadalmi hatások figyelembevétele iránti elkötelezettség	Még ott is de facto a gazdasági hatások vannak középpontban, ahol elvben a társadalmi hatások is részét képezik a hatáselemzésnek és az elemzés irányelvei azonos súlyt helyeznek a különböző pillérekre.

Fő kihívás	Rövid leírás
4. Társadalmi hatások definíciója	A „társadalmi hatások” kifejezés potenciálisan olyan tág, hogy a szakértőkön kívül nem sokat jelent az embereknek. Szükséges valamilyen pontosabb értelmezés, ami segíti a HE készítőit a releváns társadalmi hatások vizsgálatában.
5. Elemzés arányos szintje	Bár általánosan elfogadott, hogy az elemzés mélységének és hatókörének arányban kell lennie a valószínű hatás fontosságával, nagyon nehéz az ennek az alapelvnek a gyakorlati érvényesítéséhez szükséges kritériumok és mechanizmusok meghatározása.
6. Elemzési módszerek, eszközök és adatforrások	A hatékony társadalmi hatáselemzést nehezítő egyik leggyakrabban idézett probléma a társadalmi hatások kvantitatív vizsgálatát segítő megfelelő eszközök, modellek és adatforrások hiánya. A legtöbb társadalmi HE tisztán kvalitatív jellegű, és gyakran felszínes.
7. Képesség és szakértelem	Annak érdekében, hogy még a szociálpolitikával rendszeresen nem foglalkozó köztisztviselők is rendelkezzenek a társadalmi HE elvégzéséhez szükséges tudással, a nyomtatásban megjelenő útmutatást más módszerekkel – például képzéssel és ad hoc tanácsadással – kell kiegészíteni.
8. Érintettek bevonása	Megfelelő becsatornázás és felhasználás esetén az érintettek (stakeholders) hozzájárulása és a tőlük kapott visszacsatolás nemcsak hatékony minőségellenőrzési mechanizmust jelent, hanem fontos adat- és információforrásként is szolgálhat a (társadalmi) hatások elemzésében.
9. HE mint a politikai döntéshozatal segítője	A HE egyik legfontosabb célja a politikai döntéshozatali folyamat informálása, főként a kormányzás törvénykezéssel foglalkozó ágazatában. Jelenleg viszont az a helyzet, hogy a politikai döntéshozatalban részt vevő politikusok meglehetősen korlátozottan használják a hatáselemzések nyújtotta információkat.
10. Minőségellenőrzés és rendszer-felülvizsgálat	A HE minőségének biztosításához elengedhetetlenek a hatékony (külső és belső) ellenőrző mechanizmusok. A társadalmi dimenzió ritkán jelenik meg az integrált HE rendszerek központi minőségellenőrzésében és felülvizsgálatában.

A fenti kihívások némelyike (pl. a HE folyamat időzítése, vagy a hatékony minőségellenőrzés és rendszer-felülvizsgálat szükségessége) a HE összes elemére vonatkozik, míg mások csak a HE társadalmi dimenziójával kapcsolatosak. A tanulmány a speciálisan a társadalmi hatáselemzéssel kapcsolatos elemekre összpontosítva a továbbiakban a következő három alapkérdésre adható lehetséges válaszokat vizsgálja.

DOKUMENTUM

(1) Hogyan biztosíthatják a tagállamok, hogy azonos értelmezés alakuljon ki a releváns társadalmi hatás jelentéséről?

Szükséges valamilyen formájú útmutatás annak érdekében, hogy orvosolni lehessen a hatáselemzést készítő (valamint a menedzserek és felhasználók) körében azzal kapcsolatban tapasztalható egységes felfogás hiányát, hogy mi a HE folyamat részeként vizsgálandó társadalmi hatás. Egyes országok és régiók listákat készítettek a társadalmi hatások típusairól, de ezek jellemzően túl hosszúak és bonyolultak, gyakran tartalmazznak ködös megfogalmazásokat, ismétléseket és/vagy átfedéseket. E tanulmány azonban kimutatta, hogy a társadalmi hatások óriási többsége egy viszonylag korlátozott számú hatástípust tartalmazó listában összegezhető, mely a következő:

1. Foglalkoztatás (beleértve a munkaerő-piaci jogokat és standardokat)
2. Jövedelem
3. Szolgáltatásokhoz (pl. oktatáshoz, szociális szolgáltatásokhoz) való hozzáférés
4. Az alapvető jogok (benne az egyenlőség) tiszteletben tartása
5. Közegészségügy és biztonság

E felsorolás lefedi a hatáselemzésekben vizsgált hatások nagy többségét. Fontos dolog, hogy a fenti listában nem található egyes társadalmi hatás kategóriák vagy elemzési típusok az öt paraméter és bizonyos lakosságcsoportok kombinációjával ténylegesen szintén szerepelnek a felsorolásban. Például társadalmi befogadáson rendezen a listában szereplő elemek legtöbbször vagy mindegyikének a kombinációja révén előálló eredményt értjük, mikor ezeket a társadalmi kirekesztés által veszélyeztetett csoportokra alkalmazzuk. Ezért javasoljuk, hogy a hiányok és átfedések kiszűrésének szem előtt tartásával, és végső soron az egyszerűbb és világosabb társadalmi hatás útmutató elkészítésének igényével, a tagállamok ezen öt széles társadalmi hatás kategória szemüvegén keresztül vizsgálják meg a vonatkozó HE rendszereiket (legyenek ezek akár integrált rendszerek vagy speciális hatás-tesztek).

(2) Hogyan biztosíthatják a tagállamok a releváns társadalmi hatások azonosítását és figyelembevételét, különösen a HE folyamat korai szakaszaiban?

Mivel sok HE rendszerben a gazdasági hatások vizsgálata áll a középpontban, a tagállamoknak tisztázniuk kellene, hogy a társadalmi hatásvizsgálatnak valóban az integrált HE részét kell-e alkotnia, valamint azt is, hogy ez miként illeszkedik a költség-haszon elemzés elvégzését célzó vizsgálat (vélt vagy valós) szükségességéhez, és hogyan egyeztethető össze azzal. Ha a társadalmi hatáselemzést a HE kulcselemének tartjuk, akkor ezt világosan ki kell mondani az írott útmutatóban és a HE képzési kurzusokon. Ezenkívül ideális esetben a társadalmi dimenzióknak a HE rendszer felülvizsgálatában és az ad hoc tanácsadásban is biztosítani kell a képviselőket (pl. szakértői hálózatok létrehozásával).

Gyakorlatiasabb szinten megfelelő átvilágítási eljárások vagy eszközök szükségesek annak érdekében, hogy képessé tegyék és ösztönözzék a köztisztviselőket a társadalmi hatások komoly figyelembevételére a HE készítésekor. Számos rendszerben már vannak ilyen eszközök, de néha

ezek nem túl jól tervezettek. A társadalmi hatások alapvető átvilágítási keretének tömörnek és könnyen érthetőnek kell lennie, valamint világos módon kell irányítania a HE készítőinek gondolkodási folyamatát. Egy ilyen keretet a fent felsorolt öt alapvető hatáskategóriára lehetne építeni, annak tisztázását kérve az elemzés készítőitől, hogy az egyes hatás típusok esetében valószínűsíthető módon mely csoportok lesznek érintettek.

(3) Milyen megközelítéseket, eszközöket és adatforrásokat kell használni a releváns társadalmi hatások vizsgálatában?

A legtöbb HE rendszer kvantitatív ambíciói és a kvalitatív valósága közötti feszültség a tanulmány egyik kiemelkedő témája volt. A társadalmi hatások kvantitatív mérésére szolgáló eszközökkel, módszerekkel és adatforrásokkal kapcsolatos tudás fejlesztése és elterjesztése egyértelműen az egyik kiemelkedő prioritás. A monetizált módszerek esetében a meglévő modellek ismeretének és használatának szélesítésére kell koncentrálni (elsősorban a foglalkoztatási és jövedelmi hatások vizsgálatában), és ezen, valamint más modellek továbbfejlesztésére kell összpontosítani, hogy alkalmassá váljanak a hatáselemzés földrajzi és politikai horizontjának kiterjesztésére. A kvantitatív (nem monetizált) elemzés javításához a releváns adatforrások és indikátorok kialakítása és használata szükséges (e törekvés egyúttal elő is segítené ezek létrejöttét).

Fontos azonban, hogy reális várakozásaink legyenek arra vonatkozóan, hogy milyenfajta társadalmi hatásokat lehet könnyebben kvantifikálni, és hogy az elemzésnek melyek esetében kell az esetek többségében kvalitatívnak maradnia, ez utóbbiakra vonatkozóan pedig alapos és erőteljes társadalmi hatáselemzést kell kialakítani. Ez többek között úgy tehető meg, hogy világosabb útmutatást adunk arról, hogy (szemben a felszínes említéssel) mit jelent a kvalitatív „elemzés”, de az is elősegítheti az ilyen irányú változást, hogy az érintettekkel folytatott konzultációk szélesebb körű és jobb felhasználásával szélesítjük a rendelkezésre álló evidenciabázist. Az ex post értékelés és az ex ante hatáselemzés közötti kapcsolat erősítése egy újabb kulcsterülete a társadalmi hatáselemzés erősítésének és a múlt tapasztalataiból való tanulásnak.

Az Európai Bizottság és a szociális védelem és társadalmi befogadás területén alkalmazott nyitott koordinációs módszer (OMC SPSI) szerepe

A fent megfogalmazott három kérdéssel kapcsolatosan az Európai Bizottság és/vagy az OMC SPSI a következőkkel támogathatja a tagállamoknak a társadalmi hatások jobb megértésére, azonosítására és elemzésére irányuló erőfeszítéseit:

- Rendszeres workshopok, képzések és/vagy benchmarking gyakorlatok tartása a jelenlegi társadalmi HE megoldásairól, azzal a céllal, hogy egy „tanuló-hálózatot” hozzanak létre.
- E célra kifejlesztett online eszközök létrehozása a társadalmi hatáselemzések számára, benne társadalmi hatáselemzésekből álló példatár-ral.
- A HE és az Európa 2020 stratégián belüli indikátor célkészletek közötti kapcsolatok és tanulási lehetőségek kutatása, és/vagy az EU strukturális politikáinak elemzése.

- Az erőforrások EU-szintre koncentrációja adatbázisok, összetett statisztikai és modellező eljárások létrehozásának támogatására a társadalmi HE területén.

Fő megállapítások

A következő rész a kutatás három fázisából származó fő megállapításokat veszi sorra, amelyeken a következtetések és a fent vázolt javaslatok alapulnak. A helyzet feltérképezése (1. szakasz) során elért fő eredmények:

- 2009 elején a 27 tagállam közül 21-ben volt valamilyen formájú integrált HE rendszer. Ezek közül sokat viszonylag újonnan hoztak létre, vagy viszonylag nemrég alakítottak át. Néhányat a többiek közül éppen akkor készültek felülvizsgálni.

- Az integrált HE rendszerrel nem rendelkező tagállamok többségében azonban van valamilyen egyéb eszköz az új politikák vagy törvények valószínűsíthető hatásainak ex ante áttekintésére, bár ezek gyakran kevésbé szisztematikusak és inkább ad hoc jellegűek. Néhány ország éppen tervbe vette a formális integrált HE rendszer közeljövőben történő bevezetését.

- Az EU tagállamaiban a társadalmi hatáselemzésnek két fő formája van. Az egyiket egy olyan integrált HE részeként végzik, amely egy javaslat összes fontos hatását megvizsgálja, legyenek ezek gazdasági, környezeti vagy társadalmi jellegűek; a másik forma a speciális hatás-teszt, amely csak egy speciális társadalmi hatástípussal foglalkozik (pl. a nemek közötti egyenlőséget érintő, vagy egészségügyi hatások).

- Összességében a kutatás megállapította, hogy az új javaslatok valószínű társadalmi hatásait felmérő valamilyen mechanizmus (integrált HE rendszer, speciális hatás-teszt, vagy más eszközök és eljárások) a 27 közül 25 országban és számos régióban létezik.

- E rendszerek és mechanizmusok jellemzői nagymértékben különböznek, pl. a vizsgált társadalmi hatások fajtái, a követendő szabályok és eljárások és a különböző szereplők részvétele terén.

- A helyzet feltérképezésének eredményei alapján megállapítható, hogy sok (ha nem is a legtöbb) tagállamban jelentős eltérés van a formális HE szabályok és követelmények, illetve a között, ami a gyakorlatban ténylegesen történik. Ez részben sok HE rendszer viszonylag újonnan történt bevezetésének vagy felülvizsgálatának tudható be.

A kutatás 2. szakasza tíz, a feltérképezési szakasz eredményei alapján különösen kidolgozottnak vagy érdekesnek tűnő társadalmi HE rendszert elemzett. Az elemzés fő eredményei a következők:

- A Cseh Köztársaságban, Finnországban és Lengyelországban a társadalmi hatásokat integrált HE részeként vizsgálják. Dániában és Hollandiában a társadalmi hatások nem szerepelnek az integrált HE vizsgálataiban, hanem külön tesztek (különösen a gender HE) vannak speciális társadalmi hatások felmérésére. Írországban, az Egyesült Királyságban, Flandriában és Észak-Írországban mindkét módszer fellelhető (pl. integ-

rált HE a társadalmi hatások elemzésére, amit egy vagy több speciális teszttel – például egyenlőségi hatáselemzéssel – egészítenek ki).

- A legtöbb vizsgált integrált HE rendszer a jobb szabályozást célzó törekvések jegyében született (néha olyan nemzetközi szervezetek biztatására és ösztönzésére, mint az OECD vagy az EU), általában a szükségtelen adminisztratív és/vagy szabályozási terhek minimalizálásának középpontba állításával. Társadalmi megfontolások általában nem játszottak kulcsszerepet e rendszerek létrehozásában, bár az utóbbi időben megfigyelhető a törekvés a fenntartható fejlődés mindhárom pillérét (gazdasági, környezeti, társadalmi) figyelembe vevő „integrált” rendszerre.

- A speciális hatás-tesztek általában a kormány prioritásainak vagy akár egyes eseményeknek és helyzeteknek a visszatükröződései, mint például a pedofília-esetek Flandriában az 1990-es évek végén (→ ifjúsági HE), a vallási közösségek közötti feszültségek Észak-Írországban (→ egyenlőségi HE), az Egyesült Királyságban a rendőrségen belül intézményes rasszizmust kimutató jelentés (→ rasszok közötti egyenlőségi HE), vagy az ír 1997-es Szegénység Elleni Stratégia (→ szegénység HE).

- Jelentős eltéréseket mutat az arra vonatkozó útmutatás és orientálás mennyisége, hogy a társadalmi hatások mely típusait kell (ha kell egyáltalán) megvizsgálni, és hasonló a helyzet akkor is, ha azt vizsgáljuk, hogy mely hatások azok, amelyeket az adott ország gyakorlata alapján mindig elemezni kell. Egyes rendszerek (például a finn) részletes listát adnak az ellenőrzendő társadalmi hatásokról, mások (például az Egyesült Királyságban) meglehetősen elnagyoltak maradnak.

- A különböző útmutatásokat tartalmazó dokumentumokban explicit módon leggyakrabban említett társadalmi hatástípusok az egyenlőségi hatások (a tíz rendszer közül hétben), egészségügyi hatások (hat), és foglalkoztatási hatások (öt). Ugyanakkor az egyes rendszerekben jelentősen eltér e tág kategóriák definiálása, egyes országokban pedig az útmutató egyáltalán nem definiálja vagy kategorizálja a társadalmi hatásokat. Ahol megállapítanak kategóriákat, néha különböző megközelítéseket alkalmaznak: egyesek hatástípusokat definiálnak, mint amilyen a foglalkoztatási és egészségügyi (pl. Lengyelország), mások viszont a vizsgálandó érintett csoportokra, például a szegénység által veszélyeztetettekre összpontosítanak (például Írország).

- Az egyes eseteket vizsgálva jelentősen eltérő nagyságú az a tér, amelyben a társadalmi hatások tényleges elemzése zajlik, és ugyancsak különböző az elemzés mélysége és érvénye is. Általában elmondható, hogy a javaslatok összes valószínű társadalmi hatásának átfogó és következetes értékelése olyan kihívást jelent, amellyel a vizsgált rendszerek egyikében sem tudtak teljesen megbirkózni.

- Az egyik alapvető probléma, hogy az integrált HE rendszerek a valószínű társadalmi hatások és az egyéb fontos hatások együttes azonosítására és értékelésére ösztönzik a hivatalnokokat, de túlnyomórészt e hivatalnokokra bízzák annak eldöntését, hogy mely társadalmi hatások relevánsak és fontosak (vagy hogy egyáltalán vannak-e ilyenek). Ha a hivatalnokok nem értik meg teljesen, hogy mit jelentenek a társadalmi hatások, és/vagy úgy gondolják, hogy a saját hierarchia-rendszerükben a társadalmi hatásokat nem tekintik prioritásnak, akkor az értéke-

DOKUMENTUM

lés könnyen felületes marad (vagy egyáltalán semmilyen értékelést sem készítenek).

- A megfelelő módszerek, eszközök és adatok hiánya egy újabb kihívást jelent a társadalmi HE számára. A legtöbb HE rendszer megköveteli (vagy legalábbis ösztönzi), hogy a hatásvizsgálat készítsen monetizált költség–haszon elemzést. Mivel a legtöbb társadalmi hatást nehéz pénzben megbecsülni, gyakran összeegyeztethetetleneknek tartják őket a HE formával, és így csak futólagosan foglalkoznak velük, vagy akár nagyrészt tudomást sem vesznek róluk.

- A legtöbb politikai döntéshozó megszokta, hogy a javaslatait igazolnia kell gazdasági és pénzügyi szempontból, sokuknak viszont valami idegen dologként jelenhet meg a társadalmi hatások értékelésének gondolata. A társadalmi HE erősítésének egyik kulcsa a hivatalnokok tudatosságának, tudásának és szakértelmének növelése az egész kormányzati szférában. Néhány ország és régió ezt részletes írásos útmutatóval vagy speciális képzésekkel próbálta elérni, amelyek bizonyos mértékig hatékonyak lehetnek. De arra is szükség van, hogy a sajátos társadalmi felelősséggel vagy szakértelemmel rendelkező testületek (a minisztériumokon belül, közöttük, vagy akár rajtuk túl, mint a tudományos intézmények) nagyobb mértékben vegyenek részt ad hoc tanácsadás, támogatás és minőség-ellenőrzés biztosításában, ha és amikor ez szükséges.

- Az érintettekkel folytatott konzultáció a társadalmi HE egy újabb kulcseleme, különösen, ha erre idejekorán sor kerül a HE folyamatban. Hatékony minőség-ellenőrzésnek bizonyulhat, ha az érintett felek lehetőséget kapnak a HE véleményezésére és bírálatára, és ez a valószínű társadalmi hatásokkal kapcsolatos pótlólagos információt és bizonyítékokat is eredményezhet. A nem megfelelő időzítés vagy becsatornázás, valamint az eredmények felhasználásával és elterjesztésével kapcsolatos átláthatóság hiánya azonban jelentősen akadályozhatja az érintettekkel folytatott konzultációk hatékonyságát.

A kutatás harmadik szakasza különböző törvénykezésekkel és politikaterületekkel kapcsolatos társadalmi hatáselemzéseket tartalmazó mintát vizsgált, fő eredményei az alábbiakban összegezhetők:

- Az integrált hatáselemzések összehasonlító vizsgálata feltárta, hogy a társadalmi hatások különböző típusaira vonatkozó feltevéseket főleg két tényező alakítja: a szóban forgó politika jellege és az általa szolgált sajátos társadalmi célok, valamint (ahol ez érvényes) a kötelezően vizsgálandó hatások. Más szóval, a hatáselemzések a legvalószínűbb módon a következő esetekben végeztek mélylési értékelést: (1) a politikák speciális társadalmi haszna (ahol ezeket fel lehetett használni a javaslat igazolására), és (2) a valószínű társadalmi költségek és/vagy hasznok azokon a területeken, ahol kötelező az értékelés (például a foglalkoztatás Lengyelországban és az egyenlőség az Egyesült Királyságban). Más társadalmi hatásokat gyakran emlegettek, de ritkán vizsgáltak valamennyire is részletesen.

- A konkrét példák áttekintése is megerősítette, hogy a társadalmi hatások értékelése az esetek többségében nagyrészt vagy akár teljesen

kvalitatív maradt – bár egyéb (főleg gazdasági és pénzügyi) hatásokat gyakrabban kvantifikáltak, ill. monetizáltak.

- Az áttekintett hatáselemzések számos érdekes példát tartalmaznak a társadalmi hatáselemzésekben használt kvalitatív és kvantitatív technikákra és eszközökre (például több szempontú elemzés a nehezen kvantifikálható hatások összehasonlítására, különböző módszerek a megnövekedett foglalkoztatás és javuló készségek előnyeinek monetizálására, az intézkedések különböző népességcsoportok jövedelmére gyakorolt elosztási hatásainak felbecsülésére használható mikroszimulációs modellek, a hátrányos helyzetű területekre gyakorolt hatást meghatározó módszer). A társadalmi hatáselemzés gyakorlatában az ilyen viszonylag kifinomult módszerek együtt találhatóak az arra vonatkozó tisztán narratív, gyakran nagyon rövid leírásokkal, hogy valószínűleg milyen társadalmi hatások érvényesülnek, gyakran anélkül, hogy bármilyen bizonyítékot szolgáltatnának ennek igazolására, vagy lehetővé tennék a hatások nagyságrendjének megértését.

- Ami a speciális hatás-tesztet illeti, a tanulmány az egyenlőség, szegénység, gyermek hatáselemzésből és jövedelmi hatás-tesztekből származó példákat vizsgált meg. Ezen eszközök mindegyike egyértelműen képes egy speciális társadalmi hatástípus mélységi elemzésére, és sok áttekintett példa nagyon hasznos és fontos eredményre vezetett.

- Az ilyen speciális hatás-tesztek használatának gyakorisága azonban jellemzően meglehetősen alacsony marad (hacsak nem teszik kötelezővé az összes javaslatra vonatkozóan), és a hasznosságuk jelentős mértékben attól függ, hogy mennyire releváns a speciális hatás a szóban forgó javaslat szempontjából. Ahol nem ez a helyzet, az ilyen tesztek túlzottan merevnek, fárasztónak és terhesnek tarthatják, és ezek kétes hasznú eredményekre vezethetnek.

Fordította Nyilas Mihály

Abstracts

Tamás Gyulavári: The new dimension of legal relationships aimed at employment

Labour legislation has traditionally been based on two definitions in the 20th century, the employment relationship and civil law contracts. As a consequence of this bipolar definitional system, dependent work must be performed in an employment relationship and independent work is covered by a civil law contract, while the distinction is regulated by law. This traditional set of definitions and legal structure has been questioned by the economic and social changes during the last decade, as they can not regulate all legal forms of employment and more. As a significant part of dependent work is performed in legal forms other than the employment relationship, which trend raises a set of legal issues. These „third“ forms of employment have appeared in Hungarian labour as well during the last years. Since these other forms have been playing an increasing role in the labour market, therefore it is a crucial task to evaluate their characteristics, similar and different features.

Katalin Koncz: Women in the parliament – from the perspective of twenty years

The political transformation and the European Union accession did not bring change in the improvement of the women's position in the political power. The equal chance of women did not act and is not included in the priorities of the socio-economic tasks to be solved. The disadvantageous tendency with a diverse reason being linked to each other, the necessity of the change affects all areas of the society, the economy and the culture. It is not possible to count on an efficient European Union pressure according to the experiences; the deficiencies appearing in the execution of directives have any kind of consequence. From among the inner social factors the civil women's movement may be the catalyst of the change in the future that motivates the parties, the government and the mass media to elaborate and realize the complex system of an effective equal chance policy concerning gender.

Vera Messing – Emília Molnár: Responses to poverty: subsistence strategies of poor Roma and non-Roma families

Based on the results of a qualitative research conducted in two middle sized Hungarian cities between 2008 and 2009, this paper presents how urban poor try to cope with poverty. Besides giving a detailed description and analysis of the main subsistence strategies the authors address the question whether there are ethnic differences in these strategies.

Tibor Béres: A new community crediting method – CAF (Comunidades Autofinanciadas)

The CAF-model (Comunidades Autofinanciadas) was designed in South-America to strengthen the financial status of poor households and individuals. Based upon the original model, several self-financing groups have been established by an NGO in Spain. The author studied this methodology and procedure in Barcelona. Opportunities for the adaptation in Hungary are discussed in the paper.

Krisztina Nagy: „Irresolutes” and „attempt makers”. Character types of students in social education and the importance of education in the professional socialization

The study utilizes an empirical approach through essaying the answers of university students oriented towards social work (social workers, social pedagogues) or pedagogy (kindergarten teachers, teachers). A specific aim of my analysis was to formulate a novel typology based on the participants' field-oriented behaviours. In addition, I have compared the prevalent personal character types occurring amongst social work and pedagogy students. An attempt was made to outline a model based on the students' constructs to demonstrate the structure of field orientation amongst those undergoing social work or pedagogy training. Both typology and modeling strongly suggest significant specialization-related differences. Students majoring in social work are hesitant and anxious, and lack discrete professional concepts. Their training fails to generate any selective process. In contrast, the pedagogy disciplines assessed specify expectations, boundaries, competencies and tasks. Thus, a higher degree of dedicated professional commitment is the result.

esély

2011/1

Social Policy Journal

CONTENTS

STUDIES

- 3 **Tamás Gyulavári:** The new dimension of legal relationships aimed at employment
- 24 **Katalin Koncz:** Women in the parliament – from the perspective of twenty years

HUNGARIAN REALITY

- 53 **Vera Messing – Emília Molnár:** Responses to poverty: subsistence strategies of poor Roma and non-Roma families

POVERTY AND SOCIAL EXCLUSION

- 81 **Tibor Béres:** A new community crediting method – CAF (Comunidades Autofinanciadas)

SOCIAL WORK

- 100 **Krisztina Nagy:** “Irresolutes” and “attempt makers”. Character types of students in social education and the importance of education in the professional socialization

DOCUMENT

- 117 Study on Social Impact Assessment as a tool for mainstreaming social inclusion and social protection concerns in public policy in EU Member States. Executive summary

Review

- 126 **Boróka Fehér:** Narrative techniques in supervision – ars poetica of a radical social worker
- 130 Abstracts
- 133 Repertorium